

Elm və Sənət Məclisi

11-20

2-ci kitab

Tərtibçi və redaktor
Hamlet İsaخانlı

ELM VƏ SƏNƏT MƏCLİSİ

11-20

2-ci kitab

Tərtibçi və redaktor

Hamlet İsaخانlı

Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı

© Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, 2011
Bütün hüquqları qorunur.

Tərtibçi və redaktor: *Hamlet İ saxanlı*

İlkin variantı yazıya alan: *Cabir Məmmədli*

Kompüter işi: *Zakir N. Yusif oğlu*

1. Elm və Sənət -Araşdırma.
2. Tarix.
3. Ədəbiyyat.
4. Fəlsəfə.
5. Mədəniyyət.
6. Sufilik.
7. Türklər.
8. İslam.
9. Mifologiya.
10. Postkolonializm.
11. İnformasiya sistemləri.

ISBN 978-9952-20-065-2

**Bakı. AZ1096. Məhsəti küçəsi 11.
Azərbaycan**

İÇİNDƏKİLƏR

Elm və Sənət Məclisi – ünsiyyət ehtiyacı (<i>Redaktordan</i>)	7
11-ci məclis. Nəsillərin mənəvi varisliyi (Məruzəçi: <i>Camal Mustafayev</i>).....	10
12-ci məclis. Qloballaşan dünyada İslam (Məruzəçi: <i>Mustafa İslamoğlu</i>)	25
13-cü məclis. Avrasiyada hunlar. Tarix, mədəniyyət və kimlik (Məruzəçi: <i>Hamlet İsaخانlı</i>).....	45
14-cü məclis. Şəms Təbrizi və Cəlaləddin Rumi: mif və gerçəklik (Məruzəçi: <i>Elnur Nəsirov</i>)	90
15-ci məclis. Şəhər mədəniyyəti. Tarix, bu gün və gələcək (Məruzəçi: <i>İsmail Serageldin</i>)	136
16-cı məclis. “Erməni genosidi” məsələsi haqqında (Məruzəçi: <i>Norman Stone</i>)	169
17-ci məclis. Edvard Səid, orientalizm və postkolonial araşdırmalar (Məruzəçi: <i>Turac Atabaki</i>).....	188
18-ci məclis. Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin araşdırılması tarixi (Məruzəçi: <i>Yavuz Akpınar</i>)	204
19-cu məclis. Azərbaycan-Alban tarixinə aid qədim yazıların oxunuşu (Məruzəçi: <i>Firudin Ağasıoğlu</i>)	242
20-ci məclis. Azərbaycan mədəniyyəti elektron məkanda (Məruzəçilər: <i>Tariyel Məmmədov, Aydın Xan</i>)...	276
Assembly of Science and Art – the Need for Communication (<i>From Editor</i>)	305
Contents	308

Elm və sənət məclisi – ünsiyyət ehtiyacı

Elmi tədqiqatları və sənət əsərlərini ayrı-ayrı insanlar təklikdə yazıb-yaradır, uzun illər öz içində, beynində, ürəyində gəzdirir, bəsləyib yetişdirir və bir gün, sanki qeyri-ixtiyari sürətdə, qəflətən üzə çıxarır. Elm və sənət nümunələri bəzən kiçik bir kollektivin, bir neçə nəfərin birgə səyləri nəticəsində də meydana gələ bilər. Bu halda da, yaradıcı qrupun üzvləri ayrı-ayrılıqda düşüncələrə dalır, öz iştirakını fərdi bilik, qabiliyyət və enerjisi hesabına təmin edir, ümumi məsələnin həlli isə, əlbəttə, yenə də ünsiyyət, birgə təhlil və müzakirələr yolu ilə baş tutur.

Elm və sənət adamları, ümumiyyətlə, yaradıcı, ziyalı insanlar həmişə öz aralarında ünsiyyətə ehtiyac duymuş, buna həmişə çox əhəmiyyət vermişlər. Yeni kəşfimizi, yeni ideyamızı, yeni əsərimizi, içimizdə qovrulmuş düşüncələrimizi bizə bənzər birinə, bizi anlayacaq birinə söyləmək, sevinc və qayğımızı bölüşmək ehtiyacı danılmazdır. Peşəkar bir insanla ünsiyyətdə olmaq, onunla söhbətləşib fikir mübadiləsi etmək, onu yeni tapıntı və ya orijinal fikirlə sevindirmək xoş və gözəl işdir. Onu sevindiriyimiz, yaxşı mənada təəccübləndirdiyimiz üçün özümüz də sevinirik, müsbət enerji toplayırıq, ruhlanırıq, həzz alırıq... Peşəkar bir insanın tənqidi fikirləri və məsləhəti bizim daha dərinlərə baş vurmaq, daha əhatəli olmaq, həqiqətə daha yaxın olmaq imkanımızı artırır.

Müzakirə olunan mövzu, elm və ya sənət sahəsi üzrə, mümkündür ki, mütəxəssis olmayan, amma geniş düşüncəli və həssas yaradıcı insanın verdiyi gözlənilməz suallar, öz sahəsindən qaynaqlanan fərqli görüş, fikir və münasibət də bizi düşündürə bilər, bizə təsir edir. Əlbəttə, yeni olanı bilmək ehtirası, yeni olanı mütəxəssislərin öz ağzından eşitmək həvəsi ilə yanaşı maarifləndirmək istəyi də yaradıcı insanları bir yerə toplayan mühüm amillər sırasındadır.

Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasında oxuduğum və sonralar orada, eləcə də Steklov adına Riyaziyyat İnstitutunda tədqiqatla məşğul olduğum zamanlar elmi fəaliyyətdə ünsiyyətin nə qədər mühüm olduğunu anladım. Məşhur alimlərin, aspirant və tələbələrin bir yerə toplaşdığı həftəlik elmi seminarların dünyada görülən mühüm işlərdən xəbər tutmaq, maraqlandığımız elmi problemləri təhlil etmək, elmdə yeni yollar açan insanlarla birlikdə müzakirələrə qatılmaq baxımından əvəzi və alternativini yox idi. Elmi məktəb deyilən fenomeni biz birinci növbədə məhz bu seminarların varlığı və qeyri-adi gücündə görür və hiss edirdik.

Sosialist blokunun dağılması, maddiyyətin yeni kapitalist münasibətləri əsasında fəvqəladə güc qazanması və onun yaratdığı qarışıq hisslər, qloballaşmanın mövcud mənəvi dəyərləri alt-üst etməsi insanları, o cümlədən yazıb-yaradan zümrəni çaşbaş saldı. Elmi tədqiqatlara maraq azaldı, təhsil sistemi sistemsizliyə düşərək oldu. Ziyalıların, elm adamlarının və müəllimlərin, mədəniyyət işçilərinin “ağıllı” bir yerə yığılmağa, dərdləşməyə ehtiyacı artdı. Giley-güzardan təhlilə, adi dərdləşmədən araşdırmalara keçmək, elmi-mədəni mühiti canlandırmaq, dünya elmində, sənətdə baş verənlərdən xəbər tutmaq – günümüzün tələbi, ruhumuzun təməli olan bu arzuların həqiqətə çevrilməsinə necə kömək edərk?

2006-cı ilin yaz-yay aylarında Elm və Sənət Məclisi təşkil etmək, heç bir sahə məhdidiyyəti qoymadan vacib hesab etdiyimiz problemləri müzakirəyə çıxarmaq barədə fikrimiz qətiləş-

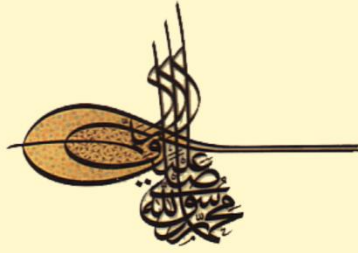
di. Hər dəfə bir və ya iki mütəxəssisin məruzəsini dinləmək, onları sual atəşinə tutmaq, söz, fikir söyləmək istəyənləri dinləmək, məruzə və müzakirənin nəticələrini qruplaşdırıb kitab şəklində nəşr etmək qərarına gəldik. 2006-ci il oktyabrın 10-da birinci məclis baş tutdu. Həm Azərbaycandan, həm də müxtəlif ölkələrdən mütəxəssisləri, elm və sənət adamlarını məruzə üçün dəvət etməyə başladıq. Qısa zamanda Elm və Sənət Məclisimiz tanındı və sevildi.

Canlı danışıq tərzini olduğu kimi saxlamağa çalışdığımız bu ikinci kitabda ikinci on məclisin (on birinci - iyirminci məclislərin) materialları çap olunur.

Hamlet İSAXANLI

ON BİRİNCİ MƏCLİS

22
May
2007

***ELM VƏ SƏNƏT
MƏCLİSİ***

**Nəsillərin
mənəvi varisliyi**

SAAT
16:00

Xəzər
Universiteti
Bəyir Səfərəğlı küç.122

Camal Mustafayev
Əməkdar elm xadimi,
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Əziz dostlar! Elm və Sənət Məclisinin hörmətli qonaqları!

Bu gün bizim 11-ci toplantımızdır. Bu mənada da artıq böyüyüb yaşa doluruq. Birinci 10 məclisin materialı hazırda müzakirə olunub çapa hazırlanır. Biz məsləhətləşmişik ki, hər 10 məclis bir kitab olacaq. Materiallar artıq “Xəzər Xəbər»də dərc olunub. Jurnal variantında məruzənin və ya məruzələrin mətnləri, müzakirədəki çıxışların mətnləri çap edilir, məclisdə çəkilməmiş şəkillər də daxil olmaqla, ümumi məlumat verilir. Məclislərin materiallarını jurnalda dərc edərkən məruzəçilər barədə xüsusi məlumat verməyə ehtiyac görmürük. Amma kitab daha geniş oxucular üçün nəzərdə tutulduğundan onu çox ciddi surətdə hazırlayırıq. Ümid edirik ki, yaxın zamanlarda biz o kitabı görəcəyik və kitablar birinci növbədə məclisin daimi üzvlərinə paylanılacaq.

“Bəşər övladı həm mədəni mirası, həm elmi-texnoloji mirası növbəti nəsillə ötürə bilir”

Bugünkü 11-ci məclisimizin mövzusu “Nəsillərin mənəvi varisliyi”dir. Bu, çox aktual, eyni zamanda, incə və zərif mövzudur. Kənardan baxanda bir az sadə görünə bilən bu mövzu əslində filosofların, pedaqoqların, psixoloqların, sosioloqların, dinşünasların, həm də başqa sənət sahiblərinin, eləcə də yazıb-oxuyan vətəndaşların həmişə diqqət mərkəzində olan, cəmiyyətin müəyyən dərəcədə ağırlı bir məsələsidir.

Ümumiyyətlə, bəşəriyyətin ən böyük zəfərlərindən və möcüzələrindən biri odur ki, tarix boyu qazanılmış çox geniş

həcmdə bilik, bacarıq, vərdiş, yəni əldə olunmuş nailiyyətlər, qazanılmış uğurlar gələcək nəsillərə ötürülə bilər. Əslində bu hadisə elə də sadə görünməməlidir. Misal üçün, təbiət elmlərinə baxaq. Bu elm sahələri çox genişdir, riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya, geologiya və s. qeyri-adi dərəcədə şaxələnmişdir. Tarix boyu bunlar zənginləşə-zənginləşə inkişaf edib bu günə gəlirlər və zənginləşə-zənginləşə gələcəyə gedirlər. Ara kəsil-mir, bu, fasiləsiz tərəqqi deməkdir. Yeni nəsil elmin əsas sahələrində əvvəlki nəsillərdən daha irəli gedir. Bu misal sahə etibarilə sosial, eləcə də, humanitar elmlər halında da doğrudur. Nəzəri olaraq, belə bir qorxu var ki, birdən bu elmlərdən hansı mühüm nailiyyətlər isə yarandığı zamanda ilişib qala bilər və ya gələcək nəslin beyni onları mənimsəməkdə (və ya onu mənimsəməyə vaxt tapmaqda) çətinlik çəkə bilər. Hər dövrün alimləri, mütəfəkkirləri keçmişdə və hazırda yaşadığı zamanda əldə olunmuş bilikləri gələcəyə ötürməyə çalışır. Amma bu kifayət olmaya bilər, nəzəri olaraq mümkündür ki, nəsil bunu ötürməyə qadir olmasın. Amma, xoşbəxtlikdən bu, əsasən baş vermir. Bu, gözəl mövzudur, lakin bizi hazırkı mövzumuzdan, məşğələmizdən aralamağa qadirdir. Bu fəlsəfəni gələcəyə saxlayaq...

Bəşər övladı həm mədəni mirası, həm elmi-texnoloji mirası növbəti nəsillə ötürə bilər. Özü də elə-belə qoruyub ötürmür, onu dərinləşdirir, daha yüksək səviyyəyə çatdırır, daha da genişləndirir, daha anlaşılın şəkllə salıb gələcək nəsillərə ötürür. İnkişaf da bundan ibarətdir. Amma bir də mənəvi miras var

ki, nəsillər arası bağlantını saxlayır, əhəmiyyətinə görə heç də elmi-mədəni mirasdan geri qalmır. Çünki bəşəri bəşər eləyən mühüm cəhətlərdən biri mənəviyyətdir, əxlaq və davranışdır, sosial yaşayışdır. Bunu nəsillərin varisliyi adlandıracağıq. Bu məsələni həm də nəsillərin anlaşması kimi başa düşmək və şərh etmək mümkündür.

Elmi-texnoloji miras haqqında danışdıq. Əlbəttə, maddi-mədəni mirası da biz həmişə qoruya bilmirik. Ona görə də, cəmiyyətdə liberallarla bərabər mühafizəkarlar, konservatorlar da mövcuddur. Mühafizəkarlıq ilk baxışda və adətən mənfi çaları ilə xarakterizə olunur, şərh edilir. Amma maddi-mənəvi mədəniyyəti hər cəhətdən qoruyub saxlayan, adından göründüyü kimi, hifz edən odur, mühafizəkarlıqdır. Bununla yanaşı, yalnız tarixin və zamanın sınağından keçmiş mənəvi dəyərlər sonrakı nəsillə ötürülür, davam edir, müəyyən dərəcədə dəyişik şəkildə olsa da yaşayır.

“Bu gün mənəviyyət kifayət qədər aşınır”

Maddi-mədəni mirasa tarixi abidələr, flora, fauna daxildir. Bir misal gətirmək istəyirəm. YUNESKO-nun dünyanın ən məşhur maddi-mənəvi abidələrindən ibarət bir siyahısı var. O siyahıya Azərbaycandan bir abidə daxil edilib: Bakının İçərişəhəri. 10 abidə də ehtiyat siyahıdadır, yəni əsas o siyahıya daxil deyil, amma nə vaxtsa daxil ola bilər. Bəs biz o böyük İçərişəhəri qoruyub saxlaya bilirikmi? Şirvanşahlar Sarayının yarısını təzədən “tikdik”. Qız Qalasını, şükür, hələ söküb - tikməmişik.

Mən həmişə Azərbaycandan söhbət gedəndə qonşu ölkələrdən də misal gətirirəm. Çünki misallar çəkməyəndə, müqayisəli araşdırma olmayanda çox zaman özünü dartmaq, özünü yüksəkdə saxlamaq, uca görmək istəyi, “Biz filan sahədə hamıdan qabaqdayıq” fikri yaranır, təlqin edilir. UNESCO-nun nəzarətində dünyadakı maddi və mənəvi abidələri tədqiq edən, qiymətləndirən, dərəcələrə ayıran və ən mühüm hesab olunan-

ların siyahısını dərc edən bir qurum mövcuddur. 2006-cı ildə dünyada 830 ən dəyərli hesab edilən maddi-mənəvi abidə bu siyahıya (*World Heritage Sites – UNESCO*) daxil edilib.

Qeyd: Bu məclisdən keçən müddətdə müəyyən dəyişikliklər olub. 2010-cu ildə 151 ölkədən 911 abidə bu Dünya Miras Məkanlarına daxil edilib. Bu siyahıya 45 abidə ilə İtaliya başçılıq edir. Azərbaycandan bu siyahıya iki abidə daxil olub: İçəri Şəhər və Qobustan. Müqayisə üçün qonşu və yaxın ölkələrdəki uyğun sayı baxaq: İran (12), Türkiyə (9), Özbəkistan (4), Gürcüstan, Ermənistan, Qazaxistan və Türkmənistan – hər biri 3.

Ehtiyat siyahıda Ermənistandan 4, Gürcüstandan 15 abidə var. Gürcü qonşularımız öz ehtiyat siyahısını son zamanlar xeyli genişləndirə biliblər. Azərbaycanın ehtiyat siyahısına 6 abidə 1998-də, 4 abidə 2001-də daxil edilmişdir, Gürcüstanın 15 abidəsi 2007-ci ildə siyahıya bir gündə daxil edilib (!?) bax: <http://whc.unesco.org>.

Bəs nəsillərin mənəvi varisliyində problem nədən ibarətdir? Problem odur ki, cəmiyyət tarix boyu həmişə dəyişir, siyasi və iqtisadi münasibətlər və onların fonunda mədəni münasibətlər dəyişir. Amma elmi-texnoloji inkişaf cəmiyyətin əvvəlki dövrlərə nisbətən qeyri-adi dərəcədə sürətlə dəyişməsinə gətirib çıxarır, dəyişmə radikal şəkil alır. Məlum ifadədə deyildiyi

kimi, dəyişməyən bir şey varsa, o da dəyişmənin daimiliyidir. Mənim uşaqlığımda kənddə televiziya yox idi, senzurdan keçmiş film-kino mövcuddu, gəncliyimdə fərdi kompüter yox idi, yetkinləşəndə internet yox idi, bir qədər əvvəl mobil telefon yox idi. Onlar mənim şəxsiyyət kimi formalaşmağımda rol oynamayıb (radiodan fərqli olaraq). İndi isə... Cəmiyyətin indiki radikal şəkildə dəyişməsi və bu mənada inkişaf mənəvi dəyərlərə, nəsillərin qoruduğu inanclara, ideallara, arzulara, istəklərə, adət-ənənəyə zədə vura bilir, xələl gətirə bilir və xələl gətirir. Ona görə bu, cəmiyyətin (yaşlı və qismən orta nəslin) böyük probleminə çevrilir, narahatlıq yaradır. Bəzən şaiyəyə düşənlər də tapılır. Bu global hadisənin köklərini axtarmaq lazım gəlir.

Fantastik texnoloji tərəqqi, televiziya, film və internet daxil olmaqla rəqəmsal dünyanın böyük güc qazanması bunların sürətlə və asanlıqla qəbul edə bilməyən yaşlı nəsillə bu dünyanın içində böyüyən gənc nəsil arasındakı bağların, tellərin zəifləməsinə, hətta bəzi yerlərdən qırılmasına gətirib çıxarır. İki nəsil arasında müəyyən yadlaşma, maraqların toqquşması, dünyaya çox fərqli bucaqlardan baxılması ortaya çıxır. Nəticədə zövqlər (musiqi, geyim,...) fərqlənir, yeni nəsildə cəmiyyətin hazırkı normalarına qarşı üsyan etmək istəyi güclənir, bu yolda yaşlılar müttəfiqlərə çevrilirlər. Yaşlı nəsil gənclərin zövqünün korlandığını, həzzin ön plana çıxdığını, məsuliyyətin azaldığını irəli sürür. Xeyir və şər, faydalı və ziyanlı, yaxşı və yaman, doğru və yalan kateqoriyaları iki nəsil tərəfindən fərqli şəkildə şərh olunur.

Mən burada məsələnin kökündə “fərd və cəmiyyət” problemini görürəm. Çünki hər kəs bir fərd kimi azadlığa, sərbəstliyə can atır. Lakin cəmiyyət daha geniş, bütöv qurum kimi özünün adətini, ənənəsini, estetik və ruhi inanclarını, dil və ifadə vasitələrini ortaya qoyur. Bu zaman fərddə cəmiyyət arasında bir toqquşma, ziddiyyət əmələ gəlir. Konsensus çətin məsələyə çevrilir. Azadlıq və məsuliyyət mənəviyyətin bir-biri ilə çarpı-

şan iki tərəfidir. Müqəddəratı təyin etmək (azadlıq) və əraziyə hörmət (məsuliyyət) tək xalqlara, dövlətlərə deyil, insanlara da xasdır. Xüsusən gənc nəsil cəmiyyətin qoyduğu çərcivələri insan azadlığının arzusu, istəyi, qələbəsi naminə yarıb keçmək istəyir. Bunun bir səbəbi də Qərb mədəniyyətinin dominant hala gəlməsidir. Bunu tək biz demirik, Qərbdə də, Şərqdə də belə deyirlər. Qərb mədəniyyətinin əsasında isə hüquq sistemi durur, yəni hər şey hüquqla təyin olunur. Hüquq isə mənəviyyəti qorumur, mənəviyyət hüquqi norma deyil və bu səbəbdən hüquq vasitəsi ilə mənəviyyəti idarə etmək, hifz etmək olmur.

Mənəviyyət kifayət qədər aşır. Üstəlik də Qərb dünyasının şəkilləndirdiyi dinamik dünya rəqabət üzərində qurulubsa, rəqabət insanları və təşkilatları bir-biri ilə çarpışmağa aparırsa, qazanc arxasınca, əşya arxasınca getməyi şərtləndirirsə, onda gənclərdə mənəviyyətə və müəyyən dəyərlərə, xüsusən əvvəlki nəslin qoruduğu dəyərlərə müqavimət artır və təbii olaraq, atalar-oğullar və yaxud nəsillərarası problem yaranır. Genetik yaddaş və inşa olunan, mühitdən qidalanan dəyərlər bir-biri ilə toqquşur. Cəfər Cabbarlı “Şərq ürəyi və Qərb düşüncəsi” deyərkən Şərqlin mənəvi dəyərlərini və Qərbin fərdi azadlığını birləşdirməyi (şəxsdə) düşünürdü, bu yolla fərd-cəmiyyət problemini həll etmək istəyirdi.

Mənəvi varisliyin bir xüsusiyyəti də onun “şifahi hal”da olmasıdır. Elmi-texniki tərəqqi yazılıdır, məktəblərdə, xüsusilə ali məktəblərdə tədris olunur, kitab, jurnal (və indi həmçinin internet) vasitəsilə yayılır, yaddaşa yazılır, sonra iş yerlərində qazanılan təcrübə ilə daha da möhkəmləndirilir. Mənəvi dəyərlər və mədəni irsin sonrakı nəsillə ötürülməsində isə söz, səs və görüntü mühüm rol oynayır, bu prosesdə yazılı şəhadət və dərslər sanki ikinci dərəcəli rol oynayır. Bu “şifahilik” ötürmə prosesini zəiflədir, onu dayanıqlı etmir.

Söhbət gedir ki, biz nə etməliyik? Vəziyyət ümitsizdir mi? Görünür, nəsillərin varisliyi məsələlərində vəziyyət çox da ümitsiz deyil. Sadəcə, indi o, deyəsən, daha kəskin şəkil alıb.

Əvvəllər bəlkə bu, bir qədər dözümlən dərəcədə olub. Xüsusilə də Avropa maarifçilik dövründən bugünə qədər nəsillərin varisliyi müzakirə mövzusu olub, sanki bəzi nəzəriyyələr (belə demək mümkündürsə) və müqavimət mexanizmləri də hazırlanıb.

“İnsanı mənəviyyat tərbiyəsi və xarakter tərbiyəsi qoruya bilər”

Bir nəslin dəyərləri tam şəkildə o biri nəsillə ötürülə bilərmi? Bu yalnız dəyərlərin universal olduğu halda mümkün olardı. Biri üçün, bir nəsil üçün yalan və ya doğru, xeyir və ya şər olanlar o biri üçün, yeni nəsil üçün uyğun olaraq yalan və ya doğru, xeyir və ya şər olacaqmı? Cavab yəqin ki, mənfidir. Bütün zamanlar üçün keçərlə ola bilən əxlaq kodeksi yaratmaq ağla batmır.

Belə bir fikir müvcuddur ki, təhsilin iki məqsədi var: biri insanı savadlı etməkdir, digəri insanı yaxşı insan etməkdir. Yəni insanı savadlı, bilikli etmək vacibdir, amma kifayət deyil, insanlığı mənəviyyat tərbiyəsi və xarakter tərbiyəsi qoruya bilər. Amma təhsildə elə bil ki, bu ikinci məsələ get-gedə unudulubdur. İbtidai cəmiyyətdə xarakter tərbiyəsi əsas məsələ idi. Amma sonra get-gedə təhsil almaq, bilik əldə etmək o qədər böyük səhni tutdu ki, xarakter tərbiyəsi etmək vacib hesab olunmadı

və o, bir növ ortada qalan bir işə çevrildi. Onunla məktəb də ciddi məşğul ola bilmədi, ailənin də gücü çatmadı (Əslində bu, ailənin əsas funksiyalarından biridir). Məsələnin bu şəkil alması hər halda mənəviyyat və xarakter tərbiyəsində də təhsilin rolunu göstərir. Görəsən, yaxşı, güclü təhsil nəsillərin varisliyi məsələsinə də öz töhfəsini verə bilərmi? Azərbaycan mütəfəkkirləri həmişə bu məsələyə diqqətlə yanaşıblar. İndicə Qərb-Şərq və mənəviyyat məsələsinə toxunduq. C.Cabbarlı kimi yaradıcı və gözəl insanlarımızın, vətəndaşlarımızın fikrincə, Qərbdən professionalığı götürmək lazımdır, mənəviyyatın kökləri isə Şərqdədir. Bu doğrudursa, gərək ikisini qovuşdura bilək. Bu, həm də: “ziyalı şəxs məqsədə yetmək üçün bütün yollara baş vura bilməz, mənəviyyatı unuda bilməz”, – deməkdir. Mümkündür ki, bu cür ziyalı yanaşma ilə nəsillərin varisliyi yolundakı təhlükənin qarşısı nəzəri olaraq alınabilir.

Amerika antropoloqu Margaret Meadin (Marqaret Mid) 3 növ cəmiyyət haqqında fikirləri iki nəsil arasındakı tellərin zəifləmə səbəbinin maraqlı şərhinə gətirib çıxarır. Dəyişmələrin çox yavaş, gözəçarpmadan baş verdiyi qədim cəmiyyətlərdə uşaqlar hər şeyi böyüklərdən öyrənir və böyüklərin dediklərini qəbul edirdilər. Burada nəsillərarası varislik mərkəzdə dayanır, mərkəzi qüvvədir. Cəmiyyətin sonrakı inkişafı artıq tək böyüklərdən deyil, öz yaşlılarından öyrənməni də zəruri edir. Nəsillərarası varislikdə şübhə və müəyyən mübahisələr əmələ gəlir. Nəhayət, müasir rəqəmsal dövrdə böyüklər həmçinin kiçiklərdən öyrənməlidirlər. Nəsillər arasındakı fikir ayrılıqları çox artır...

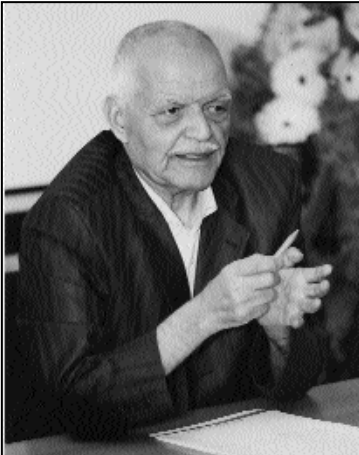
Hər halda mənəvi miras yox olmayacaq. Çünki fərd nə qədər öz azadlığını ortaya qoysa da, o, cəmiyyətin içindədir və cəmiyyətin digər üzvləri ilə münasibətdə – ailədə, işdə, küçədə və s. istər-istəməz xoş bir iz buraxmaq istəyir. Xoş təsir bağışlamaq sifəti də insanın təbiətinə xasdır. İnsan ondan ləzzət alır. Tolstoyun məşhur bir sözü var: “İnsanlar xeyirxahlığı, yaxşılığını əslində, dərindən baxsan, ona görə edirlər ki, onlar bu işi görməkdən həzz alırlar”. Qarşıdakına yaxşılıq edək, qarşıdakının

vəziyyəti yaxşı olsun. Amma daxildə o da var ki, xeyirxaqlıqdan, yaxşı olmaqdan insanın özü də ləzzət alır. Yəni burada özünü sevmək və ya özünə hörmət hissi də var. Özünü sevmək... Biz onda müxtəlif çalarlar görsək də, o, bir hərəkətverici qüvvədir. Yəni bir tərəfdə azadlıq və rəqabət, digər tərəfdə insanlara yaxşılıq və sevgi durur. Sevməkdən və yaxşılıq etməkdən insanlar ləzzət alır. Bu, bizi ümitsiz olmağa qoymur.

Bu, çox geniş mövzudur, fəlsəfi dəyəri olan mövzudur. Əlbəttə, nəsillərin varisliyi məsələsinin pedaqoji, psixoloji, sosioloji, dini və s. aspektləri də var.

Camal müəllimin müzakirə üçün bu məsələni təklif etməsi çox təbiidir. Ömür boyu fəlsəfə tarixi, düşüncə tarixi, etik və estetik dəyərlərlə məşğul olmuş professor Camal Mustafayevə nəsillərin mənəvi varisliyi mövzusu çox yaxın olub, mövzu həm elmi-fəlsəfi, həm şəxsi həyat idealları baxımından ona çox doğmadır. Bu səbəblə də biz Camal müəllimi məmnuniyyətlə dinləyəcəyik. Mən, sadəcə, ehtiyat edirdim ki, bu məsələni yaxşı müzakirə edə biləcəyikmi? İştirakçılar bu mövzunu ciddi qəbul edə biləcəklərmi? İndi isə sevinirəm, bugünkü auditoriyamız yaxşı mənada çox rəngarəngdir. Həm alimlər, həm müəllimlər, həm də tələbələr bu mövzuya maraq göstəriblər.

Buyurun Camal müəllim!

*“Cəmiyyətin inkişaf tarixi
nəsillərin varisliyindən kənardə
baş vermir”*

**Professor CAMAL
MUSTAFAYEV:**

– Çox sağ olun, Hamlet müəllim! Hamınızı ürəkdən salamlayıram.

Mən istəyirəm ki, mövzunu təkmilləşdirəm. Hamlet müəllimin dediyi kimi, bugünkü mövzu hamımızı düşündürən bir sahəyə həsr olunub. Bu, sırf akademik mövzu deyil. Əslində heç kəsin xüsusi mövzusu deyil, bizim hamımızın mövzusudur. Çünki söhbət nəsillərin varisliyindən, dövrlərin bağlılığından gedir. Cəmiyyətin inkişaf tarixi, ümumiyyətlə, tərəqqi deyilən bir anlam nəsillərin varisliyindən kənarda baş vermir. Doğrudur, bu, üzünü müxtəlif tərəfdə göstərə bilər – ya repressiv, ya progressiv şəkildə. Amma bu ümumi bir qanundur. Nəsillərin varisliyi bizim tez-tez işlətdiyimiz zaman və ya dövr anlamının özünün varisliyidir. Tarixi həqiqətdir, zaman keçmişdən bugünə, bugündən gələcəyə gedir. Amma deyə bilərsiniz ki, keçmiş ötüb keçib, gələcək gözlənilir. Onların arasında bir uçurum yoxdur. Bunun arasında ancaq “indi” anlamı var. Bu “indi” anlamını təmsil edən burada iştirak edənlər, indi müvcud olan insanlardır. Ancaq “indi” anlamının bir qayəsi var, biz məqsədi var. Bu da gənclikdir. O, sabahı gözləyir. Keçmişlə gələcək arasındakı bu körpü nə qədər sağlam yaranırsa, cəmiyyətin inkişafı da bir o qədər sağlam olacaq. Əlbəttə, “körpü” mənəvi mənada işlənir. Mənəviyyat deyəndə biz nəyi başa düşürük? Müxtəlif təriflər eşidə bilərsiniz. Amma bu sadəcə belə başa düşülür: Mənəviyyat ruhun fəaliyyəti, yaratdığı bəşəri dəyərlərin məcmusudur. Mənəviyyat ruhun fəaliyyətidir. Ancaq bu, bilərsiniz ki, müəyyən fəaliyyətlə nəsildə-nəsilə keçə bilər. Müəyyən fəaliyyət nəticəsində bir nəslin varidatından başqa nəslin varidatına keçə bilər.

“İdealsız insan ruhsuz bədən kimidir”

Mən həmişə klassik filosoflarla məsləhətləşməyi çox xoşlayıram. Hegelin pedaqogika haqqında bir fikrini vaxtilə qeyd etmişdim: “Pedaqogika insanları mənəviyyatlı etmək cəhdidir. O, insanı təbii varlıq kimi düşünür və onun yönətdiyi yolla gedən yenidən doğulur”. Görün, müəllimə, pedaqogikaya nə

qədər yüksək qiymət verir. Onun birinci səviyyəsi – təbii iradəsi ikinciyə – mənəvi tərbiyəyə çevrilir. Beləliklə, bu, onda adət olur, yəni müəllim mənəviyyatını adətə çevirən şəxsiyyətdir. Deməli, nəsillərin varisliyidə biz, doğrudan da fəal bir qüvvə axtarmalı olsaq, fikrimizi, sözüümüzü yalnız müəllimə ünvanlamalıyıq.

Söhbət əsasən gəncliyin taleyindən gedir. Burada yaşlı nəsil də, orta nəsil də, gənclər də var. Mənim idealım da, niyyətim də gənclikdir. Amma böyük bir mütəfəkkir olan əl-Qəzali ideal haqqında deyir: “İdealsız insan ruhsuz bədən kimidir”. Mən istərdim ki, gəncliyin ideali olsun. Gəncliyin tərbiyəsi bütün bəşər tarixində düşünüən insanların, xüsusən filosofların obyekti olmuşdur.

Aristotelein “Dövlət” əsəri ilə çoxlarımız tanışdır. Orada belə bir şey deyir: “Yəqin heç kəs şübhə etməz ki, qanunverici (dövlət başçısı nəzərdə tutulur – C.M.) gənclərin tərbiyəsinə fəvqəladə diqqətlə yanaşmalıdır. Çünki hansı dövlətdə bu intizam yoxdursa, dövlət nizamı özü də zərər çəkir”.

Doğrudan da belədir. Hamlet müəllim təhsildən danışıdı. Bizim çoxumuz təhsil işçiləriyik. Gənclərə diqqət təkə təhsil işçilərinin sahəsi deyil, ümumdövlət marağıdır. Bu məsələ dövləti daha çox düşündürməlidir. Çünki dövlətin mənəvi, əxlaqi, intellektual təməli yetkin gənclikdir. Buna görə bu sahədən kənardə hər hansı dövlət siyasətindən danışmağa qəti ehtiyac yoxdur.

Mən yenə Hegelə qayıdıram. Onun “Tarixi fəlsəfə” əsərində belə bir kəlam var: “Nə üçün yunanlara indiyə qədər pərəstiş edirlər? Nə üçün yunanlar elmdə, sənətdə bu qədər dünya şöhrəti qazanırlar? Bunun bir sirri var – yunanların təhsil sistemi”.

O təhsil sistemi yunanalardan bütün dünyaya, Avropaya keçdi, xüsusən də almanlarda öz yüksək təcəssümünü tapdı. Almanlardan da ruslara keçdi. Yəni yaxşı təhsil sistemi yaxşı insan, kamil insan, mənəviyyatlı insan deyilən ocaqdır. O ocaqda bizim arzuladığımız kamil insan, səviyyəli insan formalaşır.

Tarixin inkişafı həmişə təlatümlüdür. Xüsusən də o, inqilablar, çevrilişlər, müharibələr olan dövrdə mənəviyyat həmişə çox çətin bir imtahana çəkilir. Bəlkə də gənclər onu o qədər də təsəvvür edə bilməz. Bizim gənclik dövrümüz, belə deyək ki, almanlarla müharibə dövrünə düşdü və onda biz məktəbin də, məktəblilərin də, kəndlinin də necə ağır vəziyyətə düşdüyünü görürdük. Lakin ikinci bir müharibə də burada gedirdi. Gənclərin ruhu üçün, gənclərin vətəni üçün mübarizə gedirdi. O, mübarizədən də o zaman biz üzəgə çıxdıq. Ona görə ki, təhsil sisteminin özündə sağlam bir siyasət var idi.

Amma gəlin bu günümüzədən bir az danışaq. Müəllimlərin fəaliyyətində böyük çətinliklər, çox təzadlar meydana çıxır. Yeni nəsillərlə köhnə nəsillər arasında, köhnə ənənə ilə desək, atalar-oğullar problemi qalxır. Bu təzadlar bu saat təhsilin özünə böyük zərər gətirə bilər. Nə mənada? Bir tərəfdən gənclərə deyirlər ki, siz tamamilə sərbəstsınız, azadsınız. Azadlığı onun özü qazanmayıb, kiminsə əlindən alıb. Amma gətirən əl kimin

əlidir? Azadlığı hansı əldən almısan? Söhbət ondan gedir. Əvvəla, azadlığı insan daxilən yetkinliyində qazanmalıdır, ruhun yetkinliyində qazanmalıdır...

“Xalq yalnız ziyalı zəkası birləşdirə bilər”

Ona görə bəzən gənclərin bir çoxu bu azadlıq sözünü özbaşınalıq kimi başa düşür. Bəzən tarixin tərəddüdlü dövrlərində gəncliyi çaşdırırlar ki, köhnələrin səhv yolu ilə getməsin. Köhnələr səhv edirlər, deməli, hər şeyi təzədən başlamaq lazımdır. Bir zaman hətta bizdə yenidənqurma, yenidən icad etmə və s. kimi məsələlər də meydana çıxmışdı. Bir şeyi başa düşmək lazımdır ki, köhnəni uçurub, keçmiş qırıb yenini qurmaq qəti mümkün deyil. İnsan sadəcə bir az ağılsız olmalıdır ki, bütün tarixi, bütün təkamülü inkar eləsin. İndi təkamül nəzəriyyəsinə də hücumlar var.

Mən Hegelin bir sözünü də xatırlatmaq istəyirəm. O deyir ki, səviyyəsiz insan güman edir ki, ona özbaşına hərəkət etmək imkanı verilə bilərsə, o adamın qeyri-azadlığının səbəbi ancaq onun özbaşınalığıdır. Mən ağıla uyğun işləyirəmsə, ağıla uyğunluq da azadlıqdır. Mən ağıla uyğun olanı işləyirəmsə, onda mən ayrılmış bir fərd kimi deyil, “mənəm-mənəm” deyən bir fərd kimi deyil, ancaq əxlaqi anlayışlara, ümumiyyətlə, əxlaqi anlayışlara uyğun hərəkət edərək, əxlaqi hərəkətlərlə mən özümü deyil, mahiyyəti irəli sürürəm. Yəni insani fikirlər irəli sürürəm. Ancaq insan hamının getdiyi, heç kimin özünə görə çalışmadığı ağıla uyğun böyük bir yol seçməlidir.

İndi söhbət ondan gedir ki, ağıla uyğun yolda hamı bir yerdə gedir. İndi görürsünüzmü bayaq dediyim ataların dövründə problemlə qalmış. Ondən başqa da problemlər mübadiləsi qalır. Partiya nədir? Hamı deyir xalqı partiya birləşdirə bilər. Amma “partiya”, “fırqə” sözünün mənası ayrılmaq, parçalanmaq deməkdir. Xalqı partiya birləşdirə yox, yalnız ziyalı zəkası birləşdirə bilər. Ona görə bizə ziyalı zəkası vacibdir. Ziyalı

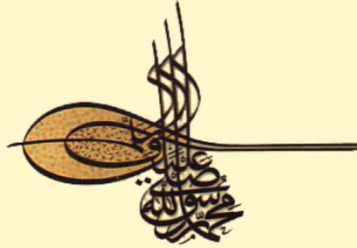
yaddaşı lazımdır. Bizə bu gənclərin yaddaşını yaşatmaq, doğrudan da ziyalı yaddaşının təcrübəsindən bəhrələnmək lazımdır.

***

“Nəsillərin mənəvi varisliyi ətrafında aparılan müzakirələrdə Tofiq Abasquliyev, professorlar Süleyman Əliyərli, Əsədulla Qurbanov, İsmət Əhmədov, Harun Yılmaz və Xəzər Universitetinin tələbələri fəal iştirak etdilər.

ON İKİNCİ MƏCLİS

25
Oktyabr
2007

**ELM VƏ SƏNƏT
MƏCLİSİ**

**Qloballaşan dünyada
mənəvi ilişkilər**

SAAT
16:00

*Xəzər
Universitəsi*
Bəstir Sofarəqlü küç.122

***Professor Mustafa İslamoğlu
(Akabe Vakfı/ Türkiyə)***

*“Dünya artıq əvvəlki kimi çox böyük deyil,
dünya kiçilib”*

Professor Hamlet İsaخانlı:

– Hörmətli qonaqlar! Hörmətli elm və sənət adamları! Xoş gəlmisiniz!

Artıq bir ildən artıqdır ki, biz Xəzər Universitəsində “Elm və Sənət Məclisi” adlı bir məclisə topladıq. Burada elmin və sənətin çox müxtəlif sahələrinə aid məruzələr dinləyirik, müzakirələr aparırıq. Hər sahədə lider durumunda olan, mütəxəssis səviyyəsində olan insanları – onlar azərbaycanlılardı, xarici ölkə vətəndaşlarıdır, qərbdən, şərqdən gəlirlər – fərqi yoxdur – dəvət edirik. Burada mühazirə oxunur, məzmunlu müzakirələr keçiririk, onların nəticələri “Xəzər Xəbər” adlı dərgimizdə çap olunur və artıq birinci on məclisin materialları kitab şəklində çapdadır. Hər on məclisin materiallarını kitab şəklində çap etməyi öz öhdəmizə götürmüşük.

Yadıңызdadısa, bu yaxınlardakı məclisimizdə “Nəsillər arasında mənəvi varislik” adlı mövzu ətrafında müzakirələr apardıq. Bizim görkəmli filosofumuz professor Camal Mustafayevin məruzəsini dinlədik, müzakirə etdik. Bugünkü toplantımızda, müəyyən mənada, əvvəlki mövzumuzə yaxın məsələlərə toxunulacaq. Qeyri-adi dərəcədə vacib, çoxşaxəli və çox maraqlı mövzudur. Qloballaşan dünyada əxlaqi və ruhi dəyərlər barədə söhbətlərin marağı şübhə doğurmur. Dünya artıq əvvəlki kimi çox böyük deyil, dünya kiçilib. Bu başdan o başa ən qısa zamanda getmək olur. İnsanlar dünyanın iki müxtəlif tərəfində oturub bir-biri ilə telefonla danışa bilir, bir-birinin üzünü görə bilirlər. Bir çox informasiya vasitələri ünsiyyət üçün məsafələrin aşılmasını mümkün edir. Ünsiyyətin güclənməsi bəşə-

riyyətin tərəqqisinə imkan verir. Amma bununla bərabər dünyanın bu dərəcədə kiçilməsi, bu mənada qloballaşması və mədəniyyətlərin bir-birinə qarışması təkcə müsbət nəticə vermir. Burada mədəni imperializm deyilən cəhət də üzə çıxır. Bəzi mədəniyyətlərlə, xüsusən Qərb dünyası ilə yüksək elm və texnologiya cəhətdən yaxşı mənada ünsiyyətdə oluruqsa, digər cəhətdən – mənəvi cəhətdən qloballaşan dünyada zədə də ala bilirik. İmmunitetimizin zəif olması xəstəliklərin geniş yayılmasına gətirib çıxarır. Bu məsələnin müzakirəsi həmişə çox aktualdır və böyük önəm daşıyır. Məhz buna görə bizim əvvəlki məclisimiz nəsillərin varisliyinə, mənəvi dəyərlərin roluna, bu dəyərlərin qorunmasına həsr olunmuşdu. Əslində, qədim dövrdən, qədim yunanlardan üzü bu yana bir çox mütəfəkkirlər, o cümlədən, böyük islam alimləri insan həyatının məqsədini xoşbəxtlikdə görüblər və xoşbəxtliyə gedən yolları aramağa çalışıblar. Xoşbəxtliyə gedən yollarda bələdçiyə, müəllimə ehtiyac olduğunu vurğulayıblar. Bəzi adamlar bu ehtiyacı az duyur, bəziləri çox... Amma müəllimlərə, təcrübəli insanların söhbətinə hamının ehtiyacı var. Fəlsəfi, dini və psixoloji baxımdan mənəvi dəyərlərin qloballaşan dünyadakı duruma nəzər salmaq, mütəxəssisin, bu sahənin daşıyıcısına çevrilmiş insanların söhbətini dinləmək əqli, ruhi, mənəvi genişlik üçün vacibdir, çox mühümdür.

Qloballaşmanın tarixi qədimdir, hərçənd ki, bu, çağdaş zamana xas hadisə hesab edilir. İnsanlar və dövlətlər həmişə yaxın qonşuları və uzaqda olanlarla ünsiyyətə girmək, xüsusilə də ticarət etmək istəmişlər. Bəlkə də ticarəti qloballaşmanın əsas hərəkətverici qüvvəsi saymaq olar. Xalqlararası və dövlətlərarası dostluğun da, düşmənçiliyin də əsasında çox zaman öz ticarət gücünü artırmaq, ticarət coğrafiyasını genişləndirmək dayanıb. Tarix boyu İpək yolunu öz təsiri altında saxlamaq cəhdləri müxtəlif güclər arasında gərginliyə və savaşa gətirib çıxarmışdır.

İmperiyaaların yaranması da dünyanın qloballaşmasına

xidmət etmişdir. Roma imperiyası, Makedoniyalı İsgəndər və ellinizm, sanki bir İslam xəlifəliyi, monqol imperiyası,... xalqları sanki bir dam altında, bir ortaq məkanda birləşdirmiş, ticarətin böyüməsinə kömək etmiş, xalqların bir-birini tanımasına, bir-birindən öyrənməsinə səbəb olmuşdur.

Digər tərəfdən, yazının, əlifbanın kəşfi, çox-çox sonralar isə kağızın və mətbəənin kəşfi məlumatların yazıya alınmasına və yaxın-uzaq məsafələrə ötürülməsinə vasitə olmuş, qlobalizasiyanı gücləndirmişdir.

Kapitalizmin inkişafı və sənayeləşmə qlobalizasiyanın tamam yeni, yeksək səviyyəyə qalxmasına səbəb olmuşdur. Çoxişlənən malların istehsalı böyük ölçülər almış, ticarət dünyanı bürümüşdür. Geyim və əşyalar standartlaşmaya məruz qalmışlar.

Dünlərin (xüsusilə böyük dünya dinlədinin) yayılması da qloballaşma hadisəsidir.

Çağdaş qlobalizasiya öz tempinə və genişliyinə görə əvvəlkilərlə müqayisəolunmaz dərəcədədir. Bu, bir tərəfdən İngilis və digər Avropa mərkəzli imperiyaların, sonunda isə ABŞ-in dünya gücünə çevrilməsi ilə əlaqədardır. Ünsiyyət vasitələrinin, texnoloji tərəqqinin heyvətəməz inkişafı qlobalizasiyanı dünyanın əsas qüvvəsinə çevirən digər səbəb sayılır. Teleqraf, telefon, radio, televiziya, film, kosmosun mənimsənilməsi, media (kütləvi informasiya vasitələri), internet, mobil telefon insanları bir-birinə bağladı, anında xəbərləşmə informasiya təcrid olunması və ya blokadası deyilən hadisəni yox etdi.

Qloballaşmanın bəzi təzahürlərinə və nəticələrinə nəzər salaq.

İngilis dili dünya dilinə çevrildi. Doğma dili ispanca və ingiliscə olanlar sayca bir-birinə yaxındır, onlar hər biri mandarinin təxminən 40 %-ni təşkil edirlər. Lakin ingilis dilinin təsir dairəsi onlarla müqayisəyəgəlməz dərəcədə böyükdür.

Sərhədlərin çoxu şəffaflaşdı, immiqrasiya böyük ölçülər aldı və assimilyasiya ilə inteqrasiya baş ağrısına şəvrildi.

Beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq korporasiyalar güc

qazandılar, vahid iqtisadi zonalar, vahid pullar əmələ gəldi.

Dövlətlər və xalqlar arasında gəlir bərabərsizliyinin güclənməsi, böyük, güclü dövlətlərin zəifləri istismar etməsi, ətraf mühitin insafsızcasına istismarı, mədəni imperializmin hücumu kimi hadisələri də qloballaşmanın nəticəsi sayırlar.

“Elm və inanc, elm və ilahi sevgi”

Mənəvi dəyərlərdən söhbət edərkən çətin hesab olunan bu dünyada, çox mənada sərhədlərin zəiflədiyi qlobal dünyada özümüzü, cəmiyyətimizi mənfi təsirlərdən qorumaq üçün yol axtarıq, yaranmış ziddiyyətli vəziyyətdən çıxış yolu axtarıq. Qloballaşmanın müxtəlif üzünü, hər tərəfini anlamağa, görməyə can atırıq. Görəsən, ilahi sevgi, ilahi inanc bizi qoruya bilərmi?! İctimaiyyət fərdlərin xarakterinə necə təsir edir? Qrup kimliyi ilə fərdin uzlaşması və mənəvi konsensus necə baş verir? Qloballaşmanın təsiri altında qalan mənəvi dəyərlər sistemi necə dəyişir, nə itir, nə qazanılır? Bəs bu işdə təhsilin rolu nədir?! Bəlkə mənəviyyat probleminin müzakirəsində və ziddiyyətlərin azalmasında elm və din ikisi bir yerdə olmalıdır?! İnsanın həm xarakteri, həm də savadı, biliyi olmalıdır ki, mühiti və prosesləri qiymətləndirmək mümküm olsun və biz özümüzü qoruya bilək, mədəniyyətimizi qoruya bilək. Orta əsrlərdə də bu mövzu aktual idi, xüsusən sufizm dünyaya gələndə bu mövzu dərin və geniş müzakirə olunurdu. O zaman təsəvvüflə elm, xüsusilə, fəlsəfə və fəlsəfi elmlər ilə sufizm arasında dostluq bir balaca pozuldu. Bilirsiniz ki, bu, alimlərin mədrəsə ilə bağlı fəaliyyətində özünü göstərirdi, mədrəsə həyatından uzaqlaşmış gedən və sufiliyə qovuşanlar var idi. Amma o böyük şəxsiyyətlərin bəziləri elmlə bağlılıqlarını qoruyub yenidən mədrəsəyə qayıtdılar. Bağdad Nizamiyyə Mədrəsəsinin fəxri olan İmam Qəzali gözlənilmədən mədrəsədəki dördillik fəaliyyətinə son verib 10-12 il ərzində yaxın-uzaq səfərlərə çıxdı, sufi həyat tərzi keçirdi. O, rasionallıq düşüncə ilə İslam ilahiyyəti – kəlam ara-

sında mövcud olan ziddiyyətləri araşdırmağa girişdi. O, ilahiyatın quru görünən ehkamlarını sufizmin mistik ünsürləri ilə zənginləşdirdi, ilahiyyəti canlandırdı. O, rasionallizmlə irrasionalizmi, mədrəsə ilə təkyəni bir-birinə yaxınlaşdırdı. Digər misal: Əbu Nəcib Əbdülqahir Sührəverdi də Nizamiyyə mədrəsəsini tərk edərək Sührəverdiyyə təriqətinin əsasını qoymuşdu.

Din və elmin münasibətlər barədə, dindar, mömin insanlarla elm adamlarının dinə baxışı haqqında çox fikir söylənmiş, çox yazılmış və tam aydın nəticə hasil olmamışdır. Bir tərəfdən kilsə və məscid oxu-yazı, savad və elm ocaqları rolunu oynamış, digər tərəfdən elm və din bir-birini inkar etməyə, bir-birinə hücum etməyə cəhd göstərmişlər. Əslində onlar fərqli işlər görürlər. Elm axtarış və sübut yolu ilə obyektiv biliklər əldə etməyə, onları inkişaf üçün tətbiq etməyə çalışır. Din isə insanların əxlaqını saflaşdırmağa, davranışını insaniləşdirməyə yönəlir. Mümkündür ki, onlar arasındakı anlaşılmazlıq, ziddiyyət və zaman-zaman baş qaldıran savaşı əsas səbəbi birinin digərinin nüfuz dairəsinə müdaxilə etməsidir.

Elm və ilahi sevgi, inanc bir-birindən təcrid oluna bilməz, onlar insanın zəkasında və ürəyində, yəni insanda birləşirlər. Onların hərəsinin, sadəcə, öz işi var və əslində, onlar bir-birinə kömək etməlidir. Təəssüf ki, bir çox hallarda onlara həmkar kimi yox, bir-birinə qarşı duran tərəflər kimi baxılır. Lakin universitetlərin, məktəblərin bir məqsədi də həm elmlə məşğul olan, həm inanc sahibi olan insanları bir yerə gətirib açıq müzakirələr qurmaqdır, bu müzakirədə iştirak edən tərəflər, təbii ki, həmkardırlar.

Bu gün bizim məruzəçimiz Türkiyədə çox geniş tanınmış, Azərbaycanda da tanınmış, amma mümkündür ki, bəzilərinin yaxşı tanımadığı görkəmli bir insandır – Mustafa İslamoğlu. Onu sizə məmnuniyyətlə təqdim edirəm. Mustafa bəy Türkiyədə Kayseri tərəflərdə ziyalı ailəsində dünyaya gəlib, yüksək İslam İnstitutunda, sonra isə Misirdə, məşhur əl-Əhzər Universitetində iki ixtisas üzrə – İslam hüququ və təfsir üzrə

təhsil almışdır. Bir az əvvəl mədrəsələrdən söhbət açdım sizə. Bilirsiniz ki, əl-Əhzər dünyanın ən qədim ali məktəblərindən biridir. (Mərakeşdəki əl-Qaraviyyun mədrəsəsinin 9-cu əsrin ikinci hissəsində, əl-Əzhərin isə təqribən 988/989-cu illərdə fəaliyyətə başladığı güman olunur). İlk məşhur Nizamiyyə mədrəsəsindən təxminən 100 il əvvəl açılıb. Nizamiyyə mədrəsəsi Bağdadda 1060-cı illərdə fəaliyyətə başladı (1069-cu ildə işə başlandı, təxminən 1072-ci ildə tam fəaliyyətə keçdi) və İslam sivilizasiyasında çox mühüm rol oynadı. Mədrəsələrdə maliyyə qaynağı vəqflər idi. Onu açanların siyasi və dini-ideoloji məqsədləri ola bilərdi. Məsələn, Nizamiyyə mədrəsələri sünni məzhəbləri ilə bağlı idi. Əl-Əhzərdə isə vəziyyət bir az fərqli idi. Orada başlanğıcda İsmaili şiiilik, (Fatimilərə görə) hökm sürürdü, amma sonra, XII əsrdə vəziyyət dəyişdi və müəyyən qədər dini məzhəblərin hamısına açıq oldu.

Mustafa bəy gənc yaşlarından çox geniş sahədə fəaliyyət göstərmiş, filosof kimi, mədəniyyətşünas kimi, ilahiyyatçı kimi işləyib, çalışıb və şair kimi də tanınıb. Mən buraya maarifçi sözünü də əlavə edərdim. Çünki həm elmdə, həm ilahiyyətdə maarifçilər, müəllimlər həmişə böyük nüfuz sahibi malik olublar. Çünki ictimai fikrin yaranmasında və yönləndirilməsində onlar böyük rol oynayıblar.

Mustafa bəy kitabları, yazıları, televiziyadakı geniş çıxışları ilə yaxşı tanınıb. O, 30-dan artıq fəlsəfi, ideoloji, tarixi elmi-publisistik kitabın, əsərlərin müəllifidir. Türkçəyə çox maraqlı tərcümələr edib. Onların içində məşhur islamşünasların əsərləri də var. Mustafa bəyin öz əsərləri müxtəlif dillərə – ingilis, fransız, kürd, Azərbaycan dillərinə tərcümə olunub. Mustafa bəy ictimai, çox fəal bir insandır. Elə Azərbaycana gəlməyini də onun maarifçiliyi, ictimai insan olması ilə əlaqələndirirəm. Digər bir tərəfdən də onun Azərbaycan xalqına olan sevgisindən xəbərim var. “Xoş gəldiniz, Mustafa bəy!” – deyir, əsas məruzəçimiz olaraq, onu kürsüyə dəvət edirəm.

Buyurun, Mustafa bəy!

Yazıçı-publisist MUSTAFA İSLAMOĞLU

Mustafa İslamoğlu 28 oktyabr 1960-cı ildə Türkiyənin Kayseri vilayətinin Dəvəli şəhərində ziyalı ailəsində dünyaya gəlmiş, orta təhsilini də elə orada almışdır.

Orta təhsilini başa vurduqdan sonra Yüksək İslam İnstitutunda, daha sonra isə Misirin məşhur Əl-Əhzər Universitetində iki ixtisas üzrə (İslam hüququ və təfsir) ali təhsilə yiyələnmişdir.

M.İslamoğlu tələbəlik illərindən fəlsəfi-teoloji-əxlaqi mövzularda elmi tədqiqat işləri ilə məşğul olmağa başlamış (1982-1989) və “Dergah” (1982-83) jurnallarında yayımlamışdır.

Mustafa İslamoğlu filosof, mədəniyyətsünas, ilahiyyatçı, yazıçı və şairdir.

Yazıçı-publisistin “Yeni Şafak”, “Anadolu’da Vakit”, “Akit”, “Selam”, “Aylık Dergi”, “Ribat”, “Meydan” kimi qəzet və jurnallarda çap edilən aktual mövzulara həsr olunmuş məqalələri “Makalat”, “Şafak Yazıları”, “Dağarcık”, “Yokluğunda Düşülmüş Notlar”, “Savaş Kəsmeyen Sözlər”, “Sözün Gücü mü”, “Gücün Sözü mü”, “Yerlilər ve Yersizlər”, “Ayetlərin Işığında” adlı əsərlərdə toplanıb, kitablar şəklində çap edilmişdir.

M.İslamoğlu fəlsəfi, teoloji, sosioloji, kulturoloji, tarixi, ədəbi və s. mövzulara dair 30-dan artıq elmi və elmi-publisistik əsərin müəllifidir.

“Bizim qlobalizasiyamız 1400 il öncə başlamışdır”

Professor Müstafa İslamoğlu:

– Məni buraya dəvət etdiyi üçün Hamlet müəllimə təşəkkür edirəm.

Öncə Allahın adını çəkmək istəyirəm. Allahımıza həmd edirəm. Onun gözəl Rəsuluna salam və salavat edirəm. Sizə də Salamlar olsun, azərbaycanlı qardaşlarım, can qardaşlarım. Sizə sonsuz hörmətlərimi bildirirəm!

Salam Aleykum!

Sözlərimə Hz.Məhəmmədin (sav) rızasıyla bir şeirlə başlamaq istəyirəm:

*Senin bana RABB oluşun bana iftihar olarak yeter,
Benim sana KUL oluşum bana şeref ve onur olarak yeter.*

*Şeref olarak Senin bana İlah oluşun yeter.
Sana kul oluşum bana izzet olarak yeter.
Sen benim tam sevdiğim istediğim gibi bir ilahsın
Ne olur sen de beni istediğin bir kul et.*

*Sen en büyük Allahım
Tam benim sevdiyim gibi,
Tam benim beyendiyim gibi,
Tam benim muhabbet etdiyim gibi bir Allahsın.
Ne olur, İlahi, sen de beni sevdiyin gibi bir kul et. Amin!*

Qloballaşan dünyada bundan daha dəyərli sözüm yoxdur. Konfransımızın dar bir mövzusu yoxdur. İndi mən salonu dolduran siz qardaşlarımdan səbir istəyirəm. Sadəcə sabır istəmirəm, həm də qulaq istəyirəm. Sadəcə qulaq istəmirəm, ürək is-

təyirəm. Bilirəm ki, söz söz üstə çıxarsa, dinləyənlər murad tapar. Mən ürəklə danışmaq istəyirəm. Sizin də ürəyinizə çatsın istəyirəm. Sadəcə dinləməyiniz yetməz, dinləmək çeşmənin, suyun başına ağıl qabıyla gəlməklə olur. Ağıl qabıyla! Yetərmi? Yetməz! Kifayət etməz! Ağıl qabımızı gətirdik. Onu çeşmənin, suyun önünə qoyduğunuz zaman dolmaz! Yunus Əfəndimiz nə deyir:

*Çeşmə başı bardağı doldurmadan koyarsan,
40 yıl orada dursa da, kendi dolası değil.*

Nə etmək lazım? Bardağı çeşmənin tam altına qoymaq lazım... Ağıl bardağını... Yetərmi? Yetməz! Bardağı çeşmənin altına qoyarsınız, çeşmənin kranını açmaq gərək. Çeşmə açıq olacaq. Çeşmənin suyu olacaq! Yetərmi? Yenə yetməz! Hətta qabı tam altına qoysanız, qabın qapağının qapalı olduğunu unuda bilərsiniz. Qabın da qapağını açacaqsınız. Ürəyinizin qapağını açacaqsınız. Yetərmi? Yetməz! Bir dənəsi də qaldı. Bir də

qabınızın dibi sağlam olacaq. Əks halda, yuxarıdan axan su dibdən axıb gedər. Əgər belə olsa, o zaman mənim söylədiklərim sizə təsirini göstərər, inşallah!

Əvvəla bunu söyləmək istəyirəm: bizim söyləmək istədiklərimiz haqlı yerlərdə axar. Məndən soruşsanız, insanların qlobalizasiyasının ən mükəmməl, ən gözəl, ən təbii dövrünü məhəbbətlə açmışam. Məhəbbət böyük qlobalizasiyanın böyük qapağıdır.

Dolayısı ilə, bizim qlobalizasiyamız 1400 il öncə başlamışdır. Amma bugünkü ilə təbii bir fərq var. Biz ədaləti, şövkəti, rəhməti qloballaşma etdik. Fəqət onlar qloballaşmanın fəal qaynaqları olaraq istehlakı, günahları, silahları, yoxsulluğu və nəfsi qloballaşdırdılar.

***“Yaşadığımız dünya dəyərlər dünyasından
qiymətlər dünyasına dəyişib”***

İstehlak sözünü savaşı, silah, çatışmazlıq, yoxsulluq birləşdirir. Bu qloballaşma gerçəkdən necə təxmin edilə bilinər? Mən qlobalizasiyamızı mövsümi tərəflərə bölürəm. Mövsümi qlobalizasiya. Dolayısı ilə, bunun da yoxsul qloballaşma olduğunu söyləyirəm. Səbəb? – Qiymətlər. İkiyə ayırırıq – qiyməti olanlar, dəyəri olanlar. Qiyməti olanları əldə etmək asandır. Bir sözlə, qiymət qoyduğumuzda, etiket yaptığımızda, onu satıb ala bilərsiniz. Satdığımız şey sizin deyil artıq. Nəyə qiymət qoydunuz, onu sata bilərsiniz. Fəqət, dəyərlər satılmaz, satmaq mümkün deyil. Təkrar edirəm: qiyməti olanlar satılır, dəyəri olanlar satılmaz. Şəfqəti sata bilməzsiniz. Şəfqət həmişə sizindir. Sizdən ayrılmaz! Mərhəməti sata bilməzsiniz. Mərhəməti verdikcə, payladıqca çoxalır. Ədaləti sata bilməzsiniz! Ədaləti verdikcə çoxalır. Dolayısı ilə, qloballaşmış dünya dəyərlərin dünyası deyil, qiymətlərin dünyası olur. Onun üçün də: “Neçə manatlıq adamsan?” sualı, qiymətlərin dünyasında soruşulur. Dəyərlərin dünyasında bu suallar soruşulmaz? Amma mənim

neçə manatlıq adam olduğumu anam belə bilə bilməz. Onun üçün bizim dəyərli dünyamızda insan satılmaz. İnsana qiymət qoyulmaz. Fəqət qlobal dünyada insanın qiyməti olur, pulun qiyməti olur. Mədəniyyətinə görə, bacarığına görə, qabiliyyətinə görə insana qiymət qoyulur. Belə bir dünyadayıq. Bu dünyada vicdan, ədalət, şəfqət, mərhəmət kimi dəyərlər heç olmadığında, çatışma, savaşı, yoxsulluq kimi nöqsanlar da çox olur. Doğrudan da, pis bir şeylər olur, yalnızda da pis bir şeylər olur. Gözəllikdə də, çirkinlikdə də eyni şeylər olur. Fəqət: bunu da söyləmədən dayana bilmirəm. Bu gün şərqdə qlobalizasiya qloballaşır. İnsanlıq tarixində belə bir şey görməmişik. Bu da bir yenilikdir, kəşfdir. Burada dayanarkən, sizə qısaca bir şey anlatmaq istəyirəm. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2001-ci il sərəncamı var. 2001-ci il sərəncamından maraqlı bilgiler öyrənmək istəyirsinizmi? Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2001-ci il məlumatına görə, dünyanın gəliri təxminən 30 trilyon dollar. 30 trilyon dollarlıq dünya dəyərindən 24 trilyon dolları dünyanın zənginlərinin himayəsinə girir. Yəni dünya dəyərinin 84%-i onların payına düşür. Geriyə nə qaldı? – 15%, lap olsun 20%! Bu, necə ədalətdir? Qlobalizasiya olarkən, ədalət məhv olmalıdırmı? İstədiyim də, bu dünya dəyərlərinin 85%-nin haqqını əlində tutan 16%-dən haqqımı tələb etməkdir. “Mənim buna haqqım var,” – deyə baxıram. “Bu, mənimdir”. “O, mənim malım-mülkumdür”, – deyən insana israfı anlatmaq mümkün deyil. Sərvətə “mənimdir”, deyən insana israfı anlatmaq mümkün deyil. Onun üçün “mənim” deyə baxır. Davam edirəm, Avropa ölkələrinin çoxunda adambaşına düşən orta gəlir 40 min dollar, Banqladeşdə 80 dollar, Monqolustanda 90 dollar. Bolqarıstanda 57 dollardır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının verdiyi məlumata əsasən, 82 ölkədə 8 yüz milyon insan aclıq həddindən aşağı yaşayır. BMT-nin digər bir məlumatına görə, 2000-ci ildə dünyada yetərsiz qidalanmaya görə 90 milyon insan vəfat etmişdir. Diqqət edin, lütfən! “Qonşusu ac ikən tox yatan bizdən deyildir”, – deyən bir dinin daşıyıcılarıyıq. Birisi məhəllədə ac-

lıqdan ölmüş 2 qardaşın qatili olaraq bütün məhəlləni məhkəməyə vermiş. Başa düşürsünüzmü? – Bütün məhəlləni. Əksəriyyətimiz bilir ki, aclıq üzündən gündə 19 min körpə ölür! Ölkələrdə böhran üzündən gündə 19 min körpə ölür! 19 min körpənin anası ağlayır. Burada analar da var. Bir anlıq gözüünüzü yumun və bu haqda düşünün. Təbii ki, bu, bizim körpələrimiz də ola bilər. Bu körpələrin hər dördündən biri bələkdə ikən, üçündən biri 5 yaşına gəlmədən ölür. Təxminən 358 ailənin illik gəliri dünya əhalisinin 1/3-nin gəlirinə bərabərdir.

Bu müşkülün altından necə qalxa bilərik, nə cür həll edərək bu işi? Məsələnin çözülməsi heç də asan deyil. Mənzərələrdə hələ savaşlardan bəhs etmədik, silahlardan bəhs etmədik, silahların dünyada etdiyi işgəncələrdən bəhs etmədik, silah çirkəbinin iştahını bildirmək üçün insanların necə asanlıqla öldürüklərindən bəhs etmədik... Hələ kimin kimliyindən bəhs etmədik...

Biz 1400 ildir bu qoxunu üzərimizdə gəzdiririk. Həqiqətən, düşünə bilərsinizmi, bizim dəyərlərimizdəki fərqlilikləri? Dolayısı ilə bu, necə bir düşüncədir – təbiətə sayğı, kainata sayğı, insanlara sayğı... Bu, bir iman məsələsidir, inanırsanız xeyir hiss edərsiniz! Kainata “qardaşım” deyib baxarsanızsa, xeyir hiss edərsiniz! Kainatı “Allahın bir quluyam!” – deyə ziyarət etsəniz, xeyir hiss edərsiniz.

İki söhbət etsəm, icazə verərsinizmi? Bir gün yanğın var idi. Peyğəmbər ətəyini yanğına vurdu. Biri: “Nə edirsiniz?!” – söylədi. Peyğəmbər dedi: “Bu, bir hörmətdir – təbiətə hörmət. Təbiətlə birliyin əlamətidir”. Buyurun bu da sizə, təbiətə hörmət... Bu insan təbiəti çirkləndirə bilərmidi? Amma çirkləndirdi!

Hz.Məhəmməd (sav) Məkkəyə dönürdü. Yolda bir it gördü. İki dənə balası var idi. Bapbalaca küçüklər... Hz.Məhəmməd (sav) yanındakılardan birini çağırırdı. “Bu küçükləri al. Yaşa doluncaya qədər yanında gəzdir. Bunları kimsə rahatsız etməsin”. Bu, bir sayğı, tulaya sayğı, heyvana sayğı, təbiətə sayğıdır.

Mən havadan bəhs etmədim. Okeanlar, dənizlər çirklənəcək desəm, inanırdınızmi? Amma çirkləndi. “Hava kirlənəcək!” – deyə söyləsələr inanmazdım. Amma kirləndi. Bu da qlobalisasiyanın bir göz bəbəyi... Yaxşı, bəs bunların arxasında dayanan nədir? – Yaşadığımız dünyanın ağlarının, qaraların sona çatmış olması... Dəyərlərin yad olması... Dəyərlər yad olunca təbiətə sayğı qalmaz, insana sayğı qalmaz, Allaha sayğı qalmaz!.. Dolayısı ilə, əşyanın mütləq gözəlliyinə baxmazsanız, əşyanı donduracaq bir para, xərclənəcək bir para görürsünüz. Bəs insanın vicdanı necə hərəkətə gətiriləcək? İnsanın vicdanı hərəkətə gətirilmədən qaraların dünyasından dəyərlərin dünyasına intiqam edə bilməzsiniz, dəyərləri hakim qıla bilməzsiniz, qiymətlər hakim olur. Qiymətlər hakim olunca da, hər şey alınır-satılır. Hər şey ədalətsiz olur. Ədalətsiz bir şey qala bilməz. Bəlkə də, bunlar hardasa mövcuddur. “Vücut” haradan gəlir? Mövcud olan deməkdir. Vicdan mövcud olandır. Bəs hər kəsdə vicdan mövcuddurmu? Mövcuddur. Sadəcə olaraq, vicdansızların vicdanı örtülmüşdür, gözəlliyi örtülmüşdür. Bilirsinizmi, əslində dəyərlərin də vicdanı budur. Küfür vicdan namussuzludur. Siz vicdanınızın səsini eşidirsiniz. Vicdan danışır. Öldüyünüzdə səsini eşitməzsiniz. Vicdanın səsini eşitmədiyinizdə donur hər şey. Vicdan: “Bu, pis bir şeydir, etmə!” – deyə qışqırır. Amma insan vicdanını dinləməmək üçün üstünü örtər, ağlını yaxar-yandırır və o zaman xoş olmayan şeylər edər. Əslin-

də, insan hər zaman yaxşıdır, anasından pis doğulan heç yoxdur. Mənə dünyanın ən zalımının anasından zalım doğulduğunu söyləyə bilərsinizmi? Xeyr! Fitrət gözəldir, fitrət zəngindir, fitrət safdır. Allahın insan üzərində yaratdığı fitrət. Bəs bu pislər, pislilər haradan çıxdı? Ən yaxşı pozulurkən, ən pis olur. Amma bilirsiniz, vicdanınız danışır, elə deyilmi? Odur ki, yaxşı adam da pis olur. Ən yaxşı olan da ən pis olur. İnsanlar da yaxşıdır. Allah onları ən yaxşı olsun deyə yaratmışdır. Fəqət ən yaxşı olanın da içində nifrət ola bilər. Bəs, insanın pis olmaması üçün üçün nə etmək lazımdır?

“İnsanlığ “hörümçək toru”na düşürüleb”

WWW ya da **WB** və ya **Web**. İnternetlə maraqlanmayanlar belə artıq bu hərflərə aşınadır, deyə düşünürəm. Günümüz bilgi-rabitə dünyasının “üç birtişik qardaşları“ olan bu üç “W”-nin açılışı: *World Wide Web*-dir. “Qlobal, geniş tor” sistemi mənasına gələn bu hərflərin üçüncüsünün işarə etdiyi “web” sözcüyü isə “hörümçək toru” mənası verir.

World Wide Web, əslində “hiper mühit”də, daha aydın ifadəsi ilə hiper kosmosda yerləşən “hiper mətn”ləri, elektronik rabitə cihazları ilə ehtiyac olanlara çatdıran geniş və qlobal bir bilgi alış-veriş sistemidir.

Bu sistem sayəsində, insan aqlının qəbul etməyəcəyi böyüklükdə bilgi, səs və görüntü, hər saniyə dünyanın hər nöqtəsi arasında oradan-oraya ötürülür. Daha indidən, bu “inkişaf”a baxıb, XXI əsrin rabitə və internet əsri olacağını elan edənlər, onlara görə o qədər də haqsız sayılmazlar.

Klassik “zaman” və “məkan” anlayışlarını kökündən sarsıdan “internet“, indidən dünyanın hər tərəfində onlarla əlaqəli on milyonlarca əsas kompüterli olan on minlərcə internet şəbəkəsi ilə, ABŞ-nin öncülüyündə idarə olunan Yeni Dünya quruluşunun elektronik kəşf işlərini üstlənmiş görünür.

Yeni dünya quruluşu adı ilə satışa çıxarılan təkqütblü

ekosentrik, eqoist, mənfəətçi, təkmədəniyyətli sistemin tək arzusu, “naməhrəm” əli dəyməmiş heç bir həya, ismət qoymacaq qədər “qloballaşma”dır.

“Qlobalizasiya” da adlandırılan “qloballaşma”ya internetin xidmətini kiçiltməməklə birlikdə, eyni interneti dünyaya yayan hakim mədəniyyəti dayandıracaq, ona həddini bildirəcək müsbət bir imkan olaraq da dəyərləndirmək mümkündürmü?

Mən bu sualın üzərində düşünəlməyə dəyən bir sual olduğuna inanır, fəqət cavabını tələsik gətirilmədən, sakit bir başla verilməsinin daha sağlam olacağını düşünürəm. Verilməsi ehtimal olunan cavablar mütləq “texnologiya”, “inkişaf”, “ağıl”, “xoşbəxtlik”, “insan”, “ziyalılaşma” və s. kimi əsas anlayışları paradiqma əsasında yenidən araşdıraraq verilməlidir.

Qərbin bəzədiyi “inkişaf”, “irəliləmə”, “ziyalılaşma”, “qloballaşma” kimi anlayışların da eynilə olduqca dəbdəbəli və ilk baxana “xeyirli” görünən bir sistemlə yalnızca bilgi deyil, bilgini məhv edən virusu da daşıyan internet kimi, bir çox “ölüm virusu” daşıyıb-daşmadığı da araşdırılmalıdır.

İnsanların hüceyrələrinə, xromosomlarına qeyd olunan kimlik və şəxsiyyət virusunun təmizlənməsinin 26 Nisan virusunun təmizlənməsi qədər asan olmayacağı da ağıldan çıxarılmamalıdır. Bu problem “texnologiyanın nemətlərindən yararlanmamalı – yararlanmalı mı? ” – söhbətlərinin çox üzərində bir problemdir. Daha doğrusu, insanın yer üzündəki var olmasının nə ilə “mənalandırdığı ilə” bağlı bir problemdir.

“**Web**” – “Hörümçək yuvası” mənasına gəlirdi, elə deyilmi? Necə oldu ki, Quranın bu xəbərdarlığını unutduq:

“Allahdan başqalarını sığınacaq qəbul edənlərin halı, özünə tor hörən hörümçəyin vəziyyəti kimidir. Çünkü sığınacaqların ən zəifi hörümçək torudur, kaş bunu anlasaydılar!”

Hər birinizə təşəkkür edirəm!

***

P.S. *Mustafa İslamoğlu Azərbaycana ziyarətindən sonra səfər təəssüratlarını qələmə almış və Türkiyədə nəşr olunan “Yeni Şafak” qəzetində çap etdirmişdir. Məqalənin “Elm və Sənət Məclisi” kitabının oxucuları üçün də maraqlı olacağını nəzərə alaraq, olduğu kimi çap edirik.*

CAN AZERBAYCAN

(Mustafa İslamoğlu, “Yeni Şafak”, 02.11.2007)

Müslüman fatihlerin İstanbul önlerine ulaşmadan çok önce Hazar-Kafkas bölgəsinə ulaştığını söylərsəm, İslam ile Hazar-Kafkas halklarının tanışmasının ne kadar erkən dönəmə denk geldiğini ifadə etmiş olurum hərhalde.

Geçtiğimiz günlerde işte o toprakların bir parçası olan Azərbaycan'daydık. Sevinç və hüzün aynı anda yaşanır mı? Biz Azərbaycan səferimiz boyunca bu iki duyğuyu bir arada yaşadık. Bazen sevinç baskın geldi, bəzən hüzün. Ne var ki, sevincimiz de hüznümüz de O'nun içində.

Komünizmin Batı Avropa'da icad edilip başka coğrafiyalarda uygulanmasında bir hinlik görmüyor musunuz? Ben görürəm. Komünizm, bir ideolojiyi inşa projesi olmaktan daha çok kadim və yerleşik kimlikləri imha projesiydi. Nitekim proje ideolojik inşa analmında tam bir fiyaskoyla neticelenirken kimliği imha analmında başarılı (!) olmuştur.

Azərbaycan'da da görülen bu. Uçağımız ölkə nüfusunun yarısını barındıran 4 milyon nüfuslu Bakü üzərində turlarken gözlerim minare arıyor ama bulamıyor. İndiğimde öğreniyorum ölkənin yarısını barındıran şehirde minareli cami sayısının bir elin parmaklarını geçmediğini.

Minare deyip de geçmeyin. Minareler şehrin şahadətnameleleridir. Şehrin Müslüman kimliğini bize minareler söyler. Onlar mimarının kelime-i şahadetidirlər. Fakat sur içindeki avuç içi kadar bir alanda kurulu olan Eski Bakü'de 20'yi aşkın

camii varken, yeni şehirde durum bu. Eski şehirdeki mescitleri turistik eşya dükkanı olarak görmek hüzün verici.

Bu, ülkenin kimlik krizine dair edindiğim ilk izlenim. Bu krizin mimari ile sınırlı olmadığını söylememe gerek yok. Sovyetler Komünizmi yerleştirmeyi başaramamış, fakat laisizmi yerleştirmeyi başarmış. Stalinist vahşete seyirci kalan hür dünya (!) bu sonucun hatırına ses çıkarmamıştı belki de.

Kimliğini arayan Azerbaycan, parayı bulmuş gözüküyor. 8,5 milyon nüfuslu ülkenin bir kısmı Ermenistan işgali altında. Bir milyon Karabağ göçmeni Bakü'de zor şartlar altında yaşıyor. Bütün bunlara rağmen ekonomik açıdan dünyanın en hızlı kalkınan ülkelerinden biri. Gaz ve petrol ülkenin yüzünü güldürmüş. Bir yılda gayri safi milli hasılda % 21 artış olmuş.

Pozitivist ve materyalist kafa şöyle düşünür: bir ülkenin refahıyla dindarlığı ters orantılıdır. Para bir kapıdan girince din öbür kapıdan çıkar.

Bu bizdeki malumların hurafesiydi. Bu ülkedeki refahın artışıyla halktaki dindarlığın da artışı karşısında afallamalarını nasıl unutturuz? Türkiye için geçerli olanın aynısı Azerbaycan için de geçerli. Üstelik bu Türkiye'nin 28 Şubat cinneti yıllarında Komünizmden yeni kurtulmuş Azerbaycan'a laiklik ihraç et-

mek gibi bir komiklik yapmasına rağmen böyle.

Azerbaycan halkı kimliğini arıyor. Sovyet döneminde tamamen mankurtlaştırılan bir zümre bizde olduğu gibi orda da var. Onlar neyi kaybettiklerinin farkında bile değiller. Onların derdi belli: Ver yiyeyim, ört yatayım. Fakat iyi yetişmiş seçkin ve dindar bir zümre oluşuyor Azerbaycan'da. ***Konferans Verdiğim üniversitenin (Xəzər Universitəsi – red.) başta konferansın sunuculuğunu yapma nezaketi gösteren rektörü Hamlet Bey olmak üzere salonda bulunan hocaları ile özel sohbet bu izlenimim pekişiyor.***

İlk şaşkınlığımı, eserlerimden birinin Azeri lehçesine çevrilmiş baskısını oturacağım koltuğun üzerinde bulduğumda yaşıyorum. Biraz sonra bu işin iki kahramanı çıkıp geliyorlar: Yegane Mirzayova ve Gülşen Gaffarova. İkisi de üniversitede hocalık yapan genç ve cevval iki hanım. Gözleri çakmak çakmak. İlk görüşmede ayaküstü sadece sözleriyle değil, kıyafetleriyle, gözleriyle, yüzleriyle ve dahi özleriyle öyle çok şey söylüyorlar ki, size «Allahu Ekber» demek düşüyor. İslam'ın insanı dönüştürücü gücünün ihtişamını bir kez daha görüyorsunuz. Ondandır böyle onlarca genç kadın ve erkekle karşılaşılıyor. Hepsisi de iyi yetişmiş insanlar. Manevi Saflığa Davet Cemiyeti başkanı ve felsefe doktoru Elşen Mustafaoğlu, Premier Hotel'in sahibi nezaket abidesi Samir Hasanov, devlet TV'sinin şöhretli bir spikeriyken tesettürünü makam ve şöhrete tercih eden Solmaz Hanım, Azerbaycan'ın aydınlık geleceğini muştulayan güzel insanlar. Fakir, Solmaz Hanım'ın bir saatlik radyo röportajı boyunca mani olamadığı gözyaşlarını, imanını kundaklanmış Azerbaycan için kabule karın bir dua olarak okumuştur.

İkinci şaşkınlığımı, Azerbaycan Cuma imamı ve Şii Müslümanların sayılan âlimi (ülkenin % 70'i Şii/Ehl-i Beyt mezhebi mensubu) Hacı İlgar İbrahimov'un elinde makalelerimden oluşan bir tomar çıktığı görünce yaşıyorum. Hacı Bey, hutbelelerinde ve yazılarında kullandığı yazılarım için helallik ve izin istiyor.

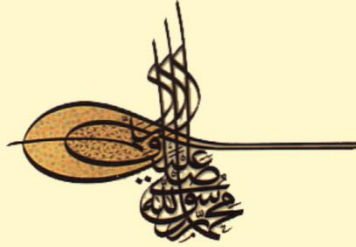
Şehidler Hıyabanı'nda 1920-24 şehitlerinin kimliğini inceliyorum. Bire bir Çanakkale'ye benziyor. Konya, Kayseri, Kudüs, Kosova, Nablus, Kerkük, Bağdat, Beyrut, Şumnu, Şam, Diyarbakır, Samsun vs. doğumlu şehitler. Osmanlı haritası burada yatıyor.

Ve yüreğimde muhabbetten dağlar, dudaklarımda bizim ellerin şu deyişimiyle dönüyorum haramiler tarafından biteviye kundaklanan mazlum ülkeme:

Kayseri'ye yaz gelir de Erciyes'e gelmez mi?

ON ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

16
Noyabr
2007

**ELM VƏ SƏNƏT
MƏCLİSİ**

**Avrasiyada hunlar.
Tarix, mədəniyyət
və kimlik**

SAAT
16:00

*Xəzər
Universitəsi*
Bəstir Sofarəqlü küç.122

***Professor Hamlet İsaخانlı
(Xəzər Univresitəsi/Azərbaycan)***

Professor Hamlet İsaخانlı:

– Əziz dostlar, görkəmli elm və sənət adamları, müəllimlər və tələbələr, hamınız xoş gəlmisiniz.

Böyük əksəriyyətimiz Xəzər Universitetində, xüsusilə, bu məclislərdə dəfələrlə görüşmüşük, müzakirələr aparmışıq. Bu gün ilk dəfə gələnlər də var, onları salamlayıram.

Keçən ilin payızından biz Xəzər Universitetində “Elm və Sənət Məclisi” deyilən elmi seminarlar aparırıq. Burada mövzu məhdudluğu yoxdur. Çox müxtəlif mövzularda məruzələr edilir və məruzə ətrafında müzakirələr aparılır. Bu mövzular içində tarix də ola bilər, ədəbiyyat da, siyasət də, elm tarixi, mədəniyyət tarixi, düşüncə tarixi kimi müxtəlif sahələr də təmsil oluna bilər. Keçən il bizim 11 məclisimiz oldu. Hamısı da ayrı-ayrılıqda “Xəzər Xəbər” jurnalımızda çap olundu. Üstəlik birinci onluq kitab şəklində çapdadır, güman eləyirik ki, bu yaxınlarda çıxacaq. Məclisdəki bütün məruzələr, müzakirələr, suallar və cavablar – demək olar ki, hamısı bu kitabda dərc olunacaq.

Bu gün builki ikinci, ümumiyyətlə isə, 13-cü məclisimizdir. Əslində 13 çox gözəl rəqəmlərdən biridir, onun xüsusi statusu, şöhrəti var, qorxulması da heç nə yoxdur. Bu gün maraqlı və çətin bir mövzumuz var: “Avrasiyada hunlar. Tarix, mədəniyyət və kimlik”. İlk çətinlik “çox geniş bir mövzudur. Necə edək?” kimi ifadə oluna bilər. Bu mövzudan birillik ixtisas kursu oxumaq olar və sonunda: “hələ çox şeylər qaldı,” deyilə bilər. Bu əhatə olunma problemi tarixin hər hansı bir geniş dövrünə, həmin dövrdə baş vermiş mühüm hadisələrə aid bir problemdir. Amma biz burada məsələnin əsas çərçivəsini çəkməyə cəhd edəcəyik, məsələlərin müzakirəsinə, etibarlı qaynaqlara əsas-

lanmaqla yalnız əsas məsələləri işıqlandıрмаğa çalışacağıq. Bu sahədə elmin vəziyyətinin bugün necə, hansı səviyyədə olduğunu anlamağa səy göstərəcəyik. Bir çox detalları müzakirə etməkdən çəkinəcəyik. (Kitab hazırlanan zaman bəzi detallar əlavə oluna bilər).

Qərribə görünən digər cəhət “bu haqda niyə məhz mən danışırım?” sualı ola bilər. Burada peşəkar tarixçilər var. Amma, bilirsiniz ki, tarix və ədəbiyyat – bunlar insan fəaliyyətinin elə sahələridir ki, insanların bəzisi peşəkar, digərləri yarımpeşəkar səviyyədə, bir çoxu da sadəcə həvəs göstərərək bu barədə oxuyurlar, bəzən də yazırlar. Hiss edəndə ki, burada çox maraqlı və mübahisəli məsələlər var və onlardan müəyyən dərəcədə xəbəriniz var, müəyyən məsələlərə öz münasibətiniz var, maraqlı görünən müşahidələriniz var, onda həmin fikirləri bölüşməyə, fikir mübadiləsi etməyə ehtiyac duyursunuz.

Moskva və ... hunlar

Mən ilk dəfə “hun” sözünü orta məktəbdə oxuyanda eşitmişdim. Maksim Qorkinin “В людях” kitabını oxuyurdum (tərcüməsi Azərbaycan dilində “Özgə qapılarda”). Orada təqribən belə bir cümlə, fikir var idi: “Attilanın qorxunc hunları Avropanı fəth etdilər”. (Bu məclisə hazırlaşanda çox vaxtım olmadı ki, onu axtarım, tapım, tam dəqiqləşdirim.) Əsəri oxuyandan sonra çox maraqlandım ki, kimdir bu böyük və qorxulu sərkərdə Attila, o, nə edib, nə vaxt olub? Lakin heç nə tapa bilmədim. Çünki kənd məktəbində oxuyurdum. Sonra Bakıya gəldim, riyaziyyat fakültəsində oxuyarkən Attila və hunlar haqqında bir az öyrənə bildim. Daha sonra Moskvaya riyaziyyat üzrə aspiranturaya getdim. Moskva Dövlət Universitetində imkanlar müqayisəolunmaz dərəcədə böyük idi, hər kəs istədiyi bir fakültədə xoşuna gələn mövzulardan əlavə dərs və ya seminarlarda iştirak edə bilərdi. Mən tarixə aid biliklərimi artırmağa, həvəs və ehtirasımı oxumaq və öyrənməklə təmin etməyə çalışırdım.

O zaman hətta çap olunmamış, çapa icazə verilməyən məqalələri və kitabları əldən-ələ alıb oxuyurduq. Moskva universitetində riyaziyyatçılar, tarixçilər, başqa elm və sənət sahələrinin nümayəndələri hamını cəlb edən seminarlarda birləşir, görüşürdülər. Məsələn, həftənin ikinci günləri musiqi seminarlarında yığışardıq. “Aleksandrovskiye vtorniki” adlanan bu görüşlərin aparıcısı məşhur riyaziyyatçı P.S.Aleksandrov idi.

Bu intellektual atmosferdə əsas işim olan riyaziyyatla yanaşı, hunların tarixini öyrənməyə başladım. Çin səlnamələrini, kitabları, məqalələri axtarıb, tapıb oxuyurdum, əvvəlcə ruscada və rusçaya tərcümələrdə. Sonra ingilis dilində, fransız dilində də əsərləri oxumağa başladım. Hunları, qədim türkləri və digər maraqlandığım tarixləri öyrənmək bir hobbim oldu və bu, bu gün də davam edir. Mənə elə gəlir ki, bu gün də, müəyyən dərəcədə, bəzi tarixləri, o cümlədən, hun tarixini, yeni axtarışları izləyirəm. Ona görə də, bu barədə Elm və Sənət Məclisimizdə söhbət etmək istədim. Dediym kimi, çalışacam ki, burada ancaq bir neçə mühüm prinsipi və onların ətrafındakı fikirləri diqqətinizə çatdırım.

İki hun, iki problem

“Elmdə hun problemi nədir və ona necə cavab vermək olar?” sualı barədə danışacam. Sonra hardasa bir fikrimizi isbat etməyə, yaxud müzakirələrə, detallara girib anlamağa çalışacağam. Əslində, məruzənin adında bir qeyri-dəqiqlik var. Çünki bir tərəfdən Çinin şimalında yaşamış və orada böyük dövlət qurmuş hunlar var. Onların tarixini, əsasən, çinlilər yazmışlar; onlar hunlara “Hunnu” deyirdilər. Hunnular Çinin şimalında e.ə. III əsrdə böyük imperiya qurmuş xalqdır. Onların qurduğu dövlətlər barədə qarşıda söhbət edəcəyik. Bu dövlətlər təxminən 425 il yaşayıb, güclənib, böyüyüb, Çinlə böyük müharibələrə girib, bəzən də əməkdaşlıq edib. Son dövlətləri eramızın 215-ci ilində yıxılıbdır. Daha sonra hunnular xırda, kiçik döv-

l tl r və ya b ylikl r  aklində demək olar, Çinin himayəsi altında qalıblar ( n qüdrətli dövlətləri təxminən 150 il sürüb).

Digər bir Hun dövləti isə eramızın IV əsrində, yəni təxminən 370-ci ildə Avropada yarandı. Hunlar digər döyüşkən bir xalqı – alanları m glub edərək, meydana çıxdılar. Onların tarixi o qədər də uzun s rm di – dövlətləri təxminən 100 il davam etdi.

Elmdə, Hun tarixində, hun unaslıqda iki mühüm məsələ var. Onun biri: Asiyadakı hunlarla (hunnularla) Avropadakı hunların n  əlaqəsi var? Asiyalı hunlar bir dövrdə, avropalı hunlar xeyli sonra, başqa bir dövrdə yaşayıblar. Bu, iki xalq eynidir-mi? Eyni deyilsə, hansısa baėlılıqları varmı? İkinci mühüm sual hunların (həm Asiya, həm də avropalıların) milli, etnik kimliyi ilə əlaqədardır. Hunların dili və etnik mənsubiyyəti haqqında n  demək olar? Qədim türklərlə baėlılıq varmı? Varsa, n  dərəcədədir?

Qədim Çinin qonşuları

 in dillərindən fərqli dillərdə danışan müxtəlif xalqların minillər boyu Çinin  imalında v   imalq rbində, Sarı  ayın (Huan-he çayının)  imalında və onun cənubundakı otlaqlarda, Altay, Tyan- an daėlarının ətəklərində yaşadıqları və oradan Çinin i  hissələrinə doėru hərəkət etdikləri (könüllü, müəyyən i    n daxil olduqları və ya axın etdikləri) tarix elmində qəbul edilmişdir. Qədim  in s lnam ləri  ini qərb,  imal-qərb və  imaldan əhatə edən proto-t rk, proto-monqol v  proto-tibet xalqlarını ilk əvvəllər bir-birindən o qədər də fərqləndirə bil-mirdi. O dövrdə çinlilər “hu” adı ilə, Romadakı barbar sözünün bənzəri olaraq,  ini əhatə edən k  eril ri adlandırmışlar. Hunlar dedikdə bu istiqamətdə yaşayan, maldarlıqla m  g l olan və k  eri həyat sürən bir çox döyüşkən tayfalar nəzərdə tutulmuş, lakin get-gedə bu xalqlarla daha yaxın t masa girən çinlilər hunları əsas rəqib kimi daha dərindən  yr nmı , m. . 4-c  əsrdən başlayaraq (m. . 318-də!?) onları digərlərindən (məsələn,

proto-monqol hesab olunan tunqhulardan) fərqləndirmiş, onlar haqqında bildikləri maraqlı məlumatları yazmağa başlamışlar. M.ö. 4-cü və 3-cü əsrlərdə Çin ordusunda şimal hunlarının geyimləri (məsələn şalvar geyinmək) ənənəvi çin paltarlarını əvəz etməyə başladı. Silah növlərində də hun təsiri böyük idi¹ Şimaldan hücumlara qarşı sədd çəkilməsi də (əslində əvvəl çəkilməmiş ayrı-ayrı sədlərin birləşdirilməsi!?) bu dövrdə başlanmışdı.

Yazılı Çin qaynaqlarında Hiunq-nu (Hionq-nu, Hsiung-nu) və digər adlarla təqdim olunan, müasir elmdə Hun, Hunnu və ya Syunnu adları ilə tanınan bu xalq m.ö. 3-cü əsrin sonlarında güclü dövlət qurmağa müvəffəq oldu. Bir sıra tarixçilər arxeoloji məlumatlara, azsaylı və ziddiyyətli Çin qaynaqlarına əsaslanaraq hunların daha öncəki 15 əsrlik tarixinin ştrixlərini verməyə cəhd etsələr də, bu, tarix və etnos axtarışı ilə bağlı mülahizələr və fərziyyələr səviyyəsini aşmır.² M.ö. 1-ci əsrdə yaşamış böyük Çin tarixçisi Sıma Tsyan (?-m.ö. 86) hunların tarixini Çin tarixi kimi çox qədimlərə aparır, min il ərzində hun dövlətinin bəzən böyüdüyü, bəzən kiçildiyi, parçalandığı, yerini dəyişərək Çinə yaxınlaşmış – uzaqlaşdığı barədə yazır.³ Tarixçilər həmçinin hunların həyat tərziləri ilə skiflərin həyat tərziləri arasında çox böyük yaxınlıq görürlər.⁴ Sıma Tsyan (Sıma Qian) m.ö. 8-ci yüzillikdə yaşayan və adları hunnu sözü ilə səsləşən (*hienyün* kimi) qəbilələr haqqında “bunlar Çində hunların əcdadları olaraq xatırlanırlar” deyə yazırdı.⁵

---

¹ Bahaəddin Ögəl. Böyük Hun İmperiyası, 1-2. “Gənclik”, Bakı, 1992; 1-ci cild, səh. 55-63

² Лев Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр. 17-56 və Bahaəddin Ögəl. 1-ci cild, səh. 6-49

³ Bahaəddin Ögəl. 1-ci cild, səh. 67

⁴ Otto J. Maenchen-Helfen. The World of The Huns. University of California Press, 1973. səh 17-26

⁵ Bahaəddin Ögəl. 1-ci cild, səh. 17

Sözlər...

Sıma Tsyau hunların (hiunq-nuların) ev heyvanlarının adını çəkir, bu adların bəziləri az yayılmış, yaxşı tanınmayan heyvanlar olduğuna görə həmin adlar çincə deyil, hun dilində verilmişdir. Bu sözləri araşdırarkən V.S. Taskin⁶ onların qədim türkcə (proto-türkcə) olduğunu iddia edir, onları **katır**, **tu(r)ti** və **təni** kimi oxuyur. **Qatır** bu günkü anlayışa görə dişi at və erkək eşşəkdən törəyən heyvandır, hunlarda isə qatır dişi eşşəklə erkək atdan (ayqırdan) doğulan heyvandır (bu daha çətin başa gətirilən növdür). Çincə təqribən taotu kimi səslənən söz - **tu(r)ti**, yəni poni, balaca (vəhşi) at deməkdir. **Təni** isə vəhşi at və ya müəyyən rəngə malik xüsusi at növünü bildirir. Bu və digər məlumatlar hunlarda heyvandarlığın yüksək inkişaf etdiyini göstərir. Çinlilər bu sözləri hunlardan deyil, onların əcdadlarından götürmüşlər; bu da Sıma Tsyau'nun hunların əcdadları məsələsinə işıq salır. O qədim dövrdə Çinin şimalında və şimal-qərbində yaşayan xalqlar jun və ya junq, di və ya ti, huyfan, **hiün-yü**, hunyi (**hun-yü**, hunyuy), hyanyun (**hien-yün**, syanyun) və hu kimi adlanırdılar. Bunların sonralar hun (hiung-nu,...) adlanan xalqla (xüsusilə hunyü və hyanyunla) eyni olduğunu tək Sıma Tsyau deyil, müasir tarixçilər də (məsələn, Van Qo (Ho-vey) söyləyir⁷ Hərçənd ki, bunu qəbul etməyənlər də var, Qumilev Çin ilə şimaldakı hunlar arasında junları yerləşdirir.⁸ Çin tarixçiləri hunların əvvəllər şanjun və ya syanyun, sonralar növbə ilə çunvey, huyfan, syanyun və hsiunq-nu (hiung-nu) adlandırıldıqları barədə yazmışlar. Yuxarıdakı üç hunnu sözüne F. Hirth tərəfindən m.ö. 12-ci və ya 11-ci əsrə aid edilən və qiymətli qılınc mənasını verən **kinq-lü** sözü də əlavə edilə bilər;

---

⁶ С.Таскин. Тюркские названия домашних животных в языке сюнну. Краткие сообщения Института народов Азии, №85. Москва, 1964.

⁷ С.Таскин. Тюркские названия домашних животных в языке сюнну. Краткие сообщения Института народов Азии, №85. Москва, 1964, стр. 18,19.

⁸ Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр. 20,21,34,35,39-42

bu söz hunlarda da analoji mənada və səslənmədə işlənilib. Hirth bunu **kinqrak**-hər iki tərəfi iti bıçaq və ya xəncər demək olan qədim türk sözü ilə eyniləşdirir.⁹

Çin dilinin yazıda əlifba deyil, təkhecalı piktoqramlardan istifadə etməsi (lap əvvəllər isə bu yazı ideoqrafik idi, yəni söz bir rəsmlə ifadə edilirdi) və fonetik hissənin zəif ifadə olunması dildə gedən tarixi inkişafı əks etdirə bilmir (rəqəmləri ifadə edən simvol o rəqəmin müxtəlif dövrlərdə necə səslənməsini göstərə bilmədiyi kimi). Koreya və yapon dilinə çin dilindən qədim alımlar o dövrdəki tələffüzü, qədim ləhcələrin səslənməsini anlamağa bəzən kömək edə bilər. Digər bir üsul da həmin qədim dövrlərə məxsus çin qafiyə sözlükləridir; onlar da o zamankı və bu günkü tələffüzü müqayisə etməyə müəyyən dərəcədə imkan verir. Bu cür mülahizələr qədim çin dilindəki göytürk kəlmələrinin tədqiqinə də kömək edir.¹⁰

Dövlət və hökmdar

Çinin bir qisminin birləşdirilməsi və mərkəzləşmiş dövlətin gücləndiyi dövrdə Çin tarixində mühüm rol oynamış imperator Şi-huanq-ti hakimiyyətə gəldi (m.ö.221); o, son beş il ərzində Çjao sülaləsini əvəz etmiş Tszin (Qin) sülaləsinin birinci (və axıncı) böyük hökmdarı oldu. Onun sərhəd zonalarını möhkəmləndirmək, Çin səddinin tikintisini tamamlamaq və sürətləndirmək, eyni zamanda ayrı-ayrı Çin hökmdarlarının bir-birindən qorunmaq üçün tikdikləri sərhəd hasarlarını aradan qaldırmaq siyasəti hunların mərkəzi dövlət qurmaq siyasəti ilə müşayiət olunurdu. M.ö. 215 (214?) -ci ildə Şi-huanq-ti hunlara qarşı geniş miqyaslı müharibə başladı, böyük Çin ordusu hun torpaqlarına girdi, Sarı çayın cənubundakı hun otlaqlarının yerləşdiyi Ordos torpağını ələ keçirdi, hunları xeyli uzaqlaşdır-

---

⁹ С.Таскин. Тюркские названия домашних животных в языке сюнну. Краткие сообщения Института народов Азии, №85. Москва, 1964, стр. 18,19.

¹⁰ Зарубежная Тюркология. Выпуск 1. Древние тюркские языки и литературы. "Наука", Москва, 1986. стр.29, 30.

mağa müvəffəq oldu. Çin səlnaməsində düşmənlər qısaca belə təsvir olunur: “bu dövrdə tunqhular güclü, yüecilər isə qüdrətli idilər. Hunların Çanyusunun adı Tou-man idi”. Tou-manın hakimiyyəti (?220-209) dövründə (son dövründə) hunlar yenidən “Çin sərhədləri içinə girdilər, Çinin köhnə müdafiə qalalarına təzyiq göstərməyə başladılar”.¹¹ Touman adı qədim türklər arasında, o cümlədən xaqan adları arasında rast gəlinən Tuman, Tumen və ya Bumın adı ilə qarşılaşdırıla bilər.

Hunların dövlət başçısına verdikləri adı tarixçilər müxtəlif cür oxumuşlar: şanyu, şanyü, şanyuy, çanyu və sair. Hal-hazırda qədim lüğətlərə əsaslanaraq **çanyu** səslənməsinin həqiqətə daha yaxın olduğu deyirlər. Bu kəlmənin tam, daha doğru deyilişi (belə demək mümkünsə) “Çenq-li Ku-tu Çen-yu” kimi səslənirdi. Çenq-li göy, səma deməkdir, tenqri/tanrı, göy mənasını daşıyır, ku-tu sözünün mənası mübahisəlidir. Qədim (və bu günkü) türk ləhcələrində **qut** kəlməsinin xoşbəxtlik, bəxt, bərəkət, ruh, can, xeyirxah ruh, həyat qüvvəsi kimi mənaları var.¹² Ayrıca qu/ku kəlməsinin səs, şöhrət mənası verdiyi söylənilir. **Qu** sözü başqa sözə qoşulanda türk və moqol ləhcələrində böyüklük, müqəddəslik mənası verdiyi də qeyd olunur (yabqu, cabqu, bayqu,...). Qorqud bu baxımdan xoşbəxtlik odu, bəxt odu, həyat mayası, xoşbəxt od mənalarını verə bilər!? Bütövlükdə “Çenq-li Ku-tu Çen-yu”nu azca fərqli deyişdə **Tenqri qutu çanyu** və ya **Tenqri qut çanyu** alınır; çinlilər bunun mənasını “Göyün - böyük/nəhəng/dibsiz/sonsuz - oğlu/ uşağı” kimi verirlər.

Mao-Dun çanyu

İmperator Şi-huanq-tinin ölümü (m.ö. 209, 210?) ərafəsində Tumanın oğlu Mao-Dun (m.ö 234-m.ö.174) öz atasını öldürərək hun hakimiyyətini ələ aldı və tarixdə yaxşı məlum olan güclü Böyük Hun İmperiyasını qurdu (bir səlnamə bu dövlətin

---

¹¹ Bahaəddin Ögəl. 1-ci cild, səh.93

¹² Mirəli Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Yazıçı. 1983

məhz m.ö. eyni 209-cu ildə qurulduğunu göstərir, tarixçilər isə bunun 209-205-ci illər arası baş verdiyi üzərində dayanırlar). Çində isə 206 -cı (202-ci?) ildə **Han** sülaləsi hakimiyyəti ələ aldı. Mao-Dun adının başqa dəyişləri də var: Mo-du, Modun; Türkiyədə Mete deyirlər; Baytur, Bayatur, Bahadur və digər adlarla qarşılaşdırmaq cəhdləri də var. Mao-dun çanyu yuxarıdakı deyilişlər nəzərə alınmaqla bəzi tədqiqatçılar tərəfindən “Baytur Tenqriqut” şəklində “türkləşdirilib”.

Mao-Dun çanyu öncə hunlardan şərqdə yaşayan və onun çanyu olduğunu eşidən kimi hunlara təzyiq edib üstünlüklərini qəbul etdirmək istəyən proto-monqol Tunqhu/Donqhu tayfalarını (o cümlədən onların “qolu olan” sienbiləri və vuhuanları) ağır məğlubiyətə uğradıb onlara məxsus əraziləri ələ keçirdi. Hunların qərbində Tyan-Şana (Tanrı dağlarına) qədər ərazilərdə məskən salan qüdrətli Yüecilər (Kuşanlılar?!) hunları bir müddət vassal vəziyyətində saxlamışdılar. Mao-Dun yüeciləri də məğlub edib qərbə doğru sıxışdırdı (Mao-Dun atası tərəfindən bir müddət yüecilərin yanında girovda qalmış, sonra qaça bilmədi). Yüecilər də öz növbəsində onlardan qərbdə yaşayan sakları qərbə doğru sıxışdırdılar. Saklar Baktriyanı aldılar. Strabon Sır-dəryanın (Yaxartın) köçəri saklarla Soqidiananı bir-birindən ayırdığını yazmışdı.¹³ Saklar böyük ehtimalla çoxdilli köçərilərə verilən ümumi ad olub. Bəzi tarixçilər massagetlərin

“böyük saklar” olduğunu deyirlər. Sarmatların da ümumi ad olduğu fikri hakimdir. Adətləri Rusiyanın cənubunda yaşayan iskitlərə (skiflərə) bənzəyirdi. Mao-Dun həmçinin şimalda yaşayan tayfaları da özünə tabe etdi. Şimal tayfaları içində əsas yeri tutan tinqlinq (dinqlinq) tayfalarını bir çox tarixçilər türk teles və doqquz oğuz tayfalarının əcdadları hesab edirlər.¹⁴

Hunların şimali-İran dilli hesab olunan Yüecilər üzərində qələbəsi Orta Asiya və Sibirdə türk ünsürlərinin güclənməsinin mühüm mərhələsi hesab olunur. Sonralar hunların və türklərin Avropaya doğru arasıkəsilməyən böyük axınları nəticəsində Qafqaz, Xəzər və Qara dənizin şimalında da İran ünsürləri zəiflədi, türkləşmə gücləndi. Bu məsələlərdə antropoloji araşdırmalar ciddi söz sahibi ola bilmir; tarixçi, arxeoloq və genetiklər qədim türk və proto-türklərin öz vətənlərində qarışıq antropoloji tiplərə malik olduğunu söyləyirlər (avropatipi və monqoloid). Başqa sözlə desək, türklərin qərbə doğru axınları yalnız monqoloidlərin Avropaya yayılması kimi başa düşülməməlidir (?!).

Mao-Dun zamanında hunlar bugünkü Monqolustanı hər tərəfdən əhatə edən geniş ərazilərdə hökmranlıq etmiş, Çin dövləti böyük təhlükə ilə üz-üzə dayanmışdı. Çin qaynaqlarına görə “Hunların soylu kişiləri və böyük məmurlarının hamısı ona birləşdilər. Mao-Duna bir müdrək kimi ehtiram hiss edib hörmət göstərdilər”¹⁵ M.ö. 204-cü (205-ci-Q?) ildə hunlar Ordosu geri aldılar. Ordos və ətrafdakı dağlar hunların ov, istirahət və sığınma yeri idi. “Sərhədyanında yaşayan qocalar söyləyirdilər ki, hunlar İnşan dağ silsiləsini itirdikdən sonra onun yanından keçərkən göz yaşlarını saxlaya bilmirdilər”¹⁶ Çin qaynaqları hunların gücünü, dövlət varlığını qəbul edir, onları kiçiltmirdilər. Mao-Dunun 26 savaşa girdiyini və hamısını qələbə ilə başa vurduğunu qeyd edirlər (çinlilərlə savaşlar da daxil olmaqla).

---

¹⁴ Yenə orada, səh. 214-5

¹⁵ Yenə orada, səh. 207.

¹⁶ Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр. 674

Bu, Çin hökmdarı olan Göylərin oğlunun Göyün altında yerləşən bütün xalqlar üzərində hakimiyyəti konsepsiyası ilə düz gəlmirdi; lakin çox az hallarda Çin diplomatiyası “iki dövlət” prinsipini qəbul etməyə məcbur olmuşdular (Bunda hunlar birinci idi). “Bizim iki dövlətimizin xalqları sanki bir ailənin uşaqlarıdır”. Və ya Sıma Tsyana görə “hunlar çox gücləndilər, şimaldakı bütün barbarları fəth etdilər, cənubda isə Mərkəzi dövlətlə yanaşı dövlət (di-qo) hesab edilirdilər”.¹⁷ Öz qızını Mao-Duna ərə verərsə bunun faydalı olacağını İmperatora belə izah etmişdilər: “Həyatda ikən Mao-Dun, təbii ki, olacaq, onun ölümündən sonra nəvən çanyu olacaq. Harada görünüb ki, nəvə öz babasının əleyhinə çıxsın?”.¹⁸ (Qeyd edək ki, Mao-Duna İmperator qızı adı ilə başqa Çin qızı göndərilmişdi). Mao-Dun ilə İmperator arasında “qayınata-yəznə/kürəkən” deyil, “böyük qardaş-küçük qardaş” münasibəti-müqaviləsi müəyyən olunmuşdu. Bunun m.ö. 197-ci ildə baş verdiyi ehtimal olunur. Görünür ki, İmperatorun ölümündən sonra hunların – küçük qardaş ölən böyük qardaşın arvadı ilə evlənmə bilər – qaydasını nəzərə alan və hun dövlətinin iddialarını ortaya qoyan Mao-Dun İmperatorun dul avadına evlənmək təklif etmişdi (m.ö.192-ci ildə, İmperator m.ö.195-ci ildə ölmüşdü).

Hunlar çöllərdə köçəri həyat sürən, heyvandarlıqla məşğul olan, ticarətə ehtiyacı olan bir xalq kimi ətrafdakıqlarla savaşağa, bir növ öz varlıqlarını qorumağa məcbur idilər; sayları artdıqca otlaq yerlərə, ərzaqa tələbat da artır, bunları əldə etmək lazım gəlirdi.

Dörd min kilometrə yaxın (altı min, hətta on min deyənlər də var) uzunluğu olan Böyük Çin səddini çinlilər məhz hunların hücumlarının qarşısını almaq məqsədi ilə çəkmişdilər (bu səddin tarixi daha qədimdir, sadəcə söylədiyimiz dövr işlər sürətlənmiş və sistem halına gəlmişdi). Təbii ki, hunlar da Çinin

---

¹⁷ М.В.Крючков, В.В.Малаявин, М.В.Софронов. Китайский этнос в средние века (7-12 вв.). “Наука”, Москва, 1980. 106, стр. 255

¹⁸ Yənə orada, səh. 257

simasında eyni böyük təhlükəyə məruz qalmışdılar. Bu zaman, təqribən m.ö. 177-ci ildə hunlar öz barışmaz düşmənlərini-yueçjilərini məğlub edə bilmişdilər. N. Ya. Biçurindən (1777-1853) başlayaraq bəzi, xüsusilə türkəsilli tarixçi və folklorşünaslar (Mirzə Kazım bəy, Ziya Gökalp,...) Mao-Dunun əfsanəvi Oğuz xaqan/xan olması fikrini irəli sürdülər (bu fikir, maraqlı olsa da, ciddi rəasional əsasa dayanmır).

Təsərrüfat, savaşı, idarəetmə

Hunlar əsasən iri və xırdabuynuzlu heyvan, at, dəvə, qatır, eşşək saxlayır, heyvan əti və süd məhsulları ilə qidalanır, onların dərisindən, yun və xəzdən hazırlanmış paltar geyinir, evlərini keçə və başqa xalçalarla bəzəyirdilər. Varlılar yun, ipək və pambıqdan hazırlanmış (Çindən və digər yerlərdən gətirilmiş) bahalı parça-paltar geyinir, qızıl-gümüş zərgərlik məmulatlarından istifadə edirdilər. Çin ilə qonşuluq hunlara düyü yeməkləri və şərabi da sevdirmişdi. Dinc dövrlərdə sərhədyanı məntəqələrdə fəaliyyət göstərən bazarlarda hunlar çinlilərlə alış-veriş edirdilər. Əsas məşğuliyyətləri heyvandarlıq olsa da, əkinçilik də onlara yad deyildi. Dəri zəmiləri vardı, dəmir oraq, çuqundan tökmə xış ağzı və digər alətlərdən istifadə edirdilər. Hunların mis və dəmir yataqlarını işlətdikləri, mis və tunc istehsalı ilə, dulusçuluqla məşğul olduqları məlumdur. Hunlar arasında oturaq həyat keçirənlər də vardı, keçə yurta əsas yaşayış vasitəsi olsa da, ağac, gil və çiy kərpicdən də ev tikərdilər. Çin qaynaqları hunların libaslarını sağdan sola doğru düymələdiklərini yazırdı (sonralar göytürklərdə, yəni türk xaqanlığında olduğu kimi!), çinlilər isə soldan sağa düymələyirdilər.¹⁹

Savaşı hunların həm özünümüdafiəsi, həm də iqtisadiyatında əsas rol oynayan vasitə idi. Çin ilə savaşıda qazanılan uğur “sülh və qohumluq” müqavilələri ilə nəticələnir, “hədiyyə” şəklində bac-xəracla müşaiyyət olunurdu. Hərbi əsirlər, elə-

---

¹⁹ Bahaəddin Ögəl. 1-ci cild, səh. 147

cə də müəyyən cinayət işlədənlər çox zaman qul edilir, ev, çöl və sənət işlərini aparırdılar. Əsas savaşı silahları qılınc, nizə (mızraq) və ox-yay idi. Ox ucları dəmir, sümük, bəzən də tuncdan düzəldilirdi. Düşməni ölümcül yaralamaq məqsədi ilə hər tərəfində bir neçə çıxıntısı olan pilləvari ox ucları da işlədilirdi. Oxun ucuna deşikləri olan sümük kürələr bərkidilən xüsusi oxlardan da istifadə edirdilər. Bu oxlar uçuşda qorxunc səs çıxarırdı (bu, yəqin ki, müəyyən işarə vermək üçün də yararlıydı). Hunlar zireh - paltar da (dəridən?) geyinirdilər.²⁰ Onlar döyüş zonalarında çaylar üzərində körpü salmaq, bərələr düzəltmək kimi bütün vasitələrdən istifadə edirdilər. Əlbəttə ki, hunların at üstündə həyat keçirmələri, gözəl süvari olmaları savaşda mühüm rol oynayırdı.²¹ Çinlilər savaş arabalarından istifadə edirdilər, oxu bu arabadakı döyüşçü atırdı. Sonra çinlilər hun döyüş sistemindən faydalanmağa çalışaraq, süvari dəstələri düzəltməyə başladılar. Çin süvarilərinin daha yığcam paltar geyməyə keçmələri, o cümlədən şalvar geyinməsi də hunların bir-başə təsiri nəticəsində baş verdi. Toxuma kəmərlər əvəzinə dəri kəmərdən istifadə məsələsində də hunların birinci olduğu güman edilir. Hunlar papaqlarına xüsusi bəzəkli lələk taxırdılar. Hunların bir sıra döyüş taktikaları vardı. Onlar kiçik dəstələrlə guya düşməndən qorxub geri çəkilir (arxaya dönüb ox ata-ata), düşməni aldadır və yorur, sonra əsas qüvvələri ilə onlara zərbə endirirdilər.

Hunlarda nəsilərin davamı və mülkiyyətinin qorunması ilə izah olunan “levirat” – atanın ölümündən sonra böyük oğulun ögey ana ilə evlənməsi, bir qardaşın ölümündən sonra isə onun dul arvadının digər qardaşa keçməsi adəti hökm sürürdü. Bu, bir sıra hallarda daxili çəkişmələrə, vətəndaş savaşına da gətirib çıxarırdı.

Hunlar 24 qəbilədən ibarət idi, hər qəbilənin başında öz

---

²⁰ Yenə orada, səh. 130

²¹ Hunlar və Tanrının Kırbaçı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 242-246

ağsaqqalları dururdu. Bütün idarəetmə sol və sağ qanadlara ayrılırdı, sol birinci hesab olunurdu (Avropa hunlarında isə sağ birinci idi). Bütün xalqın ildə üç dəfə²² toplanan “Milli Məclisi” və ya Ağsaqqallar Şurası vardı; bu toplantılarda dövlət işləri müzakirə olunur, əyləncəli yarışlar keçirilir, göyə (Tanrıya) qurban kəsilirdi²³ Fövqəladə hallarda (məsələn, dövlət başçısı-çanyu təyin etməli olanda) Milli Məclis növbədənəkənar da toplanana bilərdi. Dövlət məmurluğu məşhur nəsilərdən olmaqla nəsil-dən-nəsilə keçirdi. Çanyu öz hakimiyyətinin kiçik qardaşına, böyük oğluna və digər ailə üzvünə keçməsinə vəsiyyət edər, Milli Məclis bunu təsdiq edər. Lakin çanyu gücləndikcə, Milli Məclisin məsləhətləri ilə çanyunun iradəsi bir-biri ilə toqquşmağa başlayırdı; bu halda çox zaman çanyu deyən olurdu. Mao-Dun hakimiyyət uğrunda davada atasını, analığını və kiçik qardaşını məhv etməklə kifayətlənməmiş, ona qarşı çıxan ağsaqqalları da öldürmüşdü.²⁴ Mao-Dunun həyatı və qəhrəmanlığı Çin qaynaqlarında çox maraqlı verilmişdir, gerçəkliklə gözəl əfsanəvi hekayələr bir-birinin içindədir; biz bunların üzərində dayanmırıq.

Mao-Dundan sonra

Mao-Dunun oğlu Laoşan çanyu olarkən (m.ö. 174-160, 161?-Qumilev)) hunların gücü artmaqda davam etmişdi. O, güclü düşmən – Yüecilər üzərində tam qələbə çalmış, onların hökmdarını öldürüb kəllə çanağından piyalə düzəltmişdi (sonralar türk xaqanı Bumın da jua-juanların hökmdarının kəllə çanağını piyaləyə çevirmişdi). Laoşan Çin üzərində siyasi üstünlük qazanmışdı. Çinli məsləhətçisi Yue ona Çin idarəetmə təcrübəsindən faydalanmağı, eyni zamanda da, Çin təsirinə

---

²² ya iki dəfə; – Лев Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004. стр. 90

²³ Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 242-246

²⁴ Yəni orada, səh. 245-247

düşmәмәk üçün Çin parçaları, Çin ərzaqı yerinə hunların öz istehsalına, öz mallarına üstünlük vermәsini mәslәhәt görmüşdü (vә bu mümkün olmamışdı, Çin malları xoş vә keyfiyyətli idi).

Laoşan dövründә әhali siyahıya alınmış, hәt kәsin mülkiyyəti, o cümlәdән ona mәxsus olan heyvanlar hesaba alınmış vә vergi sistemi tәtbiq olunmuşdu. Hәм inzibati-iqtisadi, hәм diplomatik baxımdan yazı tәtbiq olunmağa başlanılmış, çanyu vә әn azı onun yaxın әtrafı oxuyub-yazmağı öyrәнmiş, çanyu özü Çin sarayı ilə lövhәciklәр üzәrindә yazışmalar aparmışdı.²⁵ Hunlar Qansu vilayәtini öz әllәrindә saxlamaqla Şimali Çindән Tarım hövzәsinә, oradan da Mәrkәzi Asiyaya vә İrana gedән İpәk yoluna nəzarәt edirdilәр. Tarım hövzәsi onların oturaq hәyat keçirdikləri vә şәhәр hәyatına qәdәм qoyduqları yer idi.

Mao-Dunun nəvәsi dә (Qyunçen vә ya Cün-cen) uzun sürән hakimiyәti dövründә (m.ә. 160-126) hun dövlәtinin gücünü mühafizә edә bilmiş, Çin ilə gah dost, hah düşmән siyasәtini davam etdirmiş, sərbәst ticarәt uğrunda savaşmış vә diplo-

²⁵ История Сибири. Том первый. Древняя Сибирь. “Наука”, Ленинград, 1968. стр. 247

matik iş aparmışdı. M.ö. 152 (156?) -ci ildə Çin ilə yeni razılaşmaya əsasən sərhədyanı zonada sərbəst ticarətə, mal mübadiləsinə izin verilmişdi, bu hunların və Çin əməkçilərinin və tacirlərinin həmişə arzusunda olduğu bir iş idi (hunlar savaşa çox zaman bunu əldə etmək üçün girirdilər). Bu hal təxminən iyirmi il davam etdi. Lakin Qyunçen daxili çəkişmələrin qarşısını tam ala bilməmişdi (bəzi hun əsillilərin ona qarşı çıxıb Çinə sığındığı məlumdur). Onun ölümü bu çəkişmələri böyütdü və qüvvələrin xeyli zəifləməsinə səbəb oldu. Bu aralarda Çində uzun sürən U-Di (Vu-ti) hakimiyyəti dövrü başlandı (m.ö. 140-87). M.ö. 135-ci ildə Çin sarayında olan söhbətdə hunlarla sülhün savaştan daha doğru olduğunu sübut etməyə çalışan bir sərkərdənin dediyi sözlər maraqlıdır: “hunlar ən qədim çağlardan bəri bizə heç vaxt bağlı olmadılar”.²⁶ “Hunlar hərbi və döyüşsevən insanlardır. Bir fırtına kimi ortaya çıxar və şimşək kimi qeyb olurlar”.²⁷ Dövrün digər görkəmli Çinlisi bu fikri təsdiq edir: “Bir çox nəsilərin təcrübələri ilə öyrənilmiş ki, hunlar hakimiyyət altına alınıb idarə edilə bilməzlər. Axın, qarət və geriçəkilmə onların həyatıdır”.²⁸ Bununla belə Çin ordusu hun torpaqlarına girməyə, savaşı hun ərazilərinə keçirməyə çalışır və uğur da qazanmağa başlayır, hunların məğlubedilməzliyini təkzib edirdi.

M.ö. 119-120-ci illərdə Qərbdə (**Qansuda**, daha doğrusu qərbi Qansuda) təzyiqli artıran çinlilər hunları geri çəkilməyə məcbur etdilər, qərb qapısı və ipək yolu Çinin əlinə keçdi. Çinlilər “hunların sağ qolunu kəsdik” demişdilər.²⁹ Şimal və Şərqdə isə hunlar ciddi məğlub olmasalar da geri, yəni şimal-qərbə və qərbə çəkilməyə məcbur edildilər. Qobi səhrası Çin və hun dövlətləri arasında sərhəd zolağı oldu.³⁰ Şimalın soyuq çöl və meşələri hunları cəzb etmir, cənubdan – Çindən isə xeyir gəl-

---

²⁶ Bahaəddin Ögəl. 1-ci cild, səh. 308

²⁷ Yenə orada, səh. 309

²⁸ Yenə orada, səh. 318

²⁹ Bahaəddin Ögəl. 1-ci cild, səh. 353

³⁰ Лев Гумилев. История народа Хунну, стр. 121

miridi. Bu səbəbdən qərbə doğru köç daha düzgün görünürdü. Qərbdə və cənub-qərbdə isə tibetlilər və digər güclü tayfalar arasında, İran və Hindistan kimi çoxsaylı xalqı olan dövlətlər içində geniş otlaq sahələr əldə etmək çox çətin idi. Yəqin ki, bu səbəblər üzündən get-gedə şimal-qərbə, Ural və İtil çayları hövzələrinə maraq artırdı (oraya gedib çıxan dəstələr arxada qalanlara “gəlin, buralar yaxşıdır” xəbəri də göndərə bilərdilər?!).

Çinlilər bu dövrdə Orta Asiyaya və Fərqanəyə qədər gəlib çıxdılar, oradan üzüm çubuqlarını və “atların həvəslə yediyi” yonca toxumlarını Çinə gətirdilər. Sonrakı dinc dövr təxminən 15-17 il çəkdi. M.ö. 102-91-ci illər hun-Çin müharibələri dövrüdür (bu müharibələrdə heç-heçələr daha tez-tez rast gəlinir, hər iki tərəfdə qüvvələr zəifləyirdi).

Hunlar arasında tibbi müalicə barədə bir fakt diqqətə layiqdir. Öz şərəfini yüksək tutan Çin elçisi Hun çanyununun qəbulunda özünü bıçaqla vurmuş, onu qan bürümüşdü (bu m.ö.100 və ya 99-cu ildə baş vermişdi). Ölümçül vəziyyətdə olan elçini hun həkim qorlu od doldurulmuş çixur üzərində uzadıb müalicəsinə başlamış, onu ölümdən xilas etmişdi.³¹

Hunların çinlilərlə daima yazışdıqları çin sənamələrin-

³¹ Bahaəddin Ögəl. 2-ci cild, səh. 33

də öz əksini tapmışdır, bir çox yazışmaların mətni o dövrü yazıya alan tarixçilərin əsərləri və ya məmurların hesabatları nəticəsində zamanımıza qədər gəlib çıxmışdır. Yəqin ki, bu məktublaşma çincə və çin yazısı ilə aparılıb.

Çin qaynaqlarında hunlar düşmən və barbar kimi öz “layiqli” qiymətini almışdır, lakin eyni zamanda çinlilər hunları barbarların içində ən mədəni xalq kimi qəbul etmişlər. Çin mədəniyyəti ilə yaxın təmasda olan, Çində böyümüş, oxumuş və tərbiyə almış hunlar, eləcə də bəzi çinlilər (hun çanyuları və digər hun böyüklərinin evləndikləri çinli xanımlar, könnüllü hunlar tərəfə keçənlər və əsirlər) hun cəmiyyəti və mədəniyyəti ilə Çin mədəniyyəti arasında yaxınlığa öz töhfələrini verirdilər. Arxeoloji qazıntılar hunların həm Çin, həm də Qərbi (Orta Asiya, İran və onlar vasitəsi ilə Roma) mədəniyyəti ilə tanış olduqlarını göstərir.³² 245-250-ci illər arası Kambocada olmuş Çin səfirliyi işçisinin Funan dövləti haqqında verdiyi məlumatın bir məqamı böyük maraq doğurur³³: “Onların (Kambocalıların-H.İ.) yazıları hun yazılarını xatırladır”. Funanların Hind hərfləri ilə yazdıqları da nəzərə alınsa, hunların Çin yazısından fərqli bir yazıya sahib olduqları ehtimalı meydana çıxır (biz bu məlumatı təsdiqləyən digər qaynaqla tanış deyilik). M.ö 2-ci əsr və m.s. 2-ci əsr arasındakı dövrə aid qayüstü hun-syanbi yazıları aşkar edilmiş, lakin hələ oxunmamışdır. Ulan-Batordan şimalda Selenqa çayı sahilində Noin-Ula`da hun dövrünə aid türk runik (mixi) yazılarına oxşayan yazılar aşkar edilmişdir.

Hunlar yazda öz əcdadlarına, göyə, yerə və ruhlara qurban kəsirdilər. Sonralar aradan qalxsə da, bir zamanlar insan qurban kəsildiyi də güman olunur. “Göy və Yerdən doğulmuş, Günəş və Ayın ayaq üstə qaldırdığı” çanyu səhər doğan günəşə, axşam isə aya baş ayırdı.³⁴

---

³² История Сибири. Том первый. стр. 227-265 və Лев Гумилев. История народа Хунну *kitablarındakı ekskurslar*

³³ Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр.108

³⁴ Yenə orada, səh. 109-110

Süqut və səpələnmə

M.ö. 96-85-ci illərdə hakimiyyətdə olan hun çanyu (adı Çin deyimincə Huluku) böyük sərkərdəlik istedadı nümayiş etdirdi. Onun Çin imperatoruna göndərdiyi məktubda “Cənubda böyük Çin, şimalda güclü hunlar var. Hunlar göyün məğrur övladlarıdır” yazaraq, bir daha hunların Çinlə bərabər olduqlarını nəzərə çatdırılırdı. Çanyu Çindən bac-xərac istəyir və İmperatora sərhədləri açmağı təklif edirdi.³⁵ Bu savaq meydanlarında çinlilər daha çox itki versələr də, döyüşlərin böyük ara verməməsi və daima hərəkətdə olmaq məcburiyyəti, həmçinin otlaq yerlərin qıtlığı hunları da əldən salmış və kasıblatmışdı. Zəifləməkdə olan hunlar içərisində hakimiyyət davaları artır, onlardan asılı olan tayfa və xalqlar (vuhuanlar, tinqlinqlər, qərbdə vusunlar) baş qaldırırdı. Vuhuanların hun torpaqlarına girib çanyunun məzarını soyub təhqir etmələri (m.ö. 77-74) bunu təsdiq edir.

Sözsüz ki, Çin diplomatiyası da hunları təcrid etmək siyasətini müəyyən uğurla yürüdüdü. Barbarlara hücum etmək üçün barbarlardan istifadə etmək tarixə qədim Çin misalı kimi daxil olub.

Hunlar arasında şəhər salmaq, qalalar qurmaq kimi fikirlər dolaşsa da, bunları çinlilərdən müdafiə edə bilməyəcəklərini deyərək nəticədə geri çəkilmək, daha doğrusu qərbə üz tutmaq, oralarda otlaq axtarmaq fikri üstün gəlirdi. Qərbə doğru hərəkətdə hunlar Şərqi Türküstan adlandırdığımız yerləri fəth etməyə girişdilər. Bu, öz növbəsində, hunlardan qərbdə məskunlaşan Yuecilərin və digər xalqların da Qərbə köçünə səbəb oldu (Qarmon və ya Domino prinsipi ilə). M.ö. 72-70-ci və 60-cı illər hunların çinli, usun, Yenisey dinlinləri və uhuanlar (vuhuanlar) tərəfindən hücumlara məruz qaldıqları, daxili çəkişmələrin də artdığı və 50-c illərdə vətəndaş müharibəsinə çevrilədiyi və bütövlükdə məğlubiyyət kimi qiymətləndirilə bilən bir

---

³⁵ Bahaəddin Ögəl. 2-ci cild, səh. 50

dövr oldu. M.ö. birinci yüzilliyin ortasında hunlar bir-biri ilə savaşıb və vətəndaş müharibəsi nəticəsində zəifləmiş iki – şimal-şərq və cənub-qərb hun dövlətlərinə ayrıldı, onlar Çin təsiri altına düşdülər, Çinin vassalı oldular.

Çanyu Cici (Çi-çi) xan m.ö. 54-cü ildə hakimiyyətə gələrək Çinlə sülh içində olmaq və Qərbi (Cənub-qərbi) hun dövlətini möhkəmlətmək vəzifəsinə girişdi. Qərbə və şimala hücumlar yolu ilə bir sıra xalq və tayfaları (tinqlinqləri və bəzi tarixçilərin qırğız və uyğurlar hesab etdiyi tayfaları) özünə tabe etdi. Lakin, Çinin şərqə hun dövlətinə arxa durması Cici xanı təşvişə salmış və qəzəbləndirmişdi.³⁶ Hunların tarixində ilk dəfə Cici toxunulmazlıq qaydasını pozaraq Çin elçisini öldürmüşdü; Çinin bunu bağışlamayacağı yəqindi. Cicinin dövləti³⁷ daha da genişləndirmək planlarını Çinin göndərdiyi ordu pozdu. M.ö. 36-cı ildə Cici çanyunun **Talas** vadisində öldürülməsi ilə Qərbi hun dövləti süqut etdi. Çiçi hunlarının bir qisminin qərbə köç etməsi istisna olunmur.

Şimal-şərqə hun dövləti isə Çin səddinin şimalındakı ərazilərdə Çinin vassalı kimi tarixini davam etdirirdi. Təxminən 40 illik sakitlikdən sonra, m.ö. 8-ci ildən başlayaraq Çin-hun münasibətləri Çinin hunlara qarşı siyasətini sərtləşdirməsi üzündən gərginləşdi. Proto-monqol tayfaları da hunları qərbə doğru sıxışdırırdılar. Hunlar güclərini müəyyən dərəcədə mühafizə edə bilsələr də, Çinlə yeni böyük müharibə dövrünə girmək fikrinin tərəfdarları azalırdı. Hunlar arasındakı Çin və anti-çin qrupları hərəsi bir tərəfə çəkirdi; nəticədə hunların bir qismi Çinlə yaxınlaşmağa, hətta Çin təbəəliyini qəbul etməyə başlamışdılar. İndi Çinin hunlardan xərac tələb etməsi dövrü başlamışdı (böyük miqdarda at, mal-qara və qoyun).³⁸ 48-ci ildə hunlar (şərq hunları!) Çin vassallığını qəbul edən cənub və

---

³⁶ Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр.180

³⁷ Qumilevə görə Balxaş gölü və İrtiş çayı arasında; Лев Гумилев. История народа Хунну, стр. 687

³⁸ Bahaəddin Ögəl. 2-ci cild, səh. 144

müstəqil qalmaq istəyən şimal hunlarına bölündülər.³⁹ Şimal hunlarının bir qisminin qərbə, Avropaya doğru yürüşə çıxdığı güman edilir.⁴⁰ Çinə qarşı 90-91-ci il savaşını uduzan hunlar Altay dağlarının qərbinə keçmiş, Türküstana, xüsusilə onun şimalına doğru yayılırdılar. Balxaş və Aral gölləri arası, Qaşqar, Xotan, Turfan hunların təsirinə məruz qalmış, lakin çinlilərin hərbi yürüşləri bu təsiri möhkəmlətməyə imkan vermirdi. Birinci əsrin sonlarında hunlar (onların bir qismi?) şərqə Türküstanın şimalına, Tyan-şan Balxaş və Aral gölləri tərəfə köç etməyə məcbur oldular.⁴¹ Bu yerlərdə hunların Yueban (Yüehpan) dövlətini qurduqları (və ya onu ələ keçirdikləri) fikri tarixçilər arasında qəbul olunmuş kimidir. Digər hunların bir qismi öz aralarında və Çinlə savaşı davam etdirir, qalanları isə Çinə pənah aparmağa üstünlük vermişdilər. Syanbilərin və vuhuanların hücumları da rol oynayırdı.⁴² “Sakit yaşamaq” istəyənlər Ötügəndə (Orxan çayının qərbi, bugünkü adı – Xunqan dağları) yerləşmişdilər. 93-cü ildə Mao-Dundan gələn çanyu sülaləsi sona yetdi (onu başqa sülalə əvəz etdi, bu hadisəni Çin tarixçiləri hun dövlətinin sonu kimi qələmə almışdılar).⁴³ Cənubda isə əhali dinc yaşayır və artırdı. Bundan sonra hun idarəçiliyinə Hun dövləti deyil, hun ulusları, hun bəylikləri demək daha doğrudur. 1-ci əsrin sonu və ikinci əsrin əvvəllərində elmdə Syanbi⁴⁴ adı ilə tanınan, həm hunlarla, həm də Çin ilə daimi çəkişmədə və savaşda olan protomonqol (?) tayfa birlikləri güclən-

---

³⁹ Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр.220-222

⁴⁰ Yenə orada, səh. 233 və səh. 239

⁴¹ Tədqiqatçılara görə Hunnu dilində “tsilyan” göy, tanrı demək olub, bu sözün kal-ka üsulu ilə çincəsi yenə tanrı dağı mənasını verən Tyan-şan olub; hazırda Tyan-şanın şərq ucunu tsilyan adlanır. А.Г.Малывкин. Историческая география Центральной Азии. Издательство “Наука”, Новосибирск, 1981. стр. 141, 167

⁴² Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр. 235; Bahaəddin Ögəl. 2-ci cild, səh. 163-5

⁴³ Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр.238-242

⁴⁴ Sərbi, Sirbi, Sivri; Лев Гумилев. История народа Хунну, стр. 336

məkdə idi. 2-ci əsrin ortalarında syanbilər güclü dövlət qurmağa müvəffəq oldular. Şimal hunlarının bir qismi Syanbi ittifaqına daxil oldular; “100.000 hun ailəsi syanbi adını qəbul etdilər” və onların tərkibində Çin ilə müharibə davam etdi.⁴⁵ Hun-syanbilər sonralar bir sıra türk və monqol əsilli birliklərin əsasını təşkil edəcəkdilər. Syanbi dövlətinin qurulma tarixi 155-ci ildir. Syanbilərin başçısı Tanşixay (Tan-şi-huan) hunları məğlub etdi, Çin qaynaqlarına görə “demək olar ki, hunların məskənlərini almışlar... Ağıl və düşüncə baxımından isə hunlar kimi idilər”.⁴⁶

Hunların (hun bəyliklərinin) müstəqil varlıqları 215-ci ildə sona yetdi, idarəçilik çinlilər tərəfindən aparılmağa başlandı.⁴⁷ Qumilevə görə hunların dörd hissəyə bölündüyünü güman edilir: Sibirdəki tayfalarla, birinci növbədə uqorlarla bir-birinə qarışanlar, Soqdlara qoşulanlar (yuebanlar), hun-syanbilər və yaqin ki, müəyyən dərəcədə çinliləşən Çin hunları.⁴⁸

Orta Asiyada soqd mədəniyyəti təsirində olan yuebanlar haqqında “onlar syanbilərin bir qolu ilə qovuşaraq sonralar türk xaqanlığına daxil oldu” fikrinə rast gəlinir.

150-180-ci illərdə Çinin şimalında hunların xeyli çoxaldığı qeyd olunur, lakin onlar öz aralarında yola getmir, savaşırdılar.⁴⁹ Hunların dövlət quruculuğu 4 əsrdən artıq (m.ö.206-215/221-ci illər) davam etmişdi. 215-ci ildə cənub hunlarının son çanyusu həbs edildi və onun yerinə çinlilər bir canişin təyin etdilər. Hunların geniş ərazilərə səpələnməsi, bir-birindən ayrı düşməsi nəticəsində onların digər xalqlarla birgə ittifaqlar qurduğu və ya o xalqların hakimiyyəti altına girdikləri təbii görünür. 4-cü əsrin sonları və 5-ci əsrin birinci yarısında dil kimliyi məlum olmayan tabqaç (çincə to-pa) boyları Çinin içinə doğru irəlilədilər, şimali Çinin mühüm hissəsini öz idarəsi altına alan

---

⁴⁵ Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр.247

⁴⁶ Bahaəddin Ögəl. 2-ci cild, səh. 258

⁴⁷ Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр.260

⁴⁸ Yenə orada, səh. 262

⁴⁹ Bahaəddin Ögəl. 2-ci cild, səh.276, 282-3

dövlət qurdular. Tabqaçların proto-monqol və proto-türk boy-lardan, o cümlədən hunlardan ibarət olması güman edilir. Tabqaçlar juan-juanları (avarları) da məğlub etdilər. 4-5-ci əsrlərdə Çinin parçalanması nəticəsində ölkənin şimalında, bir-biri ilə vuruşan, bir-birini əvəz edən “onaltı dövlət” mövcud olub, bun-lardan dördü hunlar tərəfindən qurulub. Tabqaçların içində çin-liləşmə getməsi və onlar arasında buddizmin yayılması barədə ümumi fikir mövcuddur. 6-cı əsrin birinci yarısında Tabqaç dövləti gerilədi və aradan qalxdı. Hunların 6-cı əsrdə Çinin şimalı boyu ərazilərdə qurduqları son hun dövləti 581-ci ildə dağılmışdır. Qumilev “Хунны в Китае” əsərində Çin içində yaşayan hunların sonrakı Çin-hun dövlət quruculuğundakı rolunu şərh etmiş, uyğun hadisələrin xronologiyasını vermişdir.⁵⁰

O dövrdə Çinin şimalı ilə cənubu bir-birindən həm etnik, həm həyat tərzində cəhətdən xeyli fərqlənirdi. Yaxın Şərqdə (məsələn İranda) Çin dedikdə Şimali Çin başa düşülür, Cənubi Çin isə Maçin⁵¹ adlanırdı. Bu, orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında da öz əksini tapıb.

Hunların qərbə doğru hərəkəti

Daha böyük əraziləri nəzarət altına almaq istəyən, həmçinin Çin dövləti ilə çəkişmədə və müharibələrdə, eləcə də öz aralarında hakimiyyət uğrunda mübarizələrdə uduzan və ya yorulan hunların bir hissəsi böyük dəstələrlə qərbə doğru köç edirdilər. Bu köç və yürüşlərin bizə məlum olmayan başqa səbəbləri olduğu da istisna edilmir. Birinci əsrin ikinci yarısında hunlar Tyan-şanın şimal tərəfi boyu qərb istiqamətində irəliləmiş, Alan tayfalarını məğlub edib Amu-Dərya (Ceyhun) çayı və Aral dənizi (gölü) ətrafında dövlət qurmuşdular. Lakin məğlubluyyətdən sonra yenidən güc yığan Alanlar bu hunları özlərinə tabe etməyi bacarmışdılar.

⁵⁰ Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр.335+

⁵¹ Ман+Çin, ман cənub xalqı idi, Лев Гумилев. История народа Хунну, стр. 501

Çindən uzaqlaşan hunlar 155-ci ildə şimal-qərbə üz tutdular. Hunların şərq Avropada görünməsi haqqında ilk məlumat 160-cı ilə aiddir. Hunların Xəzər dənizinin şərqindən və şimalından keçmələri haqqında təqribən 160-cı ildə Dionisiy Perieqet, 175-182-ci illərdə isə Ptolomey xəbər vermişlər. Bəzi müəlliflər bunu anaxronizm hesab edir. Qumilev 155-ci ildən 350-ci ilə qədər bu Volqa-Avropa hunları haqqında heç bir yazılı məlumatın olmadığını qeyd etməklə yanaşı, bu azsaylı hunların fin-uqor və digər xalqlarla birləşib böyüdüyünü və yalnız bundan sonra qərbə doğru irəlilədiyini iddia edir. Lakin o, Çinin şimalında və şimali-şərqində qalan hunların bu iki yüz il ərzində müəyyən dəstələrlə qərbə doğru irəliləməsi və orada öz etnik qardaşları ilə görüşüb birləşməsi ehtimalını nədənsə heç nəzərdən keçirmir.⁵² Qumilev şimal-qərbə çəkilən hunların Sibirdə yaşayan uqr xalqı ilə qovuşması “ikidən bir olmuş” bu xalqın Volqa-Ural çayları hövzəsində məskən salması barədə yazır. O, əslən qot olan və qotların tarixini yazan (551) Jordanes ilə Roma ordusunun şərq yürüşlərinin iştirakçısı Ammianus Marcellinusun (?330-400) Avropa hunlarının adət və məişətləri haqqında verdikləri məlumatı olduğu kimi qəbul edir, bu yeni hunların həyat tərzi, fiziki görünüş və mədəniyyət cəhətdən öz əcdadları

⁵² Məsələn, Qumilev İrtiş hövzəsindəki hunların hamısının cənuba köç etdiyini hökm edir: “sonralar, görünür ki, onlar cənuba doğru hərəkət etdilər”. Вах: Лев Гумилев. История народа Хунну, стр. 661-672

(qismən əcadları?!) olan Çin hunlarından çox geri qaldıqlarını yazır. O, Jordanesin söylədiyi “qədim əhvalat”a dayanaraq bu dəyişməni mədəni səviyyəsi Çin hunlarına nisbətdə xeyli geri qalan digər tayfalarla, əsasən də (monqoloid?!) uqrlarla qarışma-metisləşmənin (İnostrantsevin tezi!) – qadımsız qalmış hun kişilərinin uqr arvadları ilə evlənməsinin (elliklə?!) nəticəsi hesab edir.⁵³ Ona görə mədəni səviyyənin aşağı düşməsinin bir səbəbi də bu hunların uzun yollar keçməsi və kasıblaşmasıdır. Hərçənd ki, senator Maksimilianın başçılığı ilə hun sarayına göndərilən səfirliyin (448-ci il) katibi Priskos Attilanın sarayını təsvir edənkən mədəni və çox insani bir mühitlə qarşılaşır.

Tədqiqatçıların çoxu hunlara qədər Avrasiya çöllərinin köçəri xalqlarının – skiflər, sarmatlar, sakaların *əsasən* İran dilli olduğunu yazırlar. “Soqqların dili də saka dili idi”.⁵⁴ Yazılı əsərlər və arxeoloji qazıntılar Avrasiyanı iki hissəyə ayıran Altay və Tyan-şan dağlarının qərbi, hətta Tyan-şanın yaxın şərq ətəklərinin *əsasən* İrandilli xalqlardan ibarət olduğunu təsdiq etməyə yönəlib. Tarım ovası sanki hunlarla İrandillilər arasında bölünürdü.⁵⁵

Qərbə doğru hun axınları Avrasiya çöllərini İrandillilikdən türkdilliyə aparan böyük hərəkətin böyük başlanğıcı oldu. Bu ərazilərdəki şəhərlərdə isə türkləşmə daha (xeyli?) yavaş gedəcəkdi. Yüe-çilər cənub-qərbə, bundan sonra Toxaristan adlanacaq Baktriyaya köçdülər. Hunlar alanları məğlub edib Tarbaqatay dağlarının və Balxaş gölünün cənubu ilə Xəzər dənizinə qədər gəldilər. Onlardan şimalda isə digər türkdilli xalqların (bulqar və qırğızların əcdadları, tinq-linqlər,...; ovçuluq və kürk ticarəti ilə məşğul olan tinq-linqlərin adını əski türkcədəki *sin-cab* sözü ilə bağlayırlar.⁵⁶

---

⁵³ Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр. 262-9 və стр. 615-6

⁵⁴ Hunlar ve Tanrının Kırbaçı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 40 –Peter Vaczy

⁵⁵ Yenə orada, səh. 41 –Peter Vaczy

⁵⁶ Yenə orada, səh. 41 –Peter Vaczy

Hunlar Avropada

Hunların qərbə doğru birinci yürüşü böyük köçlərin başlanğıcı idi. Uzun yolda rast gəldikləri xalqları da öz içərilərinə alan (və beləliklə, çoxmillətli tayfa birləşmələrinə çevrilən, lakin türk ünsürlərinin yenə də siyasi üstünlük təşkil etdiyi) hunlar, görünür ki, bir müddət Xəzər dənizi, Ural dağları və Don çayı arasındakı ərazilərdə yaşadılar. 360-370-ci illər arasında hunlar alanları məğlub etdilər. Nəhayət, 375-ci ildə (?) hunlar Balamirin (Balamberin) başçılığı altında böyük ordu ilə Don çayını keçib Karpat dağlarına qədər irəlilədilər və bu ərazilərdə öz dövlətlərini qurdular.

German tayfaları olan qotlar üzərində qələbədən sonra əsasən Don və Dnestr arasındakı düzənliklərdə məskunlaşan və Ermanarixin başçılığında dövlət qurmuş qotların (ostroqotlar-şərq qotları) böyük hissəsi, həm də qotlara tabe olan tayfaların əksəriyyəti hun imperiyasına daxil oldular (meşə qotları deyilən və qərbdə yaşayan viziqotlar nisbətən sərbəst qaldılar). Piyada və səf-səf düzülüb döyüşməyə alışıq qotlar hunların iti süvarilərinə, uzaqdan yağırdıqları oxlara, kiçik dəstələrlə irəli-

geri gözlənilməz hərəkətlərinə çaş-baş qalıb tam məğlub oldular, Ermanarix özünü öldürdü (373, 4?). At belində sürətli manevrlər edən hunlar az itki verirdilər. Hunların hakimiyyətini qəbul edən və onların razılığı ilə özlərinə kral seçmək hüququ alan qotların yeni kralının adı Hunimund (hunlara arxalanan adam) idi. Roma himayəsinə girmək istəməyən qotlarla romalılar arasında çıxan savaşa hunlar və onlara boyun əyən alanlar da qatıldılar; Roma məğlub oldu. Savaşa imperator Valens öldürüldü (9 avqust 378-ci il).⁵⁷ Sonra qotların bir hissəsi Roma qulluğuna giddilər (orada kiçik dəstə alan və hun birlikləri də vardı).

Marsellinus Don çayına gəlib çatmış hunlarla İrandilli alanları müqayisə edir. Alanlar uzunboylu və zərif, əsasən sarsaçlıdırlar. Hunlar isə çirkindirlər, saqqalları çıxmır, vücutları güclü və şişman, boyunları qalıdır. İkiayaqlı heyvana bənzəyirlər. *Jordanesə* görə hunların sifəti yumru və enlidir, qara və eybəcərdir, adam baxanda qorxur. Sifətlərində göz deyil, sanki iki nöqtə var, saqqal və bıqları yoxdur, balacaboylu, amma çox qıvraq, gözəl süvaridirlər. Əzələli boyunları var, enlikürəkdirlər, başlarını qürurla dik tuturlar, hər an ox atmağa hazırdılar. Eyni zamanda hunlar acgöz, xəsis və güvənilməz xalqdır. *Sidoniusa* görə hunların gözləri bir-birindən uzaq və sanki alınlı çüxurda yox olur. Geniş üzlü olmaqla sanki burunları yoxdur. Yeriyəndə orta boyludurlar, ata minəndə onları tanımaq olmur, hündürləşirlər.⁵⁸ “Şimal onlardan daha vəhşi və daha cəsur bir xalq yetişdirməyib”, eyni zamanda “hunlar talançılıqla qidalanırlar”.⁵⁹

Bu, avropalıların adət etmədiyi türk-monqol tipi deyilmi? Suriyəli Efraimə aid edilən və mif xarakteri daşıyan latınca mətnə görə hunlar savaşa hazırlanarkən bütün hamilə qadınları öldürürlər. Onlar uşaqların ətinə yeyir, qadınların

---

⁵⁷ Hunlar ve Tanrının Kırbaçı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 44-47 –Peter Vaczy

⁵⁸ Hunlar ve Tanrının Kırbaçı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 42,43 və səh. 60–Peter Vaczy

⁵⁹ Claudianus 391-392; Hunlar ve Tanrının Kırbaçı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 44-47 və səh. 60 –Peter Vaczy

*qanını içirlər, küləyə və leysana hökm edirlər, baxışları ilə böyük şəhərləri xarabaya çevirir, divarları yıxırlar. Fırtınadan da sürətlə hərəkət edirlər.*⁶⁰

Balamirin zamanında hunlar çoxsaylı antları da tam məğlub etdilər. Bundan sonra böyük savaqların arası bir müddət kəsildi; bu dövrdə hunlar böyük savaqlara girmədən ərazilərini genişləndirməyə nail oldular. Get-gedə hunların idarəetmə mərkəzi də Xəzər dənizindən Dunay çayının aşağılarına doğru hərəkət etməyə başladı. Avropadakı döyüşlərdə Qafqaz tərəfin, Xəzər sahillərinin hunları da iştirak edirdilər. Mümkündür ki, hunların iki mərkəzi və ya iki qolu vardı – Xəzər dənizinin qərbində və Dunay tərəfdə.

Şərqə yeni yürüş edən və 400-cü illərin əvvəllərində Karpat dağlarını aşan hunların başçısı isə Uldin (Uldis, Ulduz) idi. Onun indiki Rumıniya və Macarıstana uyğun tərəflərdə hökmranlıq etdiyi, Thrace və Pannonia tərəflərə yürüş etdiyi bilinir. Güman var ki, Uldin hunların yalnız qərb qanadının başçısı olub.

Hunların qarşısından qaçan xalqlar köç edir, Romaya sığınır, yeri gəldikdə Roma ilə savaşırdılar. Roma bu böyük köç və savaqları idarəetmək gücündə deyildi. Hunlar Alanları öz hakimiyyəti altına alarkən növbəti fəthlərdə, əsas döyüşlərdə onları irəli verir, sonra eyni hadisə qotlar və boyun əyən digər müttəfiqlərlə təkrar olunurdu. 410-cu və 430-cu illər arası hunların tarixi haqqında məlumatlar yox dərəcəsidir. Bu illərdə alanların hunlardan aralanıb tam qərbə çəkilmələri güman olunur (bu hunları bir qədər zəiflətməli idi?). 412-413-cü illər ətrafında Don çayı hövzəsində yerləşən hunların başçısı Charaton və ya Karaton (yəni, Qarapaltar?) idi.⁶¹ 425-ci ildə Aetiusun Şərqi Romalılara qarşı savaqlan ordusunda çox böyük sayda hun vardı, onlar xidmətləri müqabilində “Böyük miqdarda qızıl” al-

---

⁶⁰ Yenə orada, səh. 99 –Sandor Eckardt

⁶¹ Otto J. Maenchen-Helfen. The World of The Huns. University of California Press, 1973. səh. 73

mışdılar.⁶²

O dövrdə hunlar Qafqaza və Yaxın Şərqə də reydlər edirdilər. 395-ci ildə hunlar Dəryal dərəsindən keçib Anadolu, Suriyə, İkiçay (Dəclə-Fərat) vadisi və Pers bölgələrinə axın edib talançılıqla məşğul oldular. Lakin perslərin böyük ordusu ilə üz-üzə gəlib müəyyən itkilərə yol verən hunlar geriyyə “də-niz altındakı qayadan alov püskürən” yerdən (Priskos), yəni Bakı tərəfdən və Dərbənd qapısından keçərək qayıtdılar.⁶³ 403-cü ildə hunlar yenidən Dəryal dərəsindən keçərək Anadoluya, Bizans təsirində olan ərazilərə yürüş etdilər; bu, 422-də təkrar olundu. Nəhayət, Bizansla Margus (Belqradın şərqində) anlaşmasına görə hunlar xərac almaq və ticarət imtiyazlarına sahib olmaq kimi siyasi və iqtisadi üstünlük qazandılar. Üstəlik Bizans hunlarla savaşa təvəllül etməyə istəmədi, hunlardan qaçanlara sığınacaq verməyəcəkdə; qayıtarılanlar arasında Atakam və Mamas vardı, onlar öldürüldü.⁶⁴

Bu anlaşma üçün gələn Bizans elçiləri ilə müzakirəni hunlar at üstündə aparmış, atdan düşməkdən imtina etmişdilər. Ammianusa görə onlar atdan enməyi sevməzdilər, bütün ehtiyaclarını at üstündə görər, hətta şirin-şirin yata bilərdilər, at üstündə alış-veriş edər, ən mühüm qərarlarını at üstündə alardılar.⁶⁵

Attilanın hun imperiyası

Hunların başçılarından biri Oktar (Olthar) idi, o, təqribən 430-cu ildə öldü. Oktar və Ruqila (Rua, Roas, Ruqa?) dövründə hunlar məskən salıb mənimsədikləri Dunay ətrafından Reyn çayına doğru hərəkət etdilər (hunlar ya bir hun ordusu?) və şi-

---

⁶² Otto J. Maenchen-Helfen. The World of The Huns. University of California Press, 1973. səh. 77

⁶³ Yenə orada, səh. 54

⁶⁴ Yenə orada, səh. 90,91

⁶⁵ Hunlar və Tanrının Kırbaçı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 59 və səh.62,63–Peter Vaczy

mal dənizinə qədər getdilər. Ruga və Bleda şərqdə, Oktar və Attila qərbdə hakim idilər (sağ-sol qanad?!).⁶⁶ Oktar (Jordanesdə Octar, Socratesdə Uptaros) və Ruqila (və başçı olmayan Aybars/Oybars, o, 448-ci ildə sağ idi) Muncukun qardaşları, yəni Attilanın əmiləri idilər. Onlar Uldinin oğulları və ya Karatonun ailəsindən ola bilərdilər-təsdiqedici heç nə yoxdur). Təqribən 434-cü ildə və ya bir az sonra Ruqila öldü (432-də o, başçı idi; həmin il Aetius ondan kömək istəmiş və almışdı). Hakimiyyət onun qardaşı Muncuğun iki oğlunun - Bleda və Attilanın əllərinə keçdi. Bleda (macar ənənəsinə görə Buda) qərb torpaqlarına, Attila (başqa deyilislə Atilla) şərqə, o cümlədən Bizansla münasibətlərə məsul idi. Attila təqribən 444 və ya 445-ci ildə Bledanı məhv edib tək hökmran oldu.

430-cu illərdə hunlar burqund və frankları da tabe etmək məqsədi ilə yürüş edirdilər, bu tayfalar hər yana, o cümlədən Britaniyaya qaçırdılar. Şimal dənəzinə kimi german tayfaları hunlara tabe oldu. Bu istiladan yalnız şərqdə Qalların ölkəsi kənarda qalmışdı. Priskosun dediyinə görə Attila “hökmünü dənizdəki adalara qədər uzatdı”.⁶⁷

*Hunların fəth etdikləri xalqlardan kölələri də vardı, onlar çox zaman ev işlərində xidmət edir, kəndlərdə taxta evlərdə yaşayır, əkin-biçin ilə məşğul olurdular; yaqın ki, çörək bişirmək, şərab və digər içkiləri hazırlamaq da onların öhdəsinə düşürdü. Priskos Attilanın xanımı Arıkanı onun ağac evində ziyarət edərkən xidmətçilərin qumaş üzərində rəngli yunlarla (yun iplərlə) naxışlar vurduğunu seyr etmişdi. Hun xanımları müəyyən iqtisadi gücə malik olmaqla gözüaçıq və təşkilatçı da ola bilərdilər. Arıkan öz evində Bizans elçilərinin şərafinə ziyafət vermişdi.*⁶⁸

---

⁶⁶ Otto J. Maenchen-Helfen. The World of The Huns. University of California Press, 1973. səh. 86

⁶⁷ Hunlar ve Tanrının Kırbaçı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 56 –Peter Vaczy

⁶⁸ Yenə orada, səh. 65 –Peter Vaczy

Lakin bu anlaşmalar uzunömürlü olmurdu, çox zaman da hunlar tərəfindən pozulub daha ağır xərac istəməklə yenilənirdi. Bu Bleda və Attilanın birgə hakimiyyəti dövründə də, Attilanın tək hakimiyyətliliyi zamanı da, 447-448-ci illərdə Balkanları işğal edəndə də belə oldu. Bizansın bu ən ağır zamanında Attila gözlənilmədən Bizans elçilərini böyük hörmət və nəzakətlə qəbul edib dava mövzusu olan Bizans ərazisindən gözüni çəkərək barışığa razı oldu; o, hücumun istiqamətini dəyişmək fikrinə düşmüşdü.⁶⁹

Hunlar fəth dövründə Romalılarla müttəfiq olub sülh içində yaşayırdılar, döyüşkən köçəri xalqların hunlara boyun əyməsi Romanı da əslində böyük basqınlardan xilas edirdi. Lakin hunlar gücləndikcə onların iddiaları da artır, Romanın ən təhlükəli rəqibinə çevrilirdilər. Hunlar qotlarla savaşı dövründə Perslərlə, Qara dənizin şimal-qərbində savaşırkən Bizansla, Mərkəzi və Qərbi Avropadakı fəthlər dövründə Roma ilə sülh içində olmağa çalışırdılar. Sonra isə növbə ilə bu sülh müqavilələri pozulurdu. Roma-hun dostluğunda Flavius Aetius böyük rol oynadı. Gəncliyində hunlara əsir düşmüş, onlar arasında Atilla daxil olmaqla özünə dost qazanmışdı. Bu tanışlıq ona böyük üstünlük vermişdi, həlledici döyüşlərdə hunlardan böyük yardım ala bilirdi. Saray çəkişmələrindən qaçmağa məcbur olanda da hunların, Ruanın yanına qaçmışdı və sonralar 433-cü ildə onların köməyi ilə hərbi qüdrətini, birinciliyini bərpa edə bilmişdi.

Attilanın zamanında (445-453) Böyük Hun imperatorluğu Volqa və Reyn arasında şərq və mərkəzi Avropanın böyük hissəsini içinə almış, Roma imperiyasının ən təhlükəli rəqibinə çevrilmişdi. Attilanın ordusuna hunlarla yanaşı uqor, german, kelt və mümkündür ki, slavyan tayfaları daxil idi. Attila Roma ilə savaşı üçün bəhanə axtarırdı (əslində hunların istəyi də əsaslı idi...)⁷⁰ Nestoriusa görə 440-cı illərin axırına yaxın

---

⁶⁹ Yenə orada, səh. 60 –Peter Vaczy

⁷⁰ Yenə orada, səh. 110

hunlar “ağa, Romalılar isə qul idilər”.⁷¹ İtaliyaya gələrkən (449-dan əvvəl) sonuncu Qərbi Roma imperatoru Romulus Augustulusun atası Orestes Attilanın yanına gəldi və onun katibi oldu.⁷² Bir çox tarixçilərə, o cümlədən Jordanesə görə ancaq bir Hun savaşı olub – Attilanın böyük imperatorluğunun nümayişi olan 447-ci ilin böyük savaşı (Konstantinopolun qapısını döyən savaş – H.İ.)⁷³

İmperator 3-cü Valentinianus ilə bacısı Honorianın yola getmədiyini duyan Attila Honoriaya elçi göndərdi və arxasınca onun İmperator qardaşına qarşı çıxmaq üçün Attiladan kömək istədiyi haqqında xəbər yaydı (449-cu il) və daha sonra nişanlısı Honoria üçün onun ata mirasından pay, yəni imperiyanın yarısını istədi (450-ci il). Otto J. Maenchen-Helfen Honoria əhvalatını ciddi hesab etmir, onu Bizans sarayının dedi-qodusu kimi qiymətləndirir.⁷⁴ Attila, yəqin ki, Romalıların əsas müttəfiqi olan qərbi qotları məğlub etməyi planlaşdırdı (bu halda özünü İmperatorun dostu kimi göstərmək kimi ehtiyat tədbirləri də gördü).⁷⁵

⁷¹ Yenə orada, səh. 94

⁷² Otto J. Maenchen-Helfen. *The World of The Huns*. University of California Press, 1973. səh. 106

⁷³ Yenə orada, səh. 115

⁷⁴ Yenə orada, səh. 130

⁷⁵ Hunlar və Tanrının Kırbaçı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 87, 88 –Peter Vaczy

Qalliyaya zəfər yürüşünün sonunda Attilanın ordusu ilə Aetiusun birləşmiş Roma-qərbi qot ordusu üz-üzə gəldi (Aetius iki dəfə hunların içində yaşamış, Attilanın uşaqlıq dostu olmuşdu). Hər iki ordu daha çox qotlar və digər german tayfalarından təşkil olunmuşdu. 451-ci ildə Katalaun çölündə qanlı savaşı oldu, hər iki tərəf ağır itki verdi, Attilanın mühasirəyə düşdüyü güman edilir. Lakin Aetius ehtiyat ucundan və ya digər bir səbəb üzündən hücumu keçmədi və Attila ordusunu çəkib getdi; əslində savaşda qalib-məğlub müəyyən edilmədi. O biri il, 452-də Attila İtaliyanın şimalını fəth edib Romaya yaxınlaşdı. Aetiusun savaşı uduzacağı aydın idi, sanki çıxış yolu qalmamışdı. Papa Leonun başçılıq etdiyi heyət Attiladan aman istədi. Attila çox böyük hədiyyə-qızıl aldı, şəhərə girmədi və öz evinə qayıtdı. Səbəblər içində hun ordusunda yoluxucu xəstəliyin baş qaldırması, Bizansın hun torpaqlarına girməsi xəbərinin yayılması, eləcə də şamanların Romanın fəthini yaxşı görmədikləri də göstərilir. Attilanın Perslər üzərinə yürüş etmək planı da vardı.⁷⁶

Jordanesə görə Attila qısa boylu, köksü azələli və geniş, başı böyük, gözləri kiçik, kosasaqqal (dən düşmüş seyrək saqqallı), basıq (yastı) burunlu, rəngi solğundur. Bunlar onun "etnik kökünün damğasını daşıyır". O, savaşıardan xoşlanan, amma insan olaraq çox ağıllı, güvəndiyi insanlara qarşı son dərəcədə əli açıqdır. Attila "dəhşət saçmağa, xalqların ürəyini qorxu ilə doldurmağa gəlmişdi dünyaya".⁷⁷

İmperator Theodosius, Attilanın katibinə hunlarla ittifaq bağlamağa kömək edərsə, onu varlı bir qızla evləndirəcəyini vəd etmiş, lakin sonra həmin qızı başqasına vermişdi. Katibindən bunu eşidən Attila sarayındakı Bizanslı heyətlə imperatora xəbər göndərmişdi (Priskos): "imperator verdiyi vədə əməl etməlidir, imperatora yalan söyləmək yaraşmaz".⁷⁸ Attila həyat-

---

⁷⁶ Otto J. Maenchen-Helfen. The World of The Huns. University of California Press, 1973. səh. 53

⁷⁷ Hunlar ve Tanrının Kırbaçı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 42,43 və 78, 79–Peter Vaczy; səh. 104–Sandor Eckardt

⁷⁸ Yəni orada, səh. 80–Peter Vaczy

da sadə hun kimi yaşayırdı, hun böyükləri yeməkdə qızıl və gülmüş qaşiq və boşqablar işlətdiyi halda Attila taxta qaşiq və boşqabdan istifadə edərdi. Qılıncı, paltarı, ayaqqabıları da digərlərindən fərqli olaraq bəzəkli deyil, sadə idi; lakin o, təmiz geyinməsi ilə diqqət çəkərdi. Çox ciddi idi, sifəti gülməzdi. O, şamanlara (“kam”lara) çox inanırdı. Bu inanc, deyilənə görə, onun Qalliyada Troyes yaxınlığındakı Mauriacum (bunu Catalaunum hesab edənlər də var) savaşında (451) və Romanın fəthi məsələsində tam gücünü toplamasına və düşündüyünü həyata keçirməsinə mane olmuşdu (şamanlar Attilanın uğur qazanmayacağını irəlicədən gördüklərini demişdilər). O, görünür ki, qərbi qot kralı Alarixin qədərini-Romanı fəth edib öldüyünü təkrar edə biləcəyindən ehtiyat etmişdi.⁷⁹

Attila ona boyun əyən və sadıq qalan xalqlara öz krallarını seçmək imkanı verir, lakin sadıqlığı qorumağı və verilən sözün üstündə durmağı tələb edirdi. Akatsirlərin (ağacərlər, ağaçərilər) hunlarla ittifaq qurmuş başçılarından olan Kuridax (Qurudağ?) şübhəli fikirlərə düşəndə Attila böyük oğlu Ellakı onlara (və ümumiyyətlə, şərqə hun ərazilərinə) başçı təyin etdi. Attila ona tabe olan qotların qaçıb Bizansa sığınmasını xəyanət hesab edərək onların geri verilməsi tələbini belə ifadə etmişdi: “Öz kölələrimin mənə qarşı savaşmasına göz yumacağımı düşünürsünüz?” O, hunlara vergi ödəməli olan Bizans imperatoru Theodosiusa məktubunda öz atası Muncuğun soyunu qoruduğunu, imperatorun isə atasının soyunu qorumağı bacarmadığını qeyd etmiş və “Theodosius Attilaya vergi ödəməyi qəbul edərək kölə halına gəlmişdir” yazmışdı.⁸⁰

Süqut

453-cü ildə Burqundiya gözəli İldiko ilə evlənən Attila toy gecəsi öldü (başqa bir varianta görə bu ölüm Romalıların qəsdı nəticəsində baş verdi). Hun imperiyası Attiladan sonra

⁷⁹ Hunlar ve Tanrının Kırbaçı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 81,82–Peter Vaczy

⁸⁰ Hunlar ve Tanrının Kırbaçı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 71 –Peter Vaczy

qısa zamanda dağıldı. Hun birliyindəki xalqlar baş qaldırdılar. Hunlar 454-cü ildə üsyan edən qepidlərə qarşı savaşı uduzdu- lar, Atillanın böyük oğlu Ellak savaşda öldürüldü. Denqizik və İrnəkin başçılıq etdikləri hunlar Qara dənizin şimalına doğru çəkildilər (onların ordusunda türk adları olan bittiqur, ulçinzur və anqışçirlər tayfaları da vardı?!). Şərqi qotlar da hunları tərk edib Roma ilə ittifaqa girdilər. Denqizik qərbə, İrnək şərqə yer- ləşdilər. Hunların Bizansla barışmaq üçün göndərdiyi elçilər çox güman ki, 465-466-cı illərə təsadüf etmişdi. “Qədim ənə- nəyə uyğun olaraq” Dunay yaxınlığında bazarların açılması is- tənildir. İmperator “mənə tabe olun” şərtini qoydu, barış əldə edilmədi. Romalılara qoşulan hun tanınmışları arasında Çelçalın/Chelchal'ın adı çəkilir.

5-ci əsrin ikinci yarısında Qərbi Sibirdə yaşayan və avarlar tərəfindən sıxışdırılan sabir tayfaları qərbə hərəkət edib saraqur (saroguz, yəni ağ və ya uca oğuz) və digərlərini (onuqur, yəni on oğuz kimilərini), onlar üsə öz növbəsində hunların bir qolu olan akatsirləri (ağacərləri) 466-467-ci illərdə məğlub et- dilər (Don çayının şərqinin hunların əlindən çıxması ilə onlar daha da zəiflədilər). İrnək öz adamları ilə Romanın himayəsi altına girdi. Bizans torpağına girib sülh əldə etmək istəyən Denqizik buna nail olmadı və qürurunu da sındırıb tam boyun əymək istəmədi. Denqizik 469-cu ildə məğlub oldu, onun nizə- nin ucuna taxılmış başını Konstantinopol küçələrində gəzdirdi- lər. Hunların əraziləri demək olar ki, Dunay çayına qədər Bi- zansla ittifaq quran və bulqar adlanan oğuz türklərinin əlinə keç- di. (yəqin ki, hunlar özləri də, ən azı bir hissəsi həmin türklərin idarəsi altına keçdilər).

Hun kimliyi

Dilçilər bulqarların çuvaş dili kimi “r” qrupuna, digər türklərin (hunların?!) isə “z” qrupuna daxil olduğunu təsbit et- mişlər. Bulqarlar özlərini hun, Attila və İrnəyin davamçıları he- sab edirdilər. Bulqarlar və sabirləri bir sıra hallarda özləri və

başqaları hun adlandırdılar (?!).

Hunların dili haqqında elmdə çox mübahisələr olmuş, ağ-la gələ bilən hər variantın müdafiəçiləri tapılmışdır; bu barədə mütəxəssislərin məqalələrindən ibarət iki toplu^{81,82} təsəvvür yarada bilər. Bu alimlər içində özünü “hun dilinin türk dili istisna olmaqla dünyanın çox dilləri ilə əlaqəsi ola bilər” tezisini müdafiə etməyə həsr edənlər də olub. G.Doerfer böyük inadla məlum dillərin, o cümlədən qədim türkcənin Avropa hunlarının dili olmadığını, bu dilin ölü dil olduğunu isbat etməyə çalışır.⁸³

Digər sual isə Çinin çimalında yaşayan hunlar (hunnu, syunnu...) ilə Attilanın hunları arasında etnik əlaqənin, yaxınlığın olub-olmasıdır.

Tarixçilərin əksəriyyətinin ikinci suala cavabları eynidir və ya bir-birinə yaxındır. Məsələnin məğzi, bir qədər yuxarıda qısaca qeyd edilmişdi. Çinin çimalında yaşayan hunlar Avropaya doğru uzun bir yol keçmiş, bu yolda rast gəldikləri bir sıra tayfa və xalqları da, xüsusilə də qot tayfalarının bir qismini öz dəstələrinə qatmışlar, müəyyən etnik transformasiyaların baş verməsi də istisna olunmur (hərçənd ki, belə transformasiyaların təbiəti mürəkkəb və qaranlıq olaraq qalır). Lakin bu konqlomeratda hunlar (daha dəqiq deyilsə, türkdilli hunlar!) öz dil və kimliklərini və aparıcı-mərkəzi rollarını qorumuşlar.

Çin hunları və Avropa hunları eyni deyil, amma güclü eyni hissəyə - hunları birləşdirən türk (proto-türk) dilli mərkəzə malikdirlər (bu eyni hissəni “xalis” hunlar, yəni Çindən yola çıxan hunlar və onların övladları hesab etmək təbii görünür).

Otto Mençen-Helfen “Asiya və Avropa hunlarının eyni dildə danışmasının isbatı yoxdur” deyir. Əslində onların hər ikisi çox müxtəlif dillərdə danışan ünsürlərdən təşkil olunmuş-

---

⁸¹ Зарубежная Тюркология. Выпуск 1. Древние тюркские языки и литературы. “Наука”, Москва, 1986. стр.29,30

⁸² Hunlar ve Tanrının Kırbaçı Attila. Hazırlayan Gyula Nemeth.YKY, İstanbul, 1996. səh. 81,82–Peter Vaczy

⁸³ Зарубежная Тюркология. Выпуск 1. Древние тюркские языки и литературы. “Наука”, Москва, 1986. стр.71-134

du, yəni “eyni dildə danışmaq”- məsələnin düzgün qoyuluşu deyil, “hər ikisində prototürk dillilər vardı” demək daha düzgün fikir ola bilər (Çin türklərində daha çox, Avropa hunlarında daha az?!). O, hun və hsiunq-nu adlı iki xalqın incəsənət və mədəniyyətinin çox fərqli olduğunu da onların çox fərqli xalqlar olduğu tezisində əsaslandırır. Sonralar O, bu tezisini xeyli dəyişdirdi. Otto Mençen-Helfen, ümumiyyətlə Avropa hunlarının Çin tərəfdən gəlməsi fikrini də əsassız (isbatsız) sayır. Rus məktəbinin (V.Bartold və sonrakı dövr alimlərinin) ortaya atdığı çuvaşcanın hun dilinin davamı olması, çuvaşların dilindəki qədim türk-moңqol ünsürlərini onların Çin tərəfdən gəlməsi fikri ilə əlaqələndirməsi O.M-Helfenin “tam ayrı” tezisində tam əleyhinədir. O.M-Helfenin ən mühüm arqumentlərini L.Qumilev təkzib edir,⁸⁴ eyni zamanda O.M-Helfenin bu iki xalqın bir-birinə oxşamaması fikrini əsaslı sayır. “Öz tarixi mövcudluğu boyunca bütün xalqlar etnoqrafik (və mədəni) cəhətdən dəyişirlər və hunlar istisna deyillər”.⁸⁵ O.M-Helfen də Qumilevin firqə evlənmələri kimi fikirlərini tənqid edir.

*Hsiunq-nu sözünün soqda deyilişinin hun şəklində olması Asiya (Mao-Dun) hunnuları ilə avropa (Attila) hunlarının yaxınlığı problemi baxımından çox maraqlıdır!*⁸⁶

Dil məsələsini çətinləşdirən isə hun dilinə aid çox az materialın qalmasıdır. Çin hunlarının dilindən qalan bir neçə nümunə bu dilin kimliyi barədə ciddi fikir söyləməyə əsas verməsə də, onları qədim türk dili baxımından müəyyən dərəcədə şərh etmək cəhdləri mövcuddur. Digər tərəfdən isə, mütəxəssislər başqa dillər vasitəsi ilə belə şərhlər verməyə ciddi cəhd etməmiş, ya da heç bir ağılabatan nəticə ala bilməmişlər. Lakin Çin salnamələrinin verdiyi məlumat, yəni 6-cı əsrdə öz dövlət-

---

⁸⁴ Гумилев. История народа Хунну. Издательство Люкс, Москва, 2004; стр.661-672

⁸⁵ Yenə orada., səh. 665

⁸⁶ Jean-Paul Roux. Türklərin Tarihi. Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl. Kabalçı, 2007. səh. 70.

ləri ilə ortaya çıxan “türklər cüzi fərqlərlə hun dilində danışır-dılar” fikri digər tarixi, arxeoloji və lingvistik amillərlə birləşərək, gərək ki, hər şeyi həll edir, hunların “mərkəz”inin türkdilli olduqlarına şübhə yeri qoymur. Tarixçilər bu fikri hazırda az qala yekdilliklə qəbul edir, sadəcə o dövrə məxsus dil abidələrinin çox yoxsul olmasından qayğılanırlar.

O dövrün bəzi qaynaqları türklərin məlum ilk tayfa birləşmələrindən biri olan teleləri (tölösləri) hunların bir qolu hesab edir.⁸⁷ Uyğurlar da tele tayfalarından hesab edilir (bəzən isə onları eyniləşdirirdilər). Eyni qaynaqlar türkütləri hunların bir qolu hesab edir, “onların adətləri də hunlarla birdir”.⁸⁸

Avropa hunlarının məşhur lideri Attilanın adının mənşəi haqqında tarixçilər arasında fikir birliyi olmasa da (“atta” qotca ata, “ila” kiçik və əzizləyici şəkilçidir, yəni Attila “Atacığımız” demək ola bilər, Ruqila, Rua da eyni cür...Türkcə Ata və onun qotca Attila adlanması da mümkündür), “onun atası Mundiuchos, Mundzukus (Muncuq), əmisi Oibarsios (və ya Oybars/ Aybars), baş arvadı Arıkan (Arıkağan), ondan olan varisləri – oğulları Ernax/Hernac (İrnik və ya İrnək), Ellak (İllek; ilik-hökmdar?!) və Dengizik (Dengiz, Tengiz) xalis türk adları daşıyırlar” fikri böyük mübahisə doğurmur. Eyni fikir şaman anlamı Atakam, Eşkam (mənacə Ata-şaman, Dost-şaman), eləcə də Basıq, Ayqan, Uldin, Uldinzur kimi hun kişi adlarına, eləcə də hun birliyində daxil olan əksər tayfa adlarına (ağacəri, yəni meşə xalqı, və ya ağ-xəzir, ağ-xəzər, alp-il-çur, huniquri=onoqur, kutriqur, bittuqur, ultinçur, ultindur və s.) da aiddir. Hun adının xalq anlamına gələn türkcədəki kün sözündən alındığı ehtimalı da müzakirə olunur.⁸⁹ (Dengizik adındakı z səsi huncanın bulqarcadan fərqli qrupa daxil olduğunu göstərmək üçün yetərmi?). Tək türk mənşəli deyil, german və

---

⁸⁷ бах, мәсәләп, История Сибири. Том первый. Древняя Сибирь. “Наука”, Ленинград, 1968, стр. 267

⁸⁸ История Сибири. Том первый. Древняя Сибирь. “Наука”, Ленинград, 1968, стр. 269.

⁸⁹ Зарубежная Тюркология. Выпуск 1. Древние тюркские языки и литературы. “Наука”, Москва, 1986. стр. 150-152; 64, стр. 392-443

ya germanlaşmış, İran və digər mənşəli hun adları da var. Adların bir qisminin mənası və mənşəi isə bu gün anlaşılmır.

Hunların Qara dənizin şimalında “süpürüb keçdiyi” (yəni hunlardan əvvəl burada yaşamış) tayfalar arasında alpilçurların, bu türkdilli tayfaların adı birinci çəkilir.⁹⁰

18-ci əsrin ortalarında sinoloq Deguignes Çin qaynaqları əsasında Çinlə qonşu olan qədim köçəri xalqların tarixini yazmağa çalışdı və məşhur kitabında onları Avropaya köç edən xalqlar axını ilə əlaqələndirdi. Daha sonra Deguignes çinlilərin hiung-nu adlandırdığı xalqın Avropa hunları ilə, juan-juanların isə Avropada bilinən avarlarla əlaqəli olduğunu irəli sürdü (disertasiya işində). O zamandan başlayaraq bu mövzu tarixçi və arxoloqların diqqətində oldu, Deguignesin tezisini genişləndirən və dərinləşdirən, həmçinin əleyhinə olanlar əmələ gəldilər. 1900-cü illərdə digər görkəmli sinoloq F.Hirth Çin qaynaqlarında hiung-nu və hunları eyniləşdirən məlumatlar olduğunu irəli sürmüşdü. Bu nüfuzlu sinoloqun fikirləri böyük maraq doğursa da, onun qaynaqları hal-hazırda tarixçilər tərəfindən tam qəbul edilmir.⁹¹ Hiung-nu və hun yaxınlığının daha bir göstəricisi olaraq qədim Yunan və Roma xəritələrində və coğrafi ədəbiyyatda (Pompeius, Apollodoros, Dionysios, Ptolemaeus, Plinius və başqaları) Çinin qonşuluğunda hun sözünə yaxın bir adda xalqın yaşadığını qeyd etmişlər.⁹² Ligeti bu fikrin çox tərəfdarları olması ilə yanaşı “təmkinli olmağa çalışanlar”ın varlığını da göstərir.

Hunlar Avropanı məğlub etdilər, müəyyən dövrdə Roma və Bizansdan güclü olduqlarını göstərdilər. Əgər onların Çindəki hiung-nularla yaxın qohumluğu isbat olunarsa, bu, onların dövlətçilik və mədəniyyət tarixini dərnləşdirir, adi barbalar olması fikrini təkzib edir. Zənnimcə, məhz bu psixoloji durum

---

⁹⁰ Priscus, Jordanes; Otto J. Maenchen-Helfen. The World of The Huns. University of California Press, 1973, səh. 23

⁹¹ Yenə orada, 1986. səh. 12,13 – L.Ligeti

⁹² Yenə orada, 1986. səh. 14 – L.Ligeti

bir çox qərb tədqiqatçılarını hunların Çin tərəfdən gəlmələri fikrinə uyğun gələn hər şeyi təsadüf hesab etmələrinin əsas səbəbidir (şüurlu və ya bilincaltı olaraq). Çağdaş Çin tarixçisi Çanq Sinq-lanq 7-ci əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış bir Çin tarixçisinin əsərində rast gəlinən Pa-su-ki-li xalqının Başqırdlarla eyni olduğunu irəli sürməklə baxdığımız məsələyə münasibət bildirmiş olur. Həmin qaynaq pa-su-ki-lilərin Tölöc türk qəvimlərindən olduğu, sonuncuların isə hiunq-nuların davamı olduğunu söyləyir!⁹³ Bəzi fikirlərə görə hunların bir qismi qərbi Avropaya, digər qismi Qafqaz və İrana doğru hərəkətə keçdilər (gürcü və erməni qaynaqları bunlardan bəhs edir). Sonuncular Ağ hunlardır, başqa adla xionitlərdir, təbii ki, müəyyən dərəcədə Qafqaz və İran dillərinin təsirinə məruz qaldılar (məsələn adam adlarında; bu, tədqiqatçıların bir qismini “hunlar bəlkə də Qafqaz əsilli və ya İranəsilli olublar” fikrinə belə sala bilib). Eftalitlər aghunları məğlub edib onların yerini tutdular.⁹⁴ Eftalitlər xronitlərin bir qoludur – bu cür fikir də var.

⁹³ Зарубежная Тюркология. Выпуск 1. Древние тюркские языки и литературы. “Наука”, Москва, 1986. стр. 16 – L.Ligeti

⁹⁴ Yenə orada, səh. 18 – L.Ligeti

İki fikir şübhəsizdir; hər iki bölgədə də türkcə danışan bir xalq var olub və hər iki bölgədə onlar aparıcı rolda olublar. Hər iki dövlət dağıldıqdan sonra onların əmələ gətirdikləri yeni dövlətlər əsasən türkdilli xalqlardan ibarət olub.

Avrasiyada böyük yürüşlər etmiş hunları Asiya hunları ilə müqayisə etdikdə, tədqiqatlara görə Çinin şimalı ilə Dunay hövzəsi arasındakı maddi mədəniyyət sahəsində müəyyən yaxınlıq, varislik olduğu görünür. Mis-bürünc qazanları hamının-kından, o cümlədən sarmatlar kimi digər köçəri xalqlardan fərqlənir, lakin asiya və avropa hunlarına məxsus yerlərdə tapılanlar bir-birə kifayət qədər oxşayır. Müxtəlif növ Çin güzgüləri at belində Avrasiyanı başdan-başa keçən hunlar içində çox yayılıb və sevilib. Hunlar arasında geniş ərazilərdə ənənəvi qızıl, gümüş, daş-qaş, tac və sırğaların yayılması barədə xeyli məlumatlar toplanmışdır. Onların bir qismi Otto J. Maenchen-Helfen tərəfindən sistemləşdirilmişdir. Bu fədakar müəllif hun mövzusunun daha geniş və dərinəndən araşdırılmasını arzu edirdi: “mən düşünürəm və ümid edirəm ki, mənim bu araşdırmalarım (onların ən azı bir hissəsi) on ildən sonra köhnəlib yarsız hala düşəcək” (Otto J. Maenchen-Helfen, 1968). Lakin bu əsər öz qiymətini saxlayır, “Bu kitab standart əsərdir və yaxın gələcəkdə bundan daha yaxşısının əmələ gəlməsi ağlabatmır” (Ön sözün müəllifləri).

Canavardan törənmiş hesab olunan əfsanəvi Aşina (mon-qolca əsilzadə və ya alicənab canavar, qurd kimi izahı var) tarixə türk adını ilk dəfə daxil etdirən türkütlərin və ya tükyülərin (tükülərin) babası, əcdadı hesab edilir. Çin salnamələrinin bədii gözəlliklə bəzəyib həvəslə söylədikləri türklərin dilindən yazılmış əfsanə türkləri qərbdə yerləşən hunlarla bağlayır.⁹⁵ Türklər (Tükyülər), daha doğrusu Aşınlər “Qərb dənizi” sahilində düşmənlər tərəfindən amansızcasına qırılmış, yalnız əl-ayaqları kəsilmiş on yaşlı uşaq sağ qalmışdı. Bu (hun) şahzadəsi ilə dişi

---

⁹⁵ Лев Гумилев. Древние тюрки. Товарищество ”Клышников, Комаров и К°, Москва, 1993.стр. 21-24

canavardan on oğul doğulur. Onlar Turfanlı (Çincə - Qaoçanlı) qızlarla evlənirlər. Bu gənclərdən ən cəsarətli olan Aşina öz adamlarını gizləndikləri mağaradan çıxarıb Altayda yerləşdirir. Digər əfsanəyə görə 17 qardaşın ərazisi düşmənlərin hücumuna məruz qaldı. Bu qardaşlardan biri canavarın oğlu idi, məhz onun nəslindən olan qəhrəmanlardan birinin 10 arvadı vardı. Onun oğlanları analarının məxsus olduqları qəbilələrin adını daşıyırdılar; Aşina o oğlanlardan biri idi.⁹⁶

Tele tayfalarının isə hun şanyusunun qızı ilə erkək canavardan törəndiyi nağıl olunur. Çin səlnamələri türklərin belə təsvirini verir: “Saçlarını uzadırlar, sol tərəfini yuxarıda bağlayırlar. Çadır və keçə yurtlarda yaşayırlar, ot və suyun bolluğuna görə bir yerdən digərinə keçirlər; heyvandarlıq və ovçulula məşğul olurlar”. Bu, az qala sözbəsöz hunların çinlilər tərəfindən verilən təsviri ilə eynidir.

Diqqətinizə və səbrinizə görə təşəkkür edirəm.

Professor Firudin Ağasıoğlu (Cəlilov):

– Birincisi, mən hun deyəndə, hər yerdə (Asiya və Avropada) eyni xalqdan danışıldığını güman edirəm, bu barədə faktlar çoxdur, məruzə də diqqətimizi birbaşa və ya dolayısı ilə həmin faktlara yönəltdi. Çox gözəl milli ruhu olan bir alim və ziyalının bu mövzunu çox sağlam bir düşüncəylə gündəmə gətirməsini yüksək qiymətləndirirəm. Mənə görə, bu qiymət çox-çox yuxarı olmalıdır.

Mənim bu seminarlardan xəbərim yox idi. “Xəzər Xəbər” jurnalından Süleyman müəllimin etnogenez haqqında məruzəsini və müzakirələri oxudum, çox xoşuma gəldi. Etnogenez çox ağır və dərin mövzudur. Süleyman müəllim tarixşünaslıqda bu məsələyə yanaşmaq izlərini qoyub. Yəni qapını o açdı. İndi bunun dalınca digər məsələlər gəlməlidir, bu sahələrlə məşğul olmaq lazımdır. Qədim mifoloji görüşlər də o tarixi yaşadan mə-

---

⁹⁶ М.В.Крюков, В.В.Малявин, М.В.Софронов. Китайский этнос в средние века (7-12 вв.). “Наука”, Москва, 1980. стр. 68

sələlərdir. Sizə İbrahim Peyğəmbər haqqında kitabçamı vermişəm. Orada İbrahim Peyğəmbərin tək tanrı inancını necə götürüb Fələstinə aparması şərh olunub. Dini, tarixi, coğrafi, antropoloji... baxımdan mötəbər izahlar olmalıdır. Hun məsələsində də onlarla bağlı mif və əfsanələr haqqında araşdırmalar aparılarsa, yaxşıdır. Hamlet müəllim tələbələrinə bu mövzuları təklif etsə, yaxşı olar. Yəni mənim istəyimcə, o başladığınız mövzunu davam etdirsəniz, elmə, o cümlədən Azərbaycan elminə faydası olar. O yaxın, mənim bildiyim mövzuların hansını təklif etsəniz, mən də gəlib məmnuniyyətlə məruzə edərdim.

Professor Camal Mustafayev:

– Qaynaq, mənbə olmasa, tarix olmaz. Tarix elə şeydir ki, onun dirəkləri qaynaqlardır. Çinlilərdən danışsansa, Çin dilində olan qaynaqları qaldırıb ortaya qoymaq, hər kəsi inandırmaq lazımdır. O zaman tarix daha tutarlı, daha inandırıcı olacaq. Ortağa çıxıb məruzə edən adam qaynaqlara istinad edərsə, tənqidlərə məruz qalsa belə, az qalacaq. Hamlet müəllim bu gün bizə çox yaxşı məlumat verdi, düşündürdü. Bu yaxşı şeydir. Qaldı ki, siyasi baxım var, bir də tarixi baxım. Mən bunları yaxın qoymuram. Siyasət elm deyil, siyasət ideologiyadır, tarix isə elmdir. Siyasət hər hansı bir ötəri, keçici prinsiplərə uyğun müəyyən bir qrupun, müəyyən siyasi partiyanın mə-

nafeyini bildirən bir şeydir. Əgər tarix o siyasi oyunlara siyasi meyillərə tabe olursa, o, tarix deyil. Hunların tarixini də siyasi, ideoloji istəklərə görə deyil, elmi baxımdan əsaslandırmaq lazımdır.

Bugünkü məruzə də, mövzu da çox yaxşıdır, çox yeni şey eşitdik, həzz aldığımız.

Professor Süleyman Əliyev:

– Burada bəzi məqamlar səsləndi. Mən belə düşünürəm ki, indiki zamanda və belə bir auditoriyanın səviyyəsində müzakirəmizin açıq, tam aydın olması mümkündür. Burada özümə belə bir şeyi qeyd etmişəm. Guya hər şeyi və ya hər kimsəni türk hesab etmək meylə baş alıb gedir. Amma əslində türkün gerçək tarixinin rekonstruksiya olunması ehtiyacı yaranıb. Bu iş başlıca olaraq Türkiyədə, Özbəkistanda və ya Qazaxıstanda deyil, Avropa ölkələrində başlanmışdır. “Elm və Sənət Ocağı”-nın bugünkü toplantısında Hamlet müəlliminin məruzəsi bizim coğrafiyada gedən böyük işlərin müəyyən bir əks-sədasıdır. Burada heç də nə Türk aludəçiliyindən, nə də hun tarixinin tamamilə türkləşdirilməsindən, hun tarixinin kiməsə tabe edilməsindən və ya əksinə söhbət gedə bilməz. Bu gün Avropa elmi qədim Türkün tarixinə dönmək üzrədir. Fransız aliminin ortaya çıxardığı bir çox elmi işlər hun tarixinə aiddir. Hun tarixinin aydınlaşmasında Türk Tarix Komitəsinin verdiyi töhfələri də qəti surətdə inkar etmək olmaz.

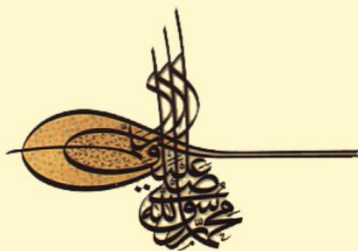
Hamlet müəllimə dərin və gözəl məruzəsinə görə təşəkkür edirəm!

ON DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

4

Dekabr

2007

**ELM VƏ SƏNƏT
MƏCLİSİ**

**Şəms Təbrizi və
Mövlana Cəlaləddin Rumi:
mif və gerçəklik**

SAAT
16:00

*Xəzər
Universiteti*
Bəşir Səfərəqli küç.122

Elnur Nəsirov
(Xəzər Universiteti/Azərbaycan)

*Şəms Təbrizi və Cəlaləddin Rumi –
bu iki ad bir yerdə çəkilir*

**Professor Hamlet
İsaخانlı:**

– Hörmətli həmkarlar!

14-cü Elm və Sənət Məclisinə xoş gəlmisiniz.

Bu gün biz yeddi əsr əvvələ səyahət edəcəyik – XIII əsrə, Yaxın Şərqlə. "Şəms Təbrizi və Mövlana Cəlaləddin Rumi: mif və gerçəklik" – belə bir məruzəmiz olacaq.

13-cü əsr siyasi baxımdan yadımızda "monqol" əsri kimi qalıb. Yadımıza salaq ki, 1220-ci ildə monqollar ilk dəfə olaraq Sırdərya çayını keçib Xorasana, İrana girdilər, ordan Azərbaycana, Azərbaycandan da Türk-Qıpçaq çöllərinə və Rusiyaya. Onlar ikinci dəfə, ikinci dalğa olaraq Anadoluya, Kiçik Asiyaya gəldilər. 1243-cü ildə Kösədağ savaşında Anadolu Səlcuqlarını məğlub etdilər. Amma şərqdə monqolların yayılması və hakimiyyətə sahib olmaları daha çox 1256-cı ildə Hülakünün rəhbərliyi altında böyük ordunun Sırdəryanı keçməsindən sonra baş verdi. Xilafət məğlubiyətə uğradı və monqollar, Suriya və Misir istisna olmaqla, bu yerlərin hökmranı oldular. Suriyada Məmlüklərə uduzdu monqollar. Maraqlıdır ki, hər iki tərəfdə ordu əsasən türklərdən ibarət idi. Amma bu savaşı uduzduqları vaxt monqolların mərkəz ulusunda böyük Möngə xan ölmüşdü. Mümkündür ki, bu səbəblə monqollar bu savaşa ciddi hazırlaşsa, bütün qüvvələrini toplaya bilməmişdilər. Amma, sonralar da, monqollar uduzduqları həməən yerləri nəzarət altına

ala bilmədilər və ya psixoloji, yaxud başqa səbəblərlə oranı fəth etməyə ciddi girişməlidilər.

Elmi və mədəni baxımdan isə dövr farsdilli ədəbiyyatın, elmin və sənətin gücləndiyi, demək olar ki, hökmran olduğu bir dövr idi. 12-ci əsr tarixə həmçinin farsdilli poeziya və təsəvvüf dünyası kimi də daxil olub. 13-cü əsr də bənzər şəkildə davam edirdi (hərçənd ki, monqolların gəlişi türk dilini gücləndirən amil oldu...)

Cənub-şərqdən şimal-qərbə doğru yönələn Şiraz-Konya oxunun aşağısında – Şirazda Sədi, digər ucunda – Konyada Cəlaləddin Rumi, mərkəzdə, onların arasında – Azərbaycanın Marağa şəhərində Nəsirəddin Tusi eyni zamanda yaşayıb yaradırdılar. Bu üç böyük mütəfəkkirdən Sədi Şirazi və Cəlaləddin Rumi yaradıcılıq baxımından daha yaxındılar. Sədinin “Gülüstən”, “Bustan” və Mövlananın “Məsnəvi”si və onların digər əsərləri məşhur oldu. Nəsirəddin Tusinin Marağadakı fəaliyyəti isə o dövrdə elmin (dünya elminin) ən uca zirvəsi hesab oluna bilər. Riyaziyyatın və astronomiyanın ən yüksək inkişaf səviyyəsi Şərqdə (və dünyada) məhz həmin nöqtədə idi, inkişaf, yenilik həmin böyük insanın ətrafında, onun məktəbində cərəyan edirdi.

Bugünkü mövzumuz həmin dövrdə Cəlaləddin Rumi və Şəms Təbrizi ilə bağlı olan əhvalatlar, tarix və ədəbiyyat ətrafındakı araşdırmalar bərabərdir. Cəlaləddin Rumi bəlkə də Qərbdə ən çox öyrənilmiş şərq mütəfəkkiri, şərq şairidir. Çox az şərqli Qərbdə geniş tanınıb, belələri olub, amma çox az olub. Sədi Şirazi, İbn Sina, İbn Rəşd, əl-Xarəzmi ilk tanınanlardan olublar, ilk tərcümə olunanlardan. Sonra Qərb dünyasında çox məşhur olan, yəqin ki, Ömər Xəyyam olub. 1859-cu ildə Edward Fitzgeraldın Ömər Xəyyam rübailərini tərcümə etməsi nəticəsində bütün ingilis dilli dünyada Ömər Xəyyam adı məşhurlaşmış, dildən düşmürdü. Onun ağılasığmaz şöhrətini ifadə edən termin belə əmələ gəldi: “Omar-Maniya”. Həm oxuyub-yazan savadlı insanlar, həm də ayrı-ayrı adi, sadə insanlar

Ömər Xəyyamın rubailərini əzbərləyir, bir-birlərinə söyləyirdilər. Buna bənzədərək indi, müasir dövrdə “Mövlana-Maniya” sözünü işlətmək olar. Neçə 10 illərdi ki, Amerikada, Anqlosaks dünyasında, Almaniyada və ümumiyyətlə, dünyada ən çox oxunan şair və mütəfəkkir, ən çox çap olunan, tərcümə olunan insanlardan biri Mövlana Cəlaləddin Rumidir. Mövlana Cəlaləddin haqqında saysız-hesabsız tərcümələr, rəngbərəng nəşrlər, web-internet guşələri, ciddi və qeyri-ciddi musiqilər, rəqs-lər, tamaşalar, televiziya, qəzet, film, turizm sənayesi, miflər və nələr, nələr mövcuddur və bu sahədə yaradıcı fəaliyyət davam etməkdədir. Onun adını məşhurlaşdıran qısaca olaraq “Məsnəvi” adlandırılan əsəridir. Digər böyük əsəri “Divan-i Kəbir” də kifayət qədər geniş tanınır.

Cəlaləddin Rumi haqqında ayrıca deyil, tək yox, Şəms (Şəmsəddin) Təbrizi ilə bərabər danışılır, bilicilər arasında, adətən, bu iki ad bir yerdə çəkilir. Hesab olunur ki, Cəlaləddin Rumi şair Mövlana eyləyən, onu böyük sufi şeyxi eyləyən məhz Şəms Təbrizi oldu. Öz növbəsində, Mövlanasız, Mövlana ilə rastlaşmasaydı, Şəms Təbrizinin kim olduğunu, yəqin ki, biz bu gün bilməyəcəkdik.

Bir böyük şəxs o biri böyük şəxsin tanınmasında çox böyük rol oynaya bilər. Burada qeyri-adi heç nə yoxdur, əksinə, bu çox təbii hadisədir. Bu cür hadisə bizə yaxın Azərbaycan tarixindən də məlumdur, müxtəlif misallar gətirmək olar. Məsələn, Cəlil Məmmədquluzadə və onun “Molla Nəsrəddin” jurnalı olmasaydı, məlum deyil ki, biz Sabir adlı böyük şairi tanıyacaqdıqmi? Çox güman ki, yox. “Molla Nəsrəddin” jurnalı fəaliyyətə başlayanda Sabirin kifayət qədər yaşı var idi. Amma Sabir tanınmırdı. Ona qədər yalnız 5-10 qəzəli var idi Sabirin. Hər halda, günümüzə gəlib çatan budur və o qəzəlləri də indi kim oxuyubsa, görür ki, onların dili sadə deyil, ümumiyyətlə, Sabirin müəllimi hesab oluna bilən Seyid Əzimin qəzəlləri səviyyəsinə qalxmır. Sabiri satirik, “ağlar-güləyən” şair kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalı tanıtdı, parlatdı. Jurnalın özü də par-

ladı Sabirin sayəsində.

Şəms Təbrizi də Mövlana Cəlaləddin Rumi üçün belə “parladıcı” rol oynayıb - hesab olunur. Amma bu tarix çox dərinləndən öyrənilsə də, yenə də həddindən artıq, qeyri-adi dərəcədə ziddiyyətli tarixdir. Dövr ziddiyyətlidir, dövrün ruhi cərəyanları mürəkkəb və ziddiyyətlidir. Həmin dövrə xas olan təriqətlər, cərəyanların toqquşması, rəqabət, intriqalar və bu insanların həm siyasi, həm sənət baxımından fərqli yanları, qarışıq şəxsi münasibətləri, sevgi, kin və nifrət həddinə çatan duyğuların təlatümü, geniş meydan açması vəziyyəti mürəkkəb və anlaşılmaz edir. Çox zaman əsərlər filoloji və fəlsəfi cəhətdən öyrənilir, tədqiq edilir, onların arxasında dayanan rəngbərəng və ziddiyyətli tarixi, siyasi hadisələr unudulur, yəni arxa planda qalır. Arxa planda qalmasının, zənnimcə, iki səbəbi var: biri yazılı mənbələrin ziddiyyətli olması və nəticə etibarilə, tədqiqatların bir çox məsələlərə tam işıq tuta bilməməsidir. Bir çox hadisələr sanki çox dərin öyrənilibdir; amma, qeyd etdiyimiz kimi, bunlar daha çox baxılan əsərlərin içindən verilən qiymətdir və heyranlıqdan doğan böyük rəğbətin təsiri altında coşqu dolu hisslərlə öyrənilib. Beləliklə, gerçəkliyə pərdə tutan ikinci səbəb Mövlananın dahi, mütəfəkkir bir şəxs olması, oxucular və tədqiqatçılar tərəfindən sitayiş olunacaq dərəcədə qəbul edilməsidir ki, bu, müəyyən mənada, bütün hadisələrin hərtərəfli şərhə əvəzinə ona tabe edilməsinə, şəxsiyyətə pərəstişə gətirib çıxarır.

Bu, xüsusən Şərqə xas olan bir cəhətdir ki, tədqiqatlarda müəllifə kölgə salan kiçik bir cəhət belə varsa, onu qeyd etmədən üstündən sakitcə keçirlər. Amma nə olsa da, canlı insan kimi nə zəiflikləri və ziddiyyətləri olsa da, onlar, buludlar Günəşə ciddi təsir edə bilmədikləri kimi, Mövlananın dahiliyini azalda bilməz. Əksinə, bəlkə də böyüdə bilər. Onu daha bütöv edə bilər. Mən ilk dəfə Mövlananın “Məsnəvi”sini, onun tam altı cildini türkcəyə tərcümə eləyib geniş və peşəkar şərhlər yazan Əbdülbaqi Gölpınarlının sayəsində öyrənilib, oxuyub, həzz

almışam. İndi də onu oxuyuram. Yadımdadır ki, ilk dəfə oxuyanda həzz almaqla yanaşı, açıq-saçıq yerlərə rastlaşanda bir az çaş-baş olurdu; bəzən qeyri-adi dərəcədə çılpadır ordakı əhvalatlar, hadisələr. Biz, sadəcə, belə çılpalıqlı kitablarda oxumağa alışmamışdıq, yəqin “bizim tərbiyəmizi pozmaq istəmiş” sovet senzurası. Öz aramızda lətifə danışmaq istəyəndə belə, hər adam hər adama hər cür danışa bilmirik. Ancaq, belə deyək ki, çox yaxın olan, yaşı bir-birinə uyğun gələnlər bəzən bunu edə bilirlər. İnsanlar bir çox hallarda açıq ifadədən çəkinir, utanır, onları olduğu kimi ifadə edə bilmir. Amma həyatın çılpaq üzü də var; bu, bütün dövrlərin, orta əsrlərin də xüsusiyyətidir və əslində, yaradıcılığın çox vacib bir elementi də gizlinlərin deyilməsindədir.

Biz mənbələrə söykənən, ciddi, səviyəli elmi araşdırmaya əsaslanan bilən bütün fikirləri dinləməyə çalışırıq. Bizim şəxsə, tarixi hadisəyə olan şəxsi münasibətlərimizə, önyarğımıza deyil, əsl elmi araşdırmanın nəticəsi olan fikrə ehtiyacımız var.

Məruzəçimiz Elnur Nəsirov bütün təhsilini Türkiyədə alıbdir – Səlcuq Universitəsində, Konyada. Həm bakalavr, həm magistr, həm də doktor dərəcəsi üzrə təhsilini orda başa vurub. Tədqiqatı Şəms Təbrizi və Mövlana Cəlaləddin Rumi, onların münasibətləridir, onlar ətrafında cərəyan edən hadisələrdir. Xəzər Universitəsinin tarix departamentində çalışır, tədqiqat aparır, yazır və dərs deyir.

Elnur Nəsirov dövrün bir çox tarixi hadisələrini tədqiqata cəlb edərək, Mövlana Cəlaləddin və Şəms Təbrizi mövzusunda bəzi fərqli baxış bucağına sahib olduğunu iddia edir. Gəlin ona qulaq asaq.

Mif və gerçəklik. Mövzunun əhəmiyyəti

Elnur Nəsirov:

– Şərq həmişə özünün söz ustaları ilə məşhur olub. Sözün qüdrətini dərk edən şərqililər sözə və söz ustalarına daim yüksək dəyər veriblər. Bu söz ustalarının ən məşhurlarından biri də Mövlana adı ilə tanınan Cəlaləddin Rumi. Rumi və onun “Məsnəvi”si müsəlman şərqində, eləcə də bütün dünyada Şərq ədəbiyyatının ən dəyərli nümunəsi kimi tanınıb, sevilib və oxunub. O da məlumdur ki, Şəms

Təbrizi Ruminin həyatında dərin iz buraxmış bir şəxsdir. Lakin nədənsə Cəlaləddin Rumi və Şəms Təbrizi hər zaman müdrik kəlamları ilə oxucu kütləsinə tanıtılmaq istəyib. Ruminin “Məsnəvi»si hikmətli sözlər mənbəyi kimi şübhəsiz zəngindir. Lakin farsca qələmə alınmış bu qüdrətli söz abidəsindəki hikmət, müdriklik, dərin məna ilə heç bir əlaqəsi olmayan, bayağı, bəzən isə ədəb və tərbiyə sərhədlərini belə aşan ifadələrlə dolu hekayələr nədənsə diqqətdən yayınıb və ya qəsdən yayındırılıb. Bunun əsas səbəbi isə, fikrimizcə, Cəlaləddin Ruminin sadəcə şair olmamasıdır. Məlum olduğu kimi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, eləcə də Şəms Təbrizi həm də məşhur təsəvvüfçü, sufilərin ifadəsi ilə desək, könül insanları, övliya və ulu şəxsiyyətdirlər. Hətta o qədər ulu bir şəxsiyyət ki, öləndən sonra məzarları ziyarətgaha çevrilmişdir. Dini hisslər, söz yerində isə, istismar edilərək Şəms Təbrizi və Cəlaləddin Ruminin ətrafında qalın bir sirr pərdəsi hörülmüşdü. Beləcə, bu iki tarixi şəxsiyyətin həyatı və fəaliyyətləri haqqında mənbə materiallarının tənqidi tədqiqinə əsaslanan bir araşdırmanın aparılması uzun illərdən bəri demək olar ki, mümkün olmamışdır. Mövlana Cəla-

ləddin Ruminin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqat aparmış Əbdülbaqi Gölpınarlı, Bədiüzzaman Furuzanfər, Fəridun Nafiz Uzluk, Təhsin Yazıcı kimi tanınmış alimlər bəzi məsələlərə ya toxunmamış, ya da səthi izahlarla kifayətlənməli olmuşdular. Bəzi tədqiqatçılar isə səthi izahlarla kifayətlənmədikləri üçün sərt etiraz və tənqidlərə məruz qalmışdılar. Belə tədqiqatçılardan biri də Türkiyə Səlcuq Universitəsi Tarix bölümünün sabiq başqanı professor Mikayıl Bayramdır. Onun dərinləməsinə tədqiqat apararaq, bir çox qaranlıq mətləbləri aydınlığa qovuşdurması şiddətli etirazlar, tənqidlər və hətta təhqirlərə məruz qalması ilə nəticələnmişdi. 1997-2003-cü illərdə magistr işimi və Ph.D dissertasiyama professor Mikayıl Bayramın elmi rəhbərliyi ilə araşdırıb müdafiə etdiyim vaxt mövzu ilə yaxından tanış olmaq fürsətini tapdım. Belə ki, Şəmsəddin Təbrizinin həyatı və fəaliyyəti Ph.D işimdəki mövzulardan birini təşkil edirdi. Mövzunu tədqiq edərkən Şəms Təbrizi və Cəlaləddin Ruminin sadəcə şair və təsəvvüfçü olaraq təqdim edilməsinin, hər şeydən əvvəl, bu iki şəxsin özlərinə qarşı edilmiş bir insafsızlıq olduğunun fərqi vardı. Çünki Mövlananın öz siyasi və ictimai fəaliyyəti ilə Anadolunun, eləcə də bütün müsəlman dünyasının tarixində dərin izlər qoymuş bir şəxssəyyət olduğunun şahidi oldum. Dini-etiqadi və siyasi mövqeyinə olmasa da, bir mütəfəkkir şair olaraq Cəlaləddin Ruminin müdrikiyinə, incə zəkasına və böyük söz ustadı olmasına hörmətlə yanaşmamaq mümkün deyil. Cəlaləddin Rumini “Mövlana” edən isə heç şübhəsiz, Şəms Təbrizi idi. Beləcə, burada həmin mövzular haqqında söhbət açmağa çalışacağıq.

Mövzuya dair mənbələr və tədqiqatlarla qısa tanışlıq

Mövzuya dair tarixi mənbələrin başında heç şübhəsiz ki, Mövlana Cəlaləddin Ruminin öz əsərləri gəlir. Başda “Məsnəvi”si olmaqla Ruminin “Fihi-ma-Fih”, “Məcəlisü’s-Səb’a” və “Divan” kimi əsərləri onun, Şəms Təbrizinin və eləcə də hə-

min dövrdə yaşamış bir çox məşhur şəxsin və hadisənin tədqiq olunmasında əvəzəlməz mənbələrdir. Bunun yanında Şəms Təbrizinin söhbətlərini ehtiva edən “Məqalat” adlı əsərin də adını çəkmək yerinə düşər. Bundan başqa, Mövlananın oğlu Sultan Vələdin (ölümü 1312) “İbtidanamə” adlı əsəri də mövzu ilə bağlı mühüm məlumatları ehtiva edir. Həmin dövrə işıq tutan əsas mənbələrdən biri də məşhur mövləvi Əhməd Əflakinin (1286-1360) “Mənaqibu’l-Arifin” adlı əsəridir.

XI-XIII əsrlər Anadolunun siyasi tarixinə dair ən mühüm mənbələr isə İbn Bibi (ölümü 1282) adı ilə tanınan Nasirəddin Hüseyn ibn Məhəmmədin “əl-Əvamiru’l-Əlaiyyə fi’l-Umuri’l-Əlaiyyə” adlı əsəridir. Bir digər əsər isə Kəriməddin Aksarayinin (ölümü XIV əsrin ilk qərinəsi) “Müsəməretü’l-Əxbar və Müsayəretü’l-Əxyar” adlı əsəridir. Bundan başqa, Əbü’l-Fərəc Qriqorinin “Əbü’l-Fərəc Tarixi” və Niğdəli Qazi Əhmədin (ölümü 1334) “Vələdü’ş-Şəfiq” adlı əsərlərin də adlarını çəkmə bilirik. Əbdülbaqi Gölpınarlı, Fəridun Nafiz Uzluq, Təhsin Yazıcı, Mehmed Fuad Köprülü, Mikayıl Bayram, Əhməd Yaşar Ocaq kimi türkiyəli tədqiqatçılar, Bədiüzzaman Furuzanfər, Əhməd Xoşnəvis kimi iranlı və Franz Babinger, Claud Cahen kimi avropalı şərqşünaslar da XI-XIII əsrlərdə Anadolunun siyasi və mədəni tarixinə dair əsərlərin müəllifləridir.

XIII əsrdə

Anadolunun siyasi və ictimai həyatına qısa baxış.

Anadolu (Rum) Səlcuqlu dövləti

1071-ci il avqustun 26-da Malazgird yaxınlığında Böyük Səlcuqlu imperatorluğunun Bizansın hərbi qüvvələri üzərində qazandığı qələbədən sonra Anadoluda sürətlə türkləşmə və islamlaşma prosesi başlamışdı. Əxlatşahlar, Artuqlular, Sökmən-oğulları, Saltuqlar, Danişməndilər, Məngüçəklər kimi türk bəylikləri Böyük Səlcuqlu dövlətinin zəifləmə dövründə Anadolu-dakı siyasi boşluğu doldurmuşdular. Səlcuq bəyin nəvəsi Qu-

talmışoğlu Süleymanşahın əsasını qoyduğu Anadolu (Rum) Səlcuqlu dövlətinin hakimiyyəti dövründə (1077-1308) isə Anadolunun türkləşmə və islamlaşma prosesi daha da güclənmişdi. İzzəddin II Qılıncarslan (1155-1192) və Sultan Əlaəddin I Keyqubadın (1220-1237) hakimiyyətləri dövründə Anadolu Səlcuqlu dövləti çiçəklənmə dövrünü yaşamışdı. Anadolu Səlcuqlu dövləti qərbdə Bizans, şərqdə isə Gürcü çarları ilə mübarizə aparırdı. Bu mübarizə, demək olar ki, daim Anadolu Səlcuqlu dövlətinin üstünlüyü şəraitində davam etmişdi. Sultan Rükəddin Məsudun (1116-1155) hakimiyyəti dövründə II səlib yürüşünə (1147) və Sultan İzzəddin II Qılıncarslanın (1155-1192) hakimiyyəti dövründə isə III səlib yürüşünə (1192) qarşı Anadolu Səlcuqlu dövləti ön cəbhə rolunu oynayaraq, uğurla mübarizə aparmışdı. Sultan İzzəddin II Qılıncarslan (1155-1192) və Sultan İzzəddin I Keykavusun (1211-1220) Sinopu və oğlu Sultan Əlaəddinin (1220-1237) Kalonorosu (Əlaiyyə-Alanya) fəth etməsiylə Anadolu Səlcuqlu dövləti şimal-cənub ticarət dəhlizində tranzit ölkəyə çevrilmiş və bu da ölkənin iqtisadi cəhətdən qüvvətlənməsinə səbəb olmuşdu. Bu dövr Orta Asiyadan Azərbaycana və Anadoluya oğuz köçlərinin davam etdiyi bir dövrdür.

Moğol işğalı

Əlaəddin I Keyqubadın ölümündən sonra mənşəcə iranlı dövlət məmurlarının dəstəyi ilə hakimiyyətə gəlmiş sultan Qiyasəddin II Keyxosrova qarşı Anadoluda Baba İlyas və Baba İshaq kimi türk din adamlarının başçılığı ilə Babayi üsyanı başlamışdı (1240). Əsasən oğuz türklərindən ibarət olan səlcuqlu ordusu bu milli qiyamın yatırılmasında iştirak etməkdən imtina etmişdi. Buna görə də, sultan muzzdlu xristian əsgərlərin köməyi ilə babayi qiyamını yatırmışdı. Bu hadisə türkmənlərin sultana qarşı kin bəsləmələrinə səbəb olmuşdu. Buna görə də, Anadolu səlcuqlu ordusu Kösədağ müharibəsində (1243) sultan Qi-

yasəddini tək qoyaraq, döyüş meydanını tərک edib getmişdi. Moğol sərکərdəsi Baycu Noyan əvvəlcə bunu səlcuqların döyüş taktikası zənn edərək, sultanın düşərgəsinə hücum etməyə cəsərət etməmişdi. Kosadağ müharibəsi Anadolu Səlcuqlu dövlətinin məğlubıyyəti ilə nəticələnmiş və bu hadisədən sonra Anadolu moğol istilasına uğramışdı. Moğollar Anadolunun şəhərlərini tək-tək mühasirəyə alaraq zəbt etmişdilər. Bu işğal qanlı döyüşlər və kütləvi qətliaqlarla müşayiət olunurdu. Belə dəhşətli qətliaqlardan biri də Kayserinin işğalı vaxtı baş vermişdi. Moğollar şəhəri uzun müddət mühasirədə saxlamış və şəhərin işğalından sonra, demək olar ki, bütün əhalini qılıncdan keçirmişdilər. Kayserinin müdafiəsini isə Əxi Əvrən şeyx Nasirəddin Mahmud Xoyinin davamçıları olan əxilər təşkil etmiş və son nəfəslərinə qədər Kayserini müdafiə etmişdilər.

Anadolunun elmi və mədəni həyatı

Anadolunun fəthindən sonra (1071) istər burada qurulmuş türk bəyləkləri, istərsə də Anadolu Səlcuq dövlətinin hakimiyyəti dövründə (1077-1308) dövlət tərəfindən elmə və alimlərə daima qayğı göstərilmiş, hökmdarlar məşhur alimləri dünyanın hər yerindən öz ölkələrinə dəvət edərək, onları himayə etmişdilər. Buna görə də Anadolu XI-XIV əsrlərdə elm adamlarını özünə cəlb edən diyara çevrilmişdi. Həmin bu dövrdə bir çox azərbaycanlı elm xadimi də Anadoluya gələrək burada məskunlaşmış və elmi fəaliyyətlərini davam etdirərək böyük uğurlar və elmi nailiyyətlər qazanmışdılar. Anadolu Səlcuqlu sultanlarının tibb elminə xüsusi rəğbətləri olmuşdur. Bunun bariz nümunələrindən biri də müasir dövrə qədər öz mövcudluğunu qoruyub saxlamış Gövhər Nəsibə xəstəxanası və tibb mədrəsəsidir. Gövhər Nəsibə xatun Anadolu Səlcuqlu sultanı İzzəddin II Qılıncarslanın (1155-1192) qızı, sultan Qiyasəddin I Keyxosrovun (1292-1196/1205-1211) və sultan İzzəddin I Keykavusun (1211-1219) bacısı idi. Rəvayətə görə, Gövhər

Nəsibə xatun sevdiyi yüksək rütbəli bir hərbcinin şəhid olmasından sonra vərəm xəstəliyinə tutulmuş və bu xəstəlik səbəbiylə də ölmüşdü. O, ölümündən əvvəl qardaşı sultan Qiyasəddin I Keyxosrova öz mirası hesabına Kayseridə xəstəxana tikdirməsini və xəstələrin burada pulsuz müalicə olunmasını vəsiyyəət etmişdi. Qardaşı onun vəsiyyətinə əməl edərək, 1204-1206-cı illərdə Gövhər Nəsibə darüşşəfasını tikdirib istifadəyə vermişdi. 1211-1214-cü illərdə Gövhər Nəsibə xatunun kiçik qardaşı sultan İzzəddin I Keykavus xəstəxananın yanında bir tibb mədrəsəsi də tikdirmişdi. Gövhər Nəsibə xəstəxanası və tibb mədrəsəsi Səlcuqların Anadoluda inşa etdirdikləri sayca 5-ci xəstəxanadır. Cəmi 2800 m² sahədə tikilmiş xəstəxana və mədrəsə 1890-cı ilə qədər öz təyinatı üzrə fəaliyyət göstərmişdi. Bu xəstəxana və mədrəsədə dövrün bir çox məşhur alimi və həkimi fəaliyyət göstərmiş, Gövhər Nəsibə tibb mədrəsəsində isə dövrün bir çox məşhur həkimi yetişmişdi. Əkmələddin Naxçıvani, Təbib Qəzənfər Təbrizi, Əfzələddin Xunəci kimi azərbaycanlı tibb ləri də Gövhər Nəsibə tibb mədrəsəsində və xəstəxanasında fəaliyyət göstərmişdilər. Bundan başqa, Əxi Əvrən Nasirəddin Mahmud Xoyi, Burhanəddin Anəvi, Bədrəddin Təbrizi, Hüsəməddin Həsən Çələbi Urməvi, Məcədəddin

Mərəndi (Baba Mərəndi), Sadəddin Naxçıvani, Şəmsəddin Ömər Tiflisi, Vəliyəddin Təbrizi, Fəqih Əhməd Təbrizi, Əmi-nəddin Təbrizi, Əsirəddin Əbhəri, İzzəddin Urməvi, Kəmaləd-din Hübeyş Tiflisi, Nəcməddin Naxçıvani, Səfiəddin Urməvi, Siracəddin Əbu's-Səna Urməvi, Tacəddin Xoyi, Şəhabəddin Yəhya Sührəvərdi kimi onlarla azərbaycanlı alim həmin bu dövrdə Anadoluya köçərək, burada elmi fəaliyyətlə məşğul ol-muşdular. Azərbaycanlılarla yanaşı Çin sərhədlərindən başla-mış Əndəlisə qədər bütün İslam dünyasından elm, mədəniyyət və din xadimləri Anadoluya gəlib məskunlaşmışdılar.

Bu müxtəliflik bəzən ziddiyyət və münəqişə səviyyəsinə çıxan rəqabətin də meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Anadoluda əsasən fars və türk elm, mədəniyyət və din xadimləri məs-kunlaşmışdılar. Bu isə milli və fikri zəmində ziddiyyətlərin və münəqişələrin qızışmasına səbəb olurdu. Bu ziddiyyətlər özünü siyasi həyatda da göstərirdi. Hələ Böyük Səlcuqlu imperatorlu-ğu dövründə mövcud olan bu siyasi ziddiyyət daha çox “haki-miyyətə öz adamını gətirmə” cəhdlərindən ibarət idi. Anadolu Səlcuqlu sultanlarından bəziləri türk, bəziləri isə fars müəllim-lərinin təsiri ilə bu iki qrupdan birinə meyl göstərirdilər.

Şəms Təbrizi və Cəlaləddin Rumi. Şəms Təbrizinin təhsili və gənclik illəri

Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əli ibn Məlikdad Təbrizi (ölümü 1247) təqribən 1175-1177-ci illərdə Azərbaycanın Təb-riz şəhərində doğulmuşdur. Onun doğum tarixini Mövlana Cə-laləddin Ruminin təvəllüdü ilə müqayisə edərək müəyyənleş-dirmək mümkün olmuşdur. Şəms Təbrizinin Mövlana Cəlaləd-din Rumidən yaşca böyük olduğunu Ruminin aşağıdakı beytin-dən öyrənmək mümkündür:

شو و تو ترا جزاب هدروخل اسدی نییلاس مشدی آخرم، و ناوج
(*Sənin sayəndə yenidən gənc və nəşəli halıma geri qayıt-dım, ey illəri köhnəltmiş (yemiş) qoca Şəmsəddin*).

Ruminin təvəllüd tarixinə gəldikdə isə mənbələr onun hicri 6 rəbi-ül-əvvəl 604-cü ildə (1 oktyabr 1207) anadan olduğunu qeyd edirlər. Rumi öz xatirələrindən birində Əlaəddin Xarəzmşahın (1200-1220) Səmərqənd şəhərini mühasirəyə alması haqqında danışır. O, Əlaəddin Xarəzmşahın ordusunun Səmərqəndi mühasirə etdiyi vaxt özünün də şəhərdə olduğunu və burada çox gözəl bir qızın əsir düşməkdən qorxdığını nəql edir. İbn əl-Əsir öz əsərində Əlaəddin Xarəzmşahın Səmərqəndi hicri 604-cü ildə mühasirəyə aldığı və şəhərdə dəhşətli qırğın törətdiyini qeyd etmişdir. Bu hadisəni təfərrüatıyla xatırlaya bilmək üçün Rumi həmin vaxt ən az 10-12 yaşlarında olmalı idi. Bunu nəzərə alaraq Ruminin 1195-1197-ci illərdə anadan olduğunu deyə bilərik. Belə olan halda, onun qoca saydığı Şəms Təbrizi də Rumidən ən azı 15-20 yaş böyük olmalıdır. Bədiüzzaman Furuzanfərin fikrinə görə, Şəms Konyaya gəldiyi vaxt (1244) 60 yaşı haqlamışdı.

Zeynalabdin Şirvani Şəmsin atasının xorasanlı parça taciri olduğunu, ticarət məqsədiylə Təbrizə gəldiyini və Şəmsin də burada doğulduğunu qeyd etmişdir. Dövlətşah Səmərqəndiyə görə isə Şəmsin atası İsmaili dailərinin (təbliğətçi) məşhurlarından biri və çox varlı bir adam olan Xavənd ləqəbli Cəlaləddin Əli adlı şəxs olmuşdur. Dövlətşah Səmərqəndinin müasiri olan Əbdürrəhman Cami isə Cəlaləddin Əlinin İsmaili məzhəbli olduğu haqqındakı fikirləri qəbul etmir.

Şəms Təbrizi ilk təsəvvüfi (sufi) təlimini Təbrizdə şeyx Əbu Bəkr Sələbaf Təbrizidən almış, seyri-süluku onun yanında keçmişdi. Hafiz Hüseyn Təbrizi şeyx Əbu Bəkr ibn İsmayıl Sələbafın Təbrizdə, Çərəndab qəbristanlığında dəfn edildiyini qeyd etmişdir. Lakin təəssüf ki, müəllif şeyx Əbu Bəkrin qəbirüstü kitabəsi və ölüm tarixi haqqında heç bir məlumat nəql etməmişdir. Şeyx Əbu Bəkrin xidmətində ikən gənc Şəmsəddin tez-tez Allahı və mələkləri gördüyünü, qeyb aləmini müşahidə etdiyini deyirdi. Şeyx Əbu Bəkr bunu eşitdiyi vaxt Şəmsə belə şeylər danışmamağı tapşırırmışdı. Bir müddət sonra şeyx Əbu

Bəkr Şəmsə: “Sənin halını tərbiyə etmək mənim əlimdən gəl-mir, sən artıq öz könül məhbubunu axtar” demişdi. Bundan sonra Şəms Təbriz şəhərini tərk edərək, ömrünün sonuna qədər davam edən səyahətə çıxmışdı. Sonralar Şəms öz şeyxi Əbu Bəkr Sələbafı acı bir xatirə kimi xatırlayır və belə deyirdi: “Şeyx Əbu Bəkr Allah eşqindən sərxoş olmuşdu. Fəqət bu sər-xoşluqdan sonrakı ayıqlığın dadını bilmirdi. Mən onu rədd edərək tərk etdim. Amma o, hələ də “mən sənin şeyxinəm” deyir-di. Məndə elə bir şey vardı ki, nə şeyx Əbu Bəkr, nə də başqa-ları onu məndə görə bilməmişdilər. Bax Mövlana onu məndə gördü”.

Şəms Təbrizi tərk edəndən sonra əvvəlcə Türküstan ellə-rinə səyahət etmişdi. Türküstanda ikən o, şeyx Nəcməddin Kübranın müridlərindən biri olmuş türk təsəvvüfçüsü Baba Ka-mal Cəndiyə tanış olmuş və onun xidmətinə girmişdi. O, Baba Kamal Cəndinin yanında olarkən Fəxrəddin İraqi də Baba Ka-malın xidmətində idi. Fəxrəddin İraqi kəşf və müşahidələrini nəzmə çəkərək şeir deyirdi. Bir gün Baba Kamal Şəmsə: “Öv-ladım Şəmsəddin, Fəxrəddinə əyan olan bu həqiqətlər sənə ni-yə görə əyan olmur?” - deyərək sual verir. Şəms bu sualdan inci-yərək belə cavab verir: “Əslində mənə ondan daha çox əyan olur, fəqət mənim nəzm istedadım onunki qədər qüvvətli de-yil”. Bu hadisədən sonra Türküstanda çox qalmayan Şəms yenidən səyahətə çıxaraq Suriyaya gəlir. Həmin dövrdə Suriya batiniliyin xeyli yayıldığı bir ölkə idi. Şeyxü’l-İşraq Şəhabəd-din Yəhya Sührəvərdi 1191-ci ildə Hələb qalasında həbsdə ya-tarkən, onun yanında Şəms adlı gənc bir tələbəsi də var idi.

Bu Şəms adlı tələbənin Şəms Təbrizi olması ehtimalı bö-yükdür. Belə ki, uzun illərdən sonra Konyaya gələrək Mövlana ilə tanış olandan sonra Şəms Təbrizinin söylədiyi sözlər bu eh-timalı qüvvətləndirir. Şəms Təbrizi belə demişdi: “Şamda o kö-pəklər Şəhaba açıq-aydın kafir deyirdilər. Mən: “Şəhab necə kafir ola bilər? O, nura məxsusdur. Bəli, günəşin (Şəmsin) ya-nında ulduz (Şəhab) kafirdir (örtüləndir). Yalnız Şəhab Şəmsə

səmimiyyətlə xidmət edərsə bədrənər”- dedim. Şəhabəddinin elmi ağına qələbə çalmışdı, halbuki aqlın elmə qalib gəlməsi lazımdır”. Öz “Məqalat”ında isə Şəms belə deyirdi: “Məqtul adlandırılan Şəhabəddin Sührəvərdi Hələb sultanının nəzərində əziz və möhtərəm bir şəxs idi. Lakin ona həsəd apardılar. Onu gözdən düşürdülər. Sonra sultanın ona qəzəbi tutdu. Şəhabəddin saf və ruhani bir adam idi. Cüzü də bilirdi, küllü də”.

Suriyada olarkən Şəms Muhyəddin İbnü'l-Ərəbi ilə də görüşmüşdü. Onun haqqında Şəms demişdi: “Muhyəddin İbnü'l-Ərəbi rüku edər, səcdəyə gedər, namaz qılar, deyərdi ki, şəriət əhlinin quluyam mən. Amma əsla şəriətə əməl etməzdi. Mən ondan çox faydalandım. Söhbətlərində tez-tez “filan adam səhv elədi, filankəs xəyata düşdü” deyərdi. Bir dəfə mən onun bir xətasını gördüm. Vaxtı gələndə üzünə vurdum. Mənə “övlad, yaman qamçı vurursan” - dedi. Şəms bir müddət Suriyanı tərk edərək Bağdada getmiş və Rükəddin Əbü'l-Qənaim Şücasinin yanında olmuşdu. Bağdadda olarkən o, Rükəddin Şücasinin müridi Əvhədəddin Kirmani ilə tanış olmuş və onların arasında maraqlı bir dialoq olmuşdu. Əvhədəddin Kirmani Şəmsə onunla yoldaşlıq etmək istədiyini bildirəndə, Şəms ona demişdi: “*Bağdad bazarının ortasında, hamının gözü qabağında mənimlə birlikdə içki içərsən? Kirmani: “Bunu edə bilmərəm”.* Şəms: “*Mənim üçün xüsusi bir şərab tapıb gətirə bilərsən?*” Kirmani: “*Bunu da edə bilmərəm”.* Şəms: “*Mən içki içərkən oturub mənə yoldaşlıq edərsən?*” Kirmani: “*Xeyr, edə bilmərəm”.* Şəms: “*Elə isə, Allah dostlarının hüzurundan uzaq ol,*” – deyər, cavab vermişdi.

Şəmslə Mövlana Cəlaləddin Ruminin ilk tanışlığı Suriyada olmuşdu. Mövlana atası Bəhaəddin Vələdin ölümündən (1229) bir il sonra Suriyaya getmiş, Hələviyyə mədrəsəsində təhsil almış və 7-8 il orada qalmışdı. Mövlana ilə Şəmsin ilk dəfə rastlaşmasını Əhməd Əflaki belə təsvir etmişdi: “Mövlana həzrətləri bir gün Şamda bir meydanda gəzirdi. İzdihamin içində qara paltarlı, başında külah olan qəribə bir adamla rastalır.

Həmin şəxs Mövlanaya yaxınlaşaraq onun əlini öpür və “ey dünya sərrafı, məni dərk et” deyir. Mövlana onunla danışmağa və tanış olmağa fürsət tapa bilmir. Həmin şəxs izdihamın arasında gözdən itib gedir. Bu ulu şəxsiyyət Şəms Təbrizi idi”.

Təfəkkür dünyası

Gördüyümüz kimi, gənclik illərində və təhsil həyatında Şəms Təbrizi sürəkli olaraq hər hansı bir təriqət şeyxinə və mürşüdə bağlı olmamışdı. Yəni Şəms Təbrizi hər hansı bir sufi təriqəti silsiləsinə mənsub deyildi. Gənc yaşlarında onun hər hansı bir mürşidin, şeyxin xidmətində uzun müddət qalmağa səbri və hövsələsi çatmamışdı. Bütün həyatı boyu Şəms Təbrizinin, elm və biliyindən ötrü, heç kimə rəğbəti olmamışdı. Şəms istər görüşdüyü, istərsə də görüşmədiyi, öz dövrünün bütün mütəfəkkirlərinə və alimlərinə xor gözlə baxır, hətta bəzən söhbətlərində onları təhqir edirdi. Onun ən çox tənqid etdiyi zümrə filosoflar idi. Fəlsəfə elminə və filosoflara qarşı öz mən-

fi münasibətini Şəms belə dilə gətirirdi: *“Ən çox təəccüb ediləcək şey budur ki, hər hansı bir şeyi əllərinə alırlar, ovuclarına qoyub gətirib göstərərlər, fəqət yenə də bir şey görmək mümkün olmaz”*.

Öz “Məqalat”ında filosofları tez-tez tənqid edən Şəms belə deyirdi: *“Cəhənnəm əhlinin böyük əksəriyyəti bu qəti fikirlilərdən, bu filosoflardan, bu alimlərdən ibarətdir”*. Maraqlıdır ki, Şəmsin tənqid və təhqirlərinə ən çox məruz qalan filosof alim Fəxrəddin Razidir (1148-1209). Belə ehtimal etmək olar ki, Şəmsin Fəxrəddin Raziyə qarşı mənfi münasibətinin təməlində Şəhabəddin Yəhya Sührəvərdinin bu alimə qarşı olan fikirləri dayanır. Çünki Şəhabəddin Yəhya Sührəvərdi qələmə aldığı əsərlərində Fəxrəddin Razinin fikirlərini tez-tez tənqid edirdi.

Lakin hər halda bu yeganə səbəb deyildi. Fəxrəddin Razini ən çox tənqid edənlər şiəliyin ifrat cərəyanlarından biri hesab olunan Batinilər idi. Xarəzmşah Əlaəddin Təkişin və onun oğlu Məhəmməd Xarəzmşahın rəğbətini qazanmış Fəxrəddin Razi Heratda məskunlaşmış və öz elmi fəaliyyətini burada davam etdirmişdi. O, Heratda ikən İsmaililərin bir qolu olan Kərramilərin lideri Rəis Məcdəddinlə girişdiyi elmi mübahisələrin birində Rəis Məcdəddini məğlub etmiş və onun savadsız olduğunu hamının yanında üzünə demişdi. Bu hadisə Heratda böyük bir iğtişasa səbəb olmuşdu. Hətta Kərramilər Fəxrəddin Razini öldürmək üçün onun evinə hücum etmişdilər. Xarəzmşahların Herat canişini şəhərə ordu qüvvələri yeritməyə məcbur olmuşdu. İğtişaslar hərbi qüvvə ilə yatırılmışdı. Bu hadisədən sonra Fəxrəddin Razi Heratı tərk etməyə məcbur olmuşdu.

Şəms Təbrizinin müasirləri olaraq Anadoluda yaşamış Siracəddin Urməvi, Əxi Əvrən Nasirəddin Mahmud Xoyi, Əfzələddin Xunəci, Əsirəddin Əbhəri, Səfiyəddin Urməvi və daha bir çox alim və mütəfəkkirlərdən bəziləri şəxsən Fəxrəddin Razinin tələbələri olmuşdular. Bəziləri isə Fəxrəddin Razi kimi məşşai fəlsəfi metodu mənimsəmişdilər. Mövlananın atası Bə-

haəddin Vələd Fəxrəddin Razi ilə eyni dövrdə Xorasanda yaşamışdı. Bəha Vələd isə başda Fəxrəddin Razi olmaqla bütün filosoflara qarşı mənfi münasibətiylə məşhur idi. Filosoflara qarşı düşmənliyi atasından və Şəmsdən miras olaraq alan Mövlana öz əsərlərində, başda Fəxrəddin Razi olmaqla, filosofları və fəlsəfi metodları tənqid və təzyif etmişdi. Şəms Təbrizi Konyada olduğu vaxt filosofların elmi məclislərindən birində iştirak etmişdi. Onların münazirə və mübahisələrini dinləyən Şəms orada olan alimlərə etiraz edərək belə demişdi: *“Nə vaxta qədər onun-bunun sözünü nəql edəcək, iqtibas edəcək və öyünəcəksiniz. Atsız yəhərə minib igidlər meydanında çapmağınız bəs deyilmi? Aranızda “qəlbim mənə Rəbbimdən bu xəbəri verir” deyə biləcək heç kim yoxdurmu?”*. Onun bu sözləri oradakıların ciddi etirazına səbəb olmuşdu.

Şəmsin tənqidlərinə məruz qalanlar sadəcə filosoflar deyildi. O həm də sufiləri də tənqid edirdi. Bu mövzuda Şəms fikrini aşağıdakı sözlərlə ifadə edirdi: *“Mustafanın ən kiçik və əhəmiyyətsiz görünən sözünü minlərlə Quşeyri risaləsinə (Əbdülkərim Quşeyrinin məşhur sufilər haqqında yazdığı əsər) dəyişməyəm. Oradakıların hamısı dadsız və zövqsüz adamlardır”*. Bir gün bir neçə nəfər Şəmsin yanına gələrək ona *“Tövhid nədir?”* deyə sual vermişdilər. Şəms bu suala əvvəlcə *“şeyxdən belə bir şeyi soruşmaq bidətdir”* deyə cavab verərək, sonra belə demişdi: *“Tövhid hər şeyin Tanrıdan olduğunu və hər şeyin Tanrı ilə var olduğunu, hər şeyin yenə Tanrıya qayıdacağını bilməyinizdir”*.

Şəmsin ən çox tənqid etdiyi sufilərdən biri də şeyx Əvhəddəddin Hamid Kirmani olmuşdur. Onun Kirmaniyə qarşı olması Məhəmməd Sivasinin mənaqibnaməsində belə təsvir olunur: *“Həzrəti şeyx (Əvhəddəddin Kirmani) Kayseridə ikən orada Kamil Təbrizi adlı bir şəxs var idi. Bu, batin sahibi olan bir şəxs idi (دوبن طاب بحاصد یدرم). Bir gün şeyxə (Əvhəddəddin Kirmani) 1000 qızıl pul göndərmişdilər. Kamil Təbrizi şeyxin yanına gəlib həmin qızıldan bir miqdar istədi. Şeyx ona belə dedi: “Əgər*

sən dediyin kimi batini elmləri və sirrləri kəşf edə bilirsənsə, de görüm məndə nə qədər qızıl pul var və mən onları harada saxlayıram? ”. O, bu suala cavab verə bilmədi. Bu hadisədən sonra getdiyi hər yerdə şeyxə tənə etməyə başladı”. Məlum olduğu kimi, Əvhədəddin Kirmani sufiliyin camalpərəstlik cərəyanını mənimsəmişdi.

Əhməd Əflaki Şəms Təbrizinin səyahətlərindən birində camalpərəst bir şeyxlə rastlaşdığını qeyd edir. Həmin şeyx yeniyetmələrin camalına tamaşa edirdi. Şəms ona: “Bu nə işdir?” deyərək, sual verir. Həmin şeyx deyir: “Gözəllərin üzünü aynaya kimi bax. Mən Tanrını o aynada müşahidə edirəm”. Şəms ona deyir: “Ey axmaq! Niyə can və könül aynasına baxıb özünü axtarmırsan?”. Söhbətlərindən birində isə Şəms Əvhədəddin Kirmani haqqında belə demişdi: “Bir gün şeyx Hamid küfrlə imanın təfərrüatı haqqında danışdı. Mən ona nəzər saldım, baxdım və gördüm ki, yüz ildən bəri onda küfrlə imanın heç bir fərqi yoxdur”.

Heç kimə rəğbət bəsləməyən, öz dövrünün təsəvvüfçülərini və elm adamlarını tənqid edən Şəms özü haqda daim yüksək fikirdə olmuşdur. Məsələn, “Məqalat”ında o, belə deyir: “Mənim söydüyüm adam övliya olar”. Konyada yaşadığı vaxt Qütbəddin İbrahim adlı bir şəxs Konya bazarında Şəmsə rast gəlir və deyir: “Allahdan başqa ilah yoxdur, Şəmsəddin Allahın elçisidir”. Bazardakı insanlar bunu eşidən kimi Qütbəddin İbrahimi onları əldən alır və bazardan çıxararaq ona belə deyir: “Sən Məhəmməd Allahın elçisidir” deməliydin. Çünki mənim də adım Məhəmməddir. İnsanlar sikkə vurulmamış qızılı tanıyırlar”.

Dinin vacibləriylə bağlı Muhyəddin Ərəbini tənqid edən Şəmsin bu mövzudakı öz fikirləri də maraqlıdır: “*Həzrəti Məhəmmədin əməli istiğrak (qərq olma) idi. Bu qəlb əməli, könül işidir. O, öz məbudunda qərq olmuşdu. Lakin hamının bu həqiqi əməli əldə edə bilməyəcəyini bilirdi. Istiğraki çox az adamın*

bacara biləcəyindən xəbərdar idi. Namazı, orucu, ibadətləri buna görə əmr etmişdi ki, insanlar tamamilən məhrum olmasınlar”. “Məqalat”ının bir yerində Əhzab surəsinin 4-cü ayəsini maraqlı bir şəkildə şərh edən Şəms belə deyirdi: “Ənə’l-Həqq” deməyə əsla ehtiyac yox idi (Mənsur Həllac), bir başqa adamın da (Bayəzid Bistami) “sübhani, sübhani” deməyinə ehtiyac yox idi. Biz onsuz da ondan (Allahdan) olduğumuz kimi, hamı ondadır”.

Şəms Təbrizinin düşüncə tərzini və dünyagörüşünü tədqiq edən alimlərdən mərhum akademik Mehmed Fuad Köprülü və Əbdülbaqi Gölpınarlı onun İsmaili-Batini cərəyanına mənsub olduğu fikrini ifadə etmişdilər. Bu mövzunu tədqiq edərkən əlyazma əsər kitabxanalarında saxlanılan və Şəms Təbrizinin müəllifi olduğu bəzi şeir kitablarını araşdırma fürsətini əldə etdik. Bakı Əlyazmalar İnstitutu fondunda və Konya İzzət Koyunoğlu kitabxanasında saxlanılan iki şeir məcmuəsinin içində Şəms Təbriziyə aid qəzəllər mövcuddur. Bu qəzəllərdən bəzilərinə Əli ibn Əbu Talib və İsmaililərin yeddi imamı vəsf edilir. Bu qəzəllərdən Şəmsin həqiqətən batinilik cərəyanına mənsub bir mütəfəkkir olduğu məlum olmaqdadır.

Şəms Təbrizinin ölümündən sonrakı əsrlərdə də Anadolunun müxtəlif yerlərində özlərini onun təriqətinə mənsub sayan dərvişlər öz fikirlərini təbliğ edirdilər. Osmanlı dövlətinin quruluşunu təqib edən əsrlərdə “Şəmsiyyə” adlanan bu təriqətin adı “Mövləviyyə” ilə birlikdə çəkilirdi. Şəmsiyyə təriqətinə mənsub dərvişlər qələndərilər kimi çəhar-zərb olduqları, yəni saç, qaş, bığ və saqqallarını ülgüclə qırxdıqları və içki düşkünü olduqları üçün ictimai qınağa məruz qalırdılar. Nişancı Mehmed Paşa bu zümrəni “rafizi-qələndəri tayfası” adlandıraraq, onların həyat tərzini belə təsvir edirdi: “...bəziləri tiryək və həşiş xəstəsi, bəziləri azğın və bəziləri kələkbaz... içki məclislərində vaxt öldürən qələndərilər bəzəkli əba geyirdilər. Kirpik və qaşlarını tamamilən qırxırdılar və “cani-könüldən qızılbaş olduq” deyirdilər”.

Konya şəhərindəki İzzət Koyunoğlu kitabxanasının fondunda №15018-də saxlanılan əlyazma əsərdə Ənis Dədə, Dərviş Pərvanə, Səbuhi Əhməd Dədə, Hudayi Dədə və s. mövləvi və şəmsi şairlərin şeirləri mövcuddur. Bu əlyazmada Mövlananın oğlu Sultan Vələdə aid olduğu qeyd edilmiş bir qəzəl Şəmsiyyə təriqətinə mənsub dərvişlərin təfəkkür tərzini açıq şəkildə ifadə edir:

*Müsəlmanam! Mənəm rindi-xərabat,
Yerim meyxanədir, işim məlamət.*

*Nə zahidəm, nə zöhdüm var, nə elmin,
Nə taət bilirəm, nə xod ibadat.*

*Nə dinim var, nə məzhəbim, nə qibləm,
Nə məscid bilirəm, nə bəngü-qamat.*

*Mən ol qəbrəm, məqamım deyr içində,
Vəli, eşqə gətirmişəm iradat.*

*Ayə, Molla Cəlaləddin, nə sirrdir –
Adın zahid, özün rindi-xərabat?*

Şəms Təbrizinin öldürülməsi

Qeyd etdiyimiz kimi, Mövlana ilə Şəms ilk dəfə Suriyada görüşmüşdülər. Mövlana Suriyaya atası Bəhaəddin Vələdin ölümündən (1229) bir il sonra, yəni 1230-cu ildə getmiş və 7-8 il orada qalmışdı. Deməli, onun Şəmslə görüşüb tanış olması da bu dövrdə, yəni 1230-1238-ci illərdə baş vermişdi. Daha sonra məlum olduğu kimi, Şəms Konyaya gələrək Mövlanani tapmışdı. Lakin Şəmsin “Məqalat”ındakı bəzi qeydlərdən belə məlum olur ki, o, Konyaya gəlməmişdən əvvəl Şərqi və Mərkəzi Anadolunun bəzi şəhərlərində gəzib dolaşmışdı. Ərzincan yolunda (ehtimal ki, Ərzurumdan Kayseriyə gedirdi) bir dəstə dərviş ona yoldaşlıq etmiş, onun xidmətinə daxil olaraq ondan icazəsiz heç bir iş görməyəcəklərinə dair Şəmsə söz vermişdilər. Əhməd Əflakinin əsərində də Şəmsin Konyaya gəlməmişdən əvvəl bir müddət Ərzurumda qaldığı, burada müəllimlik etdiyi, hətta Ərzurum hökmdarının oğluna Quran oxumağı öyrətdiyi, uşağın Şəmsin yanında Quranı əzbərləyərək hafiz olduğu qeyd olunur. Belə ehtimal etmək olar ki, 1238-1244-cü illərdə Şəms Ərzurum, Ərzincan və Kayseridə olmuşdur. Çünki onun Konyaya ilk gəlişinin tarixi 26 cəmədi-əl-axir 642/8 oktyabr 1244-cü ildir.

Konyaya gələndən sonra Şəms Cəlaləddin Rumi ilə görüşmüşdü. Rumi Şəmsin Konyaya gəlməsindən sonra məsciddəki moizələrini və mədrəsədəki müdərrişliyini dayandırmışdı. Şəmslə birlikdə mədrəsədəki hücrələrdən birinə qapanmış və 40 gün burada qalmışdı. Xalq tərəfindən sevilən, ehtiram göstərilən, duaları istənilən, moizələri dinlənən, fətvaları qəbul edilən Cəlaləddin Rumi kimi bir alimin Şəms kimi kimliyi məlum olmayan bir şəxs tərəfindən ələ alınması, məscidi və müdərrişliyi tərək etməsi hamını heyrətə salmışdı.

Sultan Vələd Mövlananın tələbələrinin narahatlığını belə təsvir edirdi: *“Bu adam kimdir ki, şeyximizi, selin saman çöpünü apardığı kimi, əlimizdən alıb apardı və onu bizdən ayırdı.*

Bizim ən aşağımız belə ondan daha biliklidir, amma o, özünü hamıdan ulu şəxs zənn edir. Ağılında bu düşüncə var. Bütün xalq söhbətlərdən məhrum oldu, parlaq taleyimiz onun ucba-tından soldu”. “Vəlayətnamə”nin müəllifi isə bu hadisəni aşağıdakı kimi təsvir edirdi: “Molla Xünkarın (Mövlana) şagirdləri, dostları, yaxınları və şəhərin bütün alimləri və salehləri Molla Xünkarın bu halını görüb dedilər ki, bir zındıq dərviş gəlib bizim alimlərimizi ağııldan-başdan çıxarıb bu hala qoyub, el-aləmə rüsvay olmaq bizə rəva deyildir. Bu dərvişin çarəsini görmək lazımdır”.

Mövlananın tələbələri Şəmsi açıq-aşkar təhqir edir, onu silahla hədələyir və öldürməklə qorxudurdular. Bu hadisələrdən sonra Şəms ölüm qorxusu ilə Konyanı tərk edib Suriyaya getmişdi (21 şəvval 643/14 mart 1246). Sultan Vələdin sözü ilə desək, “onların məkrindən canını satın aldı”. Şəms bu vəziyyətdən şikayətlənərək belə deyirdi: “Rahat qoymadılar ki, işimi görüm. Sizlər mənim dostum deyilsiniz. Necə dostum ola bilərsiniz ki, aramızdakı ünsiyyət Mövlananın sayəsindədir. Mövlananın övladlarından savayı heç vaxt müridi olmayıb; övladları həm övladı idilər, həm də müridi”. Bu hadisələr Mövlana ilə tələbələrinin arasının dəyməsinə səbəb olmuşdu. Şəms gedəndən sonra Mövlana tələbələri ilə əlaqəsini bütünlüklə kəsmiş və onlarla maraqlanmamışdı.

Ruminin belə münasibəti tələbələrinin tutduqları işdən peşman olmalarına səbəb olmuşdu. Sultan Vələd atasının istəyi ilə Şama gedərək, Şəmsi Konyaya qayıtması üçün dilə tutmuşdu. Şəms 644-cü ilin məhərrəm/1246-cı ilin may ayında Konyaya qayıtmışdı. Onu Konyada bayram təntənəsi ilə qarşılamışdılar. Həmin ilin iyul ayında 68 yaşlı Şəms Mövlananın evində böyümüş, yeniyetmə yaşlarında olan Kimiya (كيميا) adlı qızla evləndirilmişdi. Halbuki Kimiya Mövlananın oğlu Əlaəddin Çələbini sevirdi. Əlaəddin Çələbi də ona aşiq idi. Yeni evlə-nənlər üçün mədrəsənin mətbəx qismində bir otaq ayrılmışdı. Əlaəddin Çələbi atasını görmək üçün mədrəsəyə gələrkən, ehti-

mal ki, qəsdən həmin otağın olduğu yerdən keçirdi. Bu, Şəmsin gözündən yayınmamışdı. Nəhayət, bir gün Əlaəddin Şəms Təbrizinin qəzəbinə uğradı. Şəms onun qarşısını kəsərək hədələmişdi. Şəmsin ona qarşı belə davranışı və atasının bu hadisəyə rəğmən səsini çıxarmaması onu bərk qəzəbləndirmişdi. Bu hadisədən sonra Əlaəddin ata ocağını tərk etmişdi. Fikrimizə görə, Əlaəddin Çələbi bu hadisədən sonra Əxilərin yanına getmiş və Xanəgahi-Ziyada qalmağa başlamışdı. Bizi bu qənaətə sövq edən səbəb, aşağıda iqtibas edəcəyimiz, Mövlananın öz oğluna yazdığı məktubdur.

Kimiya tez-tez Şəmsi tərk edib evdən gedirdi. Onun evini tərk edib getdiyi vaxtlarda Əlaəddin Çələbi ilə görüşdüyünü də Mövlananın öz oğluna yazdığı məktublardan öyrənirik. Şəms də işin fərqinə varmışdı və qəzəbinin həddi-hüdudu yox idi. Ən pis vəziyyətdə isə Mövlana qalmışdı. Bir tərəfdə oğlu, digər tərəfdə isə uğrunda, demək olar ki, bütün keçmişinə düşmən olduğu, Şəms Təbrizi var idi. Mövzunu tam aydınlığa qovuşdurmaq üçün Mövlananın oğlu Əlaəddin Çələbiyə yazdığı iki məktubu burada nəql edirik: *“Allah izn versə, istəsə, oğlumun gözündəki aldaniş pərdəsi tezliklə açılar və o, dərk edər. Çünki at çapdığı, atını bağladığın o yerdə görünən su deyil, ilğimdir. Sənin kimi çoxları o səmtə at sürdülər. Çatanda isə gördülər ki, orada su yoxdur. Minikləri də susuzluqdan tələf olub getdi. Allah xatirinə evini, camaatını tərk etmə. Onların ağulları sənin ağlının çör-çöpüdür. Sən onlarla istədiyini kimi oynaya bilərsən, bu sənin üçün asandır”*.

Digər bir məktubunda isə Mövlana belə yazırdı: *“Həzrəti Peyğəmbər buyurmuşdu ki, “(Naməhrəm) bir kişi ilə bir qadın yalqız qalanda, üçüncüləri şeytan olur. Allaha və axirət gününə inananlar onlara töhmət gətirəcək yerlərdə dayanmasınlar. Kim gecənin qaranlığında bir evdə, xeyir yaxud şər, bir işə girişsə, həmin işi Allah gündüz paltar kimi həmin adama geyindirər və o adam həmin işlə tanınar”*. Əziz oğul Filanəddin, uca Allah səni şeytanların əlindən xilas etsin, atan aləmin xeyrinə

qarşı da qulağını kar edib, şərrinə qarşı da. Fəqət ağızlarını qulağıma tutub çığırırlar. Uca Allaha and olsun ki, oğlumun haqqında elə şeylər danışılar ki, rüyada görsəydim, yuxunu özümə haram edərdim, imkan tapsaydım, səfərə çıxardım, buralardan köçərdim. Neçə dəfə öyüd verildi, lakin oğlum bu öyüdləri bildiyi kimi yozdu, hamısını da həsiraltı elədi. Ağız dolusu deməyə imkan yoxdur, könül dolusu yazmaq mümkün deyil. Sən o padşahın üzündən qorx, o sultanın ruhundan utan artıq. Beytül-Həram (Kəbə) kimi yaxşı adla tanınan, barmaqla göstərilən o evin Ziyanın karvansarayı kimi tanınacağı vaxt elə də uzaq deyil. Vallahi onun ruhu aslan kimi nərə çəkir, billahi nərə çəkir. Baş verənlərin hamısından da az-çox xəbəri var. Evini uçurması, əməllərini başına vurması mümkündür. And içmə, inkar etmə, əksini iddia etməyə cəsarət etmə. Çünki inkar etməyinin özü də ayrı bir suçdur. Allah xatirinə, Allah xatirinə şeyxlərin şeyxi, zamanın imamı Hüsameddinin yanından ayrılma. Məndən utanırsansa, onun yanında ol. Allah xatirinə düşmənləri sevindirmə”.

Çələləddin Ruminin “qadınla kişinin yalqız qalması” ilə nəyi bildirmək istədiyi barədəki fikrimizi yuxarıda açıqlamışdıq. Məktubda Ruminin “Ziyanın Karvansarayı” adlandırdığı yer isə, heç şübhəsiz, Konya əxilərinin toplandıqları və Əxi Əvrənin (Nasirəddin Mahmud Xoyi) şeyxi olduğu Xanəgahi-Ziya idi. Məktubun məzmunundan başa düşülən digər bir gerçək də budur ki, Hüsameddin Çələbi Mövlana və Şəmslə olan yaxınlığına baxmayaraq, bu dövrdə hələ də Xanəgahi-Ziyaya gedib-gəlirdi. Çünki Mövlana məktubunda Xanəgahi-Ziyada olan oğluna Hüsameddin Çələbinin yanında olmasını tapşırırdı. Belə ki, Əxi Əvrənin öldürülməsindən sonra Xanəgahi-Ziyanın idarəçiliyi, Mövlananın səyi nəticəsində Hüsameddin Çələbiyə verilmişdi. Mövlana məktubunda baş verənlərdən hamının, eyni zamanda “o padşah” dediyi Şəms Təbrizinin də agah olduğunu bildirməkdədir.

Bir gün Kimiya yenə öz evini və Şəmsi tərək edib getmişdi. Tapılıb gətiriləndən sonra Kimiyanın boynu tutulmuş və qadın üç gün əzab çəkəndən sonra ölmüşdü. Fikrimizə görə, Kimiya qısqançlıq böhranı yaşayan Şəmsin qəzəbinə gəlmiş, boynu sındırılmış və bu səbəbdən ölmüşdü. Kimiyanın ölümündən yeddi gün sonra şaban ayı 644/1246-cı ilin dekabr ayında Şəms Konyadan Suriyaya çıxıb getmişdi.

Aranın sakitləşdiyi və baş verənlərin yaddan çıxdığı fikri ilə Mövlana Hüsəməddin Çələbini və oğlu Sultan Vələdi bir dəstə müridi ilə birlikdə Şəmsi geri, Konyaya gətirmələri üçün Hələbə göndərmişdi. Suriyaya gedənlər məhərrəm ayı 645/1247-ci ilin may ayında Şəmslə birlikdə Konyaya qayıtmışdılar. Lakin bu dəfə Şəmsin qayıtmasına heç kim şad deyildi. Sultan Vələd bu hadisəni belə ifadə edir: “Şəmsəddin o camaatın kinlə dolub-daşdıqlarını öyrəndi, başa düşdü ki, onlar o padşahı aradan götürmək üçün çalışırlar”. Mövlananın oğlu Əlaəddin Çələbi Konya əxilərini lideri, Anadolu Səlcuqlu dövlətinin vəziri Əxi Əvrən şeyx Nasirəddin Mahmud Xoyinin dəstəyi və təşviqi ilə Şəms Təbrizini aradan götürmək fikrində idi. Atası Əlaəddindən üz döndərmişdi, sevdiyi qız öldürülmüşdü, ailə

ocağını tərki edib getməyə məcbur olmuşdu. O, bütün bunların yeganə səbəbkarı kimi Şəmsi görürdü. Bu planını həyata keçirmək üçün fürsət axtarırdı. Axtardığı fürsəti əldə edən kimi, rəcəb ayı 645/1247-ci ilin noyabr ayında altı nəfərin köməyi ilə Şəms Təbriziyə sui-qəsd təşkil etdi və onu xəncərlə öldürdülər. Cəsədini isə bir quyuya atdılar.

Bu hadisə təmsili olaraq Mövlana və digər mövləvilərin əsərlərində dəfələrlə öz əksini tapmışdı. “Məcəlis-i-Səb’a” (“Yeddi məclis”) adlı əsərində Mövlana Bəni-İsraildən Barsisa adlı alim və zahid bir şəxsin şeytanın tələsinə düşərək, müalicə etməsi üçün yanında qoyulan bir hökmdarın gözəl qızını hamilə qoyduğunu, cinayəti meydana çıxmasın deyə bu dəfə insan cildinə girmiş şeytanın sözünə aldanaraq, qızı öldürüb basdırdığını təsvir edən bir hekayəni nəql edir. Nəhayət, məsələ üzə çıxanda Barsisa ölüm cəzasına məhkum edilir. O, dar ağacında ikən insan cildinə girmiş iblis yenə Barsisaya yaxınlaşaraq “çarən mənim əlimdədir, mənə səcdə elə, səni xilas edir” deyir. Barsisa insan cildinə girmiş şeytana səcdə etmək istəyərkən ip boynunu sıxır və şeytan: “Mən sənin bu əməлиндən tamamən uzağam,” – deyir. Elminə və zahidliyinə həsəd apardığı Barsisanı şeytan bir qadından istifadə edərək özünə səcdə etdirir.

Şəms özü də söhbətlərində qadınların xəyanətinə eyham vurur. Şəms namuslu və pak qadınları əvvəlcə tərifləyir, sonra isə hamısının istisnasız olaraq cinsi mənada zövq almağa düşkün olduqlarını deyir. Burada oxucudan üzr istəyərkən və tolerantlıq göstərəcəyinə ümid edərək Şəmsin bu haqdakı fikrini öz dilindən nəql etmək istəyirik: “Qadınların ən təmizi, pakı, hətta dərəcəsi buludların üstündə olsa belə, oradan aşağı baxanda yerdə intizaya gəlmiş zəkər (kişi cinsiyyət üzvü) görsə, dərhal üstünə atılır.”

Fəlsəfəsinin təməl daşını humanizm, insan sevgisi təşkil edən Mövlananın özü də mürşidi Şəms Təbrizinin bir qadın ucbatından qətlə yetirilməsinə yanırırdı və qadınları alçalaraq belə deyirdi: “Gecə-gündüz çalışırsan ki, qadının xasiyyətini gözəl-

ləşdirəsən. Qadının murdarlığını özünlə təmizləməyə çalışırsan. Halbuki öz murdarlığını qadınla təmizləsən, daha yaxşı olar. Qısqançlıq, əlbəttə ki, kişi xasiyyətidir. Lakin sadəcə bu xasiyyətlə səndə neçə pis xasiyyətlər meydana çıxır. Nəfsinə qalib gələ bilmirsənsə, aqlını başına yığ. Hesab et ki, aranızda nikah yoxdur, onu özbaşına bir məşuqə say. İstəyin üstün gələndə get yanına. Qəzəbinə, hirsinə belə qalib gəl. Qadın nədir, dünya nədir? Sən desən də, deməsən də, o nədirsə elə odur, bildiyini eləyəcək. Hətta dedikcə, bir az da betər olur”.

Mövləvi şair Əhməd Gülşəhri də bu mövzuda Mövlana ilə həmfikiridir: “Qadın dedinmi, onu qılıncla doğramaq lazımdır. Qadında, qılıncda, atında, hər yerdə vəfa axtardı, lakin cəfa tapdı. Ey sol tərəfdən çıxan qadın! Heç kişinin sol tərəfdən yaxşı bir şey tapdığı görülübümü?”.

Şəmsin qətlə yetirilməsindən sonra moğolların və moğollarla işbirliyində olan dövlət xadimlərinin təzyiqləriylə Əxi Əvrən vəzifəsindən azad edilmiş və Konyadan köçməyə məcbur edilmişdi. Əxi Əvrənlə birlikdə Əlaəddin Çələbi və bir çox əxi də Konyanı tərk edərək, Qırşəhrə getmişdilər. Mövlana uzun illər sonra oğlunu bağışlamışdı və onun yenidən ailə ocağına qayıtması üçün cəhd etmişdi. Məktublarının birində o, bunun üçün, söz yerində isə, oğluna yalvarır. Bu məktub 1247-ci ildən sonra yazılmışdı. Çünki məktubdan məlum olduğuna görə, Əlaəddin Çələbi artıq evli idi və övladları var idi. “*Qızlarına yazığın gəlsin, onlar çox kiçikdirlər. Əziz oğlumuz.....ın (orijinalda mətnin bu yeri oxunmur – red.) tez vaxtda buraya qayıtmasının, əziz oğullarının, tələbələrinin, elm öyrənənlərin üstünə öz kölgəsini salmasının çox faydaları var*”. Bu öz oğlunu ölümün pəncəsindən xilas etməyə çalışan atanın çarəsiz cəhdləri idi. Belə ki, bir müddət sonra moğol sərkərdəsi və Mövlananın müridi olan Nurəddin Caca Qırşəhrdəki əxilərin üstünə ordu yeridərək, onları kütləvi şəkildə qətlə yetirmişdi. Bu qətlə vaxtı Əxi Əvrənlə birlikdə Əlaəddin Çələbi də öldürülmüşdü. Bəlkə də Mövlana moğolların Qırşəhrə qoşun

yeridərək, əhalini qılıncdan keçirəcəyini əvvəlcədən bilməkdə idi. Necə ki, rübailərindən birində Əxi Əvrəni nəzərdə tutaraq belə deyirdi: “*Şeytan kimi döyüşlə, inadla gəbərən, Təbrizli Şəmsin öldüyünü zənn etdi*”

Hörmətli müəllimim Mikayıl Bayram Əxi Əvrənin ölüm tarixini 1 aprel 1261-ci il olaraq müəyyən etmişdi. Lakin Əlaəddin Çələbinin qəbir daşının üzərində onun ölüm tarixi “hicri 660-cı il şəvval ayının sonu” olaraq qeyd edilmişdi ki, bu da miladi 1262-ci ilin avqust ayına təsadüf edir. B.Furuzanfər Əlaəddin Çələbinin Sultan Vələdlə eyni tarixdə, yəni h.623/1226-cı ildə anadan olduğunu, Mövlananın bu iki oğlunun əkiz oldukları fikrini irəli sürmüşdü. Əgər o, bu təxminində yanılmırsa, Əlaəddin Çələbi 34 yaşında ikən öldürülmüşdü. Şəms Təbrizini qətlə yetirərkən isə o, 21 yaşlı bir gənc idi.

Mövlana cəsədi Qırşəhrdən Konyaya gətirilən oğlunun cənazə namazını qılmaqdan belə imtina edir və onun dəfn mərasimində iştirak etmir. Cənazə namazını Əxi Əvrənin dostu şeyx Sədrəddin Konyəvi qıldırır. Oğlunun cənazə mərasimində iştirak etməyən Mövlana Əxi Əvrənlə Əlaəddin Çələbinin ölümünü tərənnüm edən “Hardadır eşşəyim mənim” deyə başlayan bir həcv yazır. Bu qəzəldə Əxi Əvrən uzunqulaqla, Əlaəddin Çələbi isə öküzlə təmsil edilir:

*Hardadır eşşəyim mənim, hardadır eşşəyim mənim,
gözləri göyçəyim mənim.*

*Keçən il öldü eşşəyim, çox şükür öldü eşşəyim,
Ağramayır başım mənim.*

*Öküz də öldü, qəm yeməm, nə üçün öldü də deməm,
Nə öküzdə, nə qarnında, yox idi ənbərim mənim.*

*Öküüm, eşşəyim getdi, qalıbdır dilbərim mənim,
Qalıbdır dilbərim mənim.*

*Qızıl sırğa ulağımda, ulağımın qulağında,
Heyifdir altunum mənim.*

*Mənimlə heç yolu getməz, naz eləyib arpa yeməz,
Peyinləyib hey baturar, dərd idi murdarım mənim.*

*Göy üzündə başqa öküz, yer altında başqa öküz,
Hər iksindən qurtularaq, açılısın taleyim mənim.
Getdim eşşək bazarına, nəzər saldım hər yanına,
Eşşəyin pis qoxusundan bulandı ürəyim mənim.*

Şəms Təbrizi ilə əlaqədar müəmmalı məsələlərdən biri də onun harada dəfn edildiyi məsələsidir. Əhməd Əflaki Şəmsin cəsədinin atıldığı quyudan çıxarılaraq, Mövlananın türbəsində, memar Bədrəddin Təbrizinin məzarının yanında dəfn edildiyini qeyd etmişdir. Bu gün Konyada “Şəms Təbrizi” küçəsində Şəmsə aid edilən türbə və qəbir var. Bu məzarı tədqiq edən İbrahim Haqqı Konyalı türbənin altında taxta sanduqə, onun altında isə quyu olduğunu müəyyən etmişdir. İ.H.Konyalı həm də 1476-cı ildə Fateh Sultan Mehmedin hakimiyyəti dövründə qeyd edilmiş Konya vəqflər dəftərində Şəms Təbrizi təkyəsinin idarəçiliyinin Mövlananın nəvəsi Arif Çələbiyə, ondan sonra isə övladları və nəvələrinə verilməsi şərtinin qoyulduğunu müəyyən etmişdir. Lakin bu qeydlərdə sadəcə təkyə haqqında danışılır, Şəmsin türbəsi haqqında heç bir qeyd yoxdur. Elə isə Şəmsin qəbri haradadır? Onun, Əflakinin qeyd etdiyi kimi, qətlə yetirildəndən dərhal sonra memar Bədrəddin Təbrizinin qəbrinin yanında dəfn edilməsi mümkün deyil. Çünki Bədrəddin Təbrizi Mövlana öləndən sonra onun türbəsini tikmişdi. Özü isə, nəinki Şəmsdən əvvəl, Mövlanadən çox sonra vəfat etmişdi.

Fikrimizə görə, Şəms öldürüldəndən sonra cəsədi quyuya atılmışdı. Həmin quyu bu gün Şəms Təbrizinin türbəsinin içindəki, İ.H.Konyalının sanduqənin altında müəyyən etdiyi quyudur. Mövlananın ölümündən sonra Şəmsin cəsədinin qalıqları quyudan çıxarılaraq, Mövlananın türbəsinə aparılmış və burada dəfn edilmişdi. Belə ki, Əflaki bu hadisəni mənqibə kimi qeyd edərək, Sultan Vələdin bir gecə yuxusunda Şəmsi gördüyünü, Şəmsin ona öz cəsədinin olduğu quyunu göstərdiyini, Sultan Vələdin də cəsədi quyudan çıxararaq gül suyu ilə yuyandan sonra Mövlananın türbəsində, memar Bədrəddin Təbrizinin qəbrinin yanında dəfn etdiyini bildirir. Bədrəddin Təbrizi 1284-

cü ildən sonra vəfat etmişdir. Elə isə, Şəmsin qəbrinin köçürülməsi 1284-cü ildən sonra baş vermişdir. Cəsədin çıxarıldığı quyuya isə ona aid edilən bir yer olaraq hörmət göstərilmiş, üstündə türbə və yanında isə təkyə inşa edilmişdir.

***Şəms Təbrizi və Cəlaləddin Ruminin
siyasi fəaliyyətləri***

Xüsusilə moğolların Anadolunu işğalından sonra Cəlaləddin Rumi yaşadığı dövrdə bir çox siyasi hadisəyə təsir edə biləcək nüfuz və güc əldə etmişdi. Bu nüfuz və güc hakimiyyət dəyişikliyinə təsir edə biləcək ölçüdə idi. Belə hadisələrdən biri də sultan Rükəddin IV Qılıncarslanın (1261-1266) qətlə yetirilməsi hadisəsidir. 1261-ci ildə moğol hökmdarı Hülakü xanın verdiyi fərmanla hakimiyyətə Rükəddin IV Qılıncarslan gətirildi. Moğol xanının verdiyi digər bir fərmanla Muinəddin Süleyman pərvanəlik, Tacəddin Mu'təzi vəzir, Fəxrəddin Əli sahib, Şərəfəddin Xatiroğlu isə əmir-əl-üməra vəzifələrinə təyin edildi.

Bu yeni iqtidar Elxanilərin Anadolu ümum-canişini Alıncaq Noyanın nəzarətində işə başladılar. Bu iqtidarın Mövlana və onun ətrafındakılara dərin hörmət və ehtiram bəslədiyi tarixi mənbələrdən məlum olur. Həmin il, yəni 1261-ci ildə başda Əxi Əvrənin yaşadığı Qırşəhr olmaqla Anadolunun bir çox şəhərlərində moğol işbirlikçisi bu iqtidara qarşı qiyam qaldırdı. 1261-ci ildə Mövlananın müridi olan Nurəddin Caca Qırşəhr üsyanını yatırdı. Qırşəhrdə minlərlə əxi, Əxi Əvrən və Mövlananın oğlu Əlaəddin Çələbi olmaqla, qılıncdan keçirildi. Anadolunun işğalından sonra moğollar Anadoluda əxilərə aid bütün mülkləri, vəqfləri, mədrəsələri, xanəgah və zaviyələri onların əllərindən alaraq, Mövlanayə yaxınlığı ilə tanınan şəxslərə vermişdilər. Mövlananın özü isə “şeyx-üş-şüyux-ur-Rum” (bütün Anadolunun şeyxi) elan olunmuşdu. Bunların əksəriyyəti fars mənşəli xorasanlı və iranlılar idi. Anadoluda elitar zümrənin əksəriyyətinin farslardan ibarət olması bir ənənə kimi sonralar Osmanlı imperatorluğunda da davam etmişdi. Buna misal olaraq, şair Ləli saray şairlərinin sırasına daxil ola bilmək üçün özünün fars olduğunu söyləmiş və qısa müddət ərzində sultanın rəğbətini qazana bilmişdi. Lakin bir müddət sonra əslən tokatlı türk olduğu məlum olan kimi təhqir və rəzalətlə saraydan qovulmuşdu. Şair Lə’li bu hadisədən sonra şikayətnamə kimi türkcə bir həcv yazmışdır:

Gövhərə qiymət olmaya kanda,

(Almazın mədəndə (öz vətəninə) heç bir qiyməti olmaz,)

Dürr bahasın bulamı ümmanda?

(Mirvarinin dənizin dibində nə qiyməti var?)

Söylənir nüktə və məsəldir bu

Ki, əlbət çıraq dibi olur qaranu.

(Çırağ öz dibinə işıq salmaz.)

Əgər ələmdə mərifətsə murad,

(Əgər əsl məqsəd mərifətdirsə,)

Nə fəzilət vermiş ona bilad?

(Haralı olmaq insana nə fəzilət verir?)

Daşdan sadir oldu gərçi guhər,
(Barıt da daşdan düzəldilir,)
Mötəbərdir vəli nitəki hünər.
(Lakin mötəbər olan onun öz hünəridir.)
Rumda küləhlənməsinmi Əcəm,
(Əcəmlər necə Anadoluya yığışmasınlar,)
Oldu bu izzət ilə çün əkrəm.
(Burada izzət və kərəm tapdılar.)
Əcəmin hər biri ki, Ruma gəlir,
Ya vəzarət, ya sancaq uma gəlir
(Anadoluya gələn hər bir əcəm
Ya vəzir, ya da sancaqbəyi olmağı umaraq gəlir.)

1266-cı ildə Konyada Mövlananın da iştirak etdiyi bir məclisdə Baba Mərəndi adı ilə məşhur olan Qazi Məcdəddin Mərəndiyə sultan Rükəddinin “ata” deyə müraciət etməsi və iltifat göstərməsi Mövlananın qəzəbinə səbəb olmuşdu. Mövlana “madam sən özünə yeni ata tapmışsan, elə isə biz də özümüzə yeni oğul taparıq” deyərək, sultana meydan oxumuş və məclisi tərk etmişdi. Bu hadisədən bir müddət sonra moğol sərkərdəsi Nabşi Noyanla birlikdə Qırşəhrə gələn Muinəddin Süleyman oradan Aksaraya yollanır. Yola çıxmamışdan əvvəl o, Konyaya çapar göndərərək sultandan Aksaraya gəlməyi tələb edir. Sultan Aksaraya çatmadan Muinəddin Süleyman yolda sultanı qarşılayır. Görüş vaxtı Muinəddin Süleyman ən ağır söyləşlərlə sultanı təhqir edir. Sultan qəzəblə “sərxoşsan, yoxsa tiryək ağılını çaşdırıb?” – deyir. Muinəddin Süleyman ona deyir: “Bəli, sənin özündən razılığın və yersiz hərəkətlərin mənə sərxoşdan və tiryakidən bəzər etdi. Səni həbsdən mən çıxardım, mən səni taxta oturdum. Amma sən heç yaxşılıq qanmadın”. Kəriməddin Aksarayi öz əsərində sultanın bəzi adamların dediqoduları nəticəsində Muinəddin Süleymana kin və nifrət bəslədiyini qeyd edir. Bu bəzi şəxslər, ehtimal ki, türk din xadimi Baba Mərəndi və onun ətrafındakılar idilər. Çünki Mövlananın

nifrət etdiyi adamlardan biri də Baba Mərəndi idi. Cəlaləddin Rumi onu “insan sifətli şeytan” adlandırır. Məcdəddin Baba Mərəndi fəqih idi və bir müddət Qırşəhr qazisi işləmişdi. Mövlana oğlu Əlaəddin Çələbinin ölümündən sonra onun Qırşəhrdəki mirasını əldə etmək məqsədi ilə qazi Baba Mərəndiyə məktub yazmışdı. Lakin Baba Mərəndi ona Əlaəddin Çələbini oğulluqdan çıxarması səbəbiylə oğlunun mirasından pay ala bilməyəcəyini bildirmişdi. Bu hadisə Mövlananın Məcdəddin Mərəndiyə olan nifrətini bir az da artırmış və o, “Məsnəvi»sində Baba Mərəndiyə də “yer ayırmağı” yaddan çıxarmamışdı. Məsnəvinin VI cildində “Qazi ilə Cuhanın arvadının hekayəsi” adlı hekayədə Qazi Baba Mərəndi ilə Əxi Əvrənin arvadı Fatma xanım arasında güya baş vermiş eşq macərası nəql edilir və onlar ən ağır ifadələrlə həcv və təhqir olunurlar.

Sultan Rükəddinlə Muinəddin Süleyman arasındakı bu mübahisədən bir neçə gün sonra Nabşi Noyanın razılığı ilə sultanın içkisinə Muinəddin Süleymanın adamları tərəfindən zəhər qatılır. Zəhərlənmədən ölməyən sultan daha sonra yay ipi ilə boğularaq öldürülür.

Nə mifdir, nə gerçəklik?

Professor Hamlet İsxanlı:

– Çox sağ olun! Mövlanadan söhbət düşəndə, adətən, biz onun fikir dünyasından, poeziyasından danışıyıq. Avropa tədqiqatçılarının çox böyük əksəriyyəti mənbələrə çox kritik yanaşaraq, Şəms Təbrizinin qəsdən öldürülməsini qəbul eləmir. Əksəriyyəti deyir ki, bu, sonradan uydurulmuş əhvalatdır. “Vəziyyətin dözülməz və təhlükəli olduğunu gördü və çıxdı getdi” deyirlər. Şəms Təbrizi yaşa dolmuş, ahıl kişi idi, çıxdı getdi və geri də qayıtmadı. Şəmsin yoxa çıxmasından sonra Mövlana iki dəfə Dəməşqə gedib onu axtarmışdı. Sultan Vələd də öz əsərində bu öldürülmə barədə yazmayıb. Sepəhsalar da eynilə. Bunlardan sonra Əhməd Əflaki öldürülmə əhvalatını ortaya atır. Bu

zaman o, yalnız ağızda dolaşan sözlərə əsaslanır. İndi bu mübahisəni necə aydınlaşdırmaq, həll etmək olar? Bu tədqiqatçıların fikirlərinə qarşı nə demək olar?

Elnur Nəsirov:

– Sultan Vələdin ifadəsindən belə demək olur. Çünki Sultan Vələd öz əsərində deyir: Şəms öldürüləndən sonra yuxuma girdi və dedi ki, mənə öldürəndə quyunun içinə atmışdılar. Quyunun içindəyəm, gəl mənə ordan çıxar. Onun cənazəsini oradan çıxartdılar. Cənazəsini yuyub, aparıb Cəlaləddin Ruminin yanında dəfn elədilər. Hər halda, bunu kifayət qədər sübut hesab etmək olar.

Professor Hamlet İsaخانlı:

– Bu, axı, Sultan Vələdin əsərində deyil! Bu yuxu əhvalatını Əflaki danışır. Əflaki də lətifələr əsasında danışır. Həmçinin Əlaəddinin Kimiyaya olan sevgisi də ancaq təxmindir, bu, hadisələrə bir izah tapmaq üçün uydurulmuş ola bilər – bu, istisna olunmur.

Solmaz Rüstəmovə-Tohidi:

– Bu mif və gerçəklik hardadır? Nə mifdir, nə gerçəklik?

Elnur Nəsirov:

– Gerçəkləri söyləməyə çalışdım. Qalanları, əks fikirlər əsasən miflərdir. Məsələn, mif odur ki, Şəms Təbrizi guya özü geri çəkilib; bu barədə heç bir tarixi mənbə yoxdur. Bir qadın ucbatından öldürülmə məsələsidir. Yəni bu ölüm hadisəsindəki gerçəklik Şəms Təbrizinin Əlaəddin Çələbi, yəni Mövlananın oğlu tərəfindən öldürülməsidir. Və onun heç bir yerdə, heç bir mənbədə Əlaəddin Çələbi tərəfindən, yəni Mövlananın doğma oğlu tərəfindən öldürülmədiyini görə bilməzsiniz. Şəms Təbrizi haqda kifayət qədər məlumat toplanılıb bu vaxta qədər. Gerçəkləri və mifləri bir-birindən seçmək lazımdır.

*Bizdə mistikaya, elmdən uzaq ilahiyyatçılığa
həddindən artıq meyl var*

Professor Camal Mustafayev:

– Mən, ümumiyyətlə, bu mövzuya münasibətimi bildirəcəyəm. Elnur cavandır. Mən ona böyük gələcək arzulayıram. Elnur, siz böyük bir xoşbəxtliyə nəsib olubsunuz ki, “Xəzər” kimi universitetdə məruzə eləyirsiniz. Özü də çox gözəl ziyalı auditoriyanız var. Burada intellektual qüvvələr toplanıb. Burada xalq nəsə bir ruhi qığılcım, bir ruhi işıq axtarır. Biz onu axtardıq. Amma çox hayıf, tapa bilmədik. Sizin məruzənizin əvvəlində sadaladığınız adlar və s. qismən olsa da, Zakir Məmmədovun Azərbaycan fəlsəfəsi tarixində var, siz də onu təkrarladınız. Bunu, heç olmasa, dilinizə gətirib deyərdiniz. Allah rəhmət eləsin, gözəl əsər yazıb, ömrünü o işə sərf eləyib. O kitabın redaktoru mənəm. Yəni demək istəyirəm ki, tarixi şəxsiyyətlər haqqında danışarkən tarixi mənbələrə əsaslanmadan rəvayətlərə, anekdotlara əsaslanmaq olmaz. Sizin danışığının böyük

hissəsi lətifə oldu.

İndi keçirəm münasibətə, yəni mövzuya olan münasibətə. Hamlet müəllim məclisə, mövzuya girişində yaxşı istiqamət verdi. İstiqamət verdi ki, intellektual baxımdan hansı inkişaf mərhələsi keçib monqol dövrü. Eyni zamanda, din-ilahiyat baxımından istiqamətləndirdi sizi. Bu istiqamət çox yaxşı idi, amma o istiqamətdə hərəkət edə bilmədiniz, o istiqamətə bələd olmalı idiniz.

Hörmətli alimlər, hörmətli ziyalılarımız! Bu saat, açığı deyim, bizdə bu mistikaya, deyək ki, elmdən uzaq ilahiyətçiliyə həddindən artıq meyl var və onu da qızıqsdırırlar. Amma biz başa düşməliyik ki, dünyəvi elmlər universitetlərdə, məktəblərdə, orta məktəblərdə mühüm, əsas rol oynamalıdır. O ki qaldı Mövlana haqqında, o böyük bir mütəfəkkir şəxsdir. Sufiliyi bütöv edən, birləşdirən nədir? Onlar sufidirlər hər ikisi. Sufiliyi rəğbət eşqi birləşdirir. Elmi də bu eşq ilə icad eləyiblər. Dunən Hamlet müəllimlə bu barədə yaxşı söhbət etmişik: elm və onu yaradan eşq, Allah və eşq – tarix boyu insanları düşündürüb. Eşq böyük qüvvədir, xüsusilə ilahi eşq. İsanın dövründə bu mübahisə gedirdi. Nədir bu Allah? Kim tərif verə bilər? İslam dünyasına gələndə, Allahın 1001 tərfi oldu. “İstəyirsən min dil olmasın, milyon dil olsun, Allahın mahiyyətini ifadə edəməm” deyirdi dahilər. Heç cür ola bilməz. Ona görə də, o zaman deyirdilər ki, yalnız bir söz Allahın mahiyyətini ifadə edə bilər, o da eşqdır. Allah eşqdən eşq yaradır, eşq birləşdirir. Eşq Allahda bizi birləşdirir.

Ümumiyyətlə, Kamil insan problemi əbədi problemdir. Sovet dövründə deyirdilər ki, ahəngdar (harmonik) inkişaf etmiş şəxsiyyət. Yəni, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət. Amma sufilərdə deyirdilər ki, Kamil insan. Kimdir bu Kamil insan? Nümunə axtarırdılar. Kamil insan sadəcə müqəddəs olmamalıdır. Onun nümunəsi olmalıdır həyatda. Bütün axtarışlardan sonra dedilər ki, yeganə nümunə peyğəmbərimizdir. Sonra isə məsələni dərinə aparıb davam etdirdilər. Nədir bu Kamil insan?

Demək, sufilərdə elmi-məani var. Cəlaləddin Rumi bu sözdən heç yerdə istifadə eləmir. Onu sadələşdirib mərifət edibdir. Mərifət özünü dərk eləmək deməkdir. Özünü dərk eləyən, özünü ilahi bir eşq nümayəndəsi kimi, ilahinin ruhunun daşıyıcısı kimi dərk eləyən bir adam Allahı dərk eləyə bilər. Özünü dərk eləyən insan kamil insan ola bilər. Ona görə də, sufiləkdə, Cəlaləddin Ruminin və Şəms Təbrizinin fəlsəfəsində də bu dərkədən, Allahla yaxınlıqdan bu mənada ağıl dərəcəsi sərbəst gəlir. Allaha daxilə qovuşmaq lazımdır. Cəlaləddin Rumi çox universal savadlı bir adam olub. Özü də yunan dilini də bilirdi. Arvadı da yunan idi. Cəlaləddin Ruminin dediyi sözlərin bir çoxunu yunan fəlsəfəsində görmək olar. Hamlet müəllimin çox yaxşı poeması var – “Köhnə çırağ”. Bizim eramızdan əvvəl 4-cü əsrdə Afinada küçədə əlində çırağ gəzirdi filosof. Ona dedilər ki, günün günorta çağında, gün işığında əlindəki o çırağ nədir? “Bu günün günorta çağında əlimdə çırağ insan axtarıram” – filosofun cavabı belə oldu. Məsələn bundadır ki, kamil insan axtarışı həmişə davam edir. Və bu “insan axtarıram” sözünü Cəlaləddin Rumi dəfələrlə, müxtəlif şəkildə təkrar edir. “İnsan gərək göründüyü kimi olsun, olduğu kimi də görünsün”. Əslində, mənim özümə qalsa, orda balaca düzəliş də lazımdır, çünki insan olduğundan başqa cür uzun müddət görünə bilməz. İçəridə nədirsə, zahirində də odur. Sağ olun.

Tarix boyu həmişə düşüncə və fikir adamları arasında mübahisə olur – bu, dialektik inkişafın qanunudur

Elnur Nəsirov:

– Camal müəllim çox tənqid elədi məruzəni. Məruzənin adından göründüyü kimi, məqsəd Mövlananın və ya Şəmsin düşüncə dünyası, fikir dünyası haqqında geniş bəhs etmək deyildi. Amma düzdür, məruzəni elə qurmaq olardı ki, burda oturanları tərpətsin. O mənbələrə gəldikdə isə həmişə, ən etibarlı, saf mənbələrə də tənqidi yanaşmaq olar. Çünki onların özündə də müəyyən şeyləri rəvayət halına salıb deyirlər. Məsələn, de-

yir ki, yuxuda gördüm ki, Şəmsi doğrayıb qoyublar. İndiyə qə-dər tədqiqatçılar – istər Qərb, istər Şərq tədqiqatçıları o həqiqə-ti ortaya qoya bilməyiblər. O ki qaldı mübahisəli məsələlərə – tarix boyu həmişə düşüncə və fikir adamları arasında mübahisə olur. Bu, dialektik inkişafın qanunudur. Yunanıstanın özündə də o qədim tarix boyu dini fikirlər ətrafında filosoflar arasında həmişə ziddiyyətlər olub. Şərqdə də eyni cür, bu mübahisə tək-cə sufilərlə filosoflar arasında getmir. Hər kəs də özünün doğru olduğunu sübut eləmək istəyir. Amma bütün dövrlərdə, hər yerdə, hətta dini nöqteyi-nəzərdən baxsaq, insanın əzəmətini düşüncədə görüblər. İndi artıq bu insan və təsəvvüf baxımından yanaşanda, əlbəttə ki, o dərvişlərin özündə də cürbəcür təriqətlər var. Mövlana da eşqi və tərbiyəni bir-birindən ayırır.

Burda bir məsələ də var. O da ondan ibarətdir ki, onlar deyirlər ki, ağıl əgər qəlbin, ruhun istəyinə uyğun hərəkət elə-mirsə, nəfsə tabe olursa, o ağıl insanı fəlakətə gətirir. Buna gö-rə də deyirlər ki, aqlın özünü yönəltmək lazımdır. Cəlaləddin Rumidə də ağılla qəlb arasında bir hərəkət yaratmaq ideyası var. O nəfsi də belə hesab eləyir. Rumi misal gətirir: su gəmi-nin altındadır – o, nəfsi suya bənzədir – gəminin altında gəmini saxlayır. O olmasa, gəmi düşər aşağı. Amma o suyu gəminin içinə tökəndə, o su onu çökdürər. Şərqdə ağıl qiymətləndirilir, ancaq mənəviyyata daha çox üstünlük verirlər. Çünki deyirlər ki, insanı başqa canlılardan, heyvanlardan fərqləndirən cəhətlər var. Heyvanlar da yeyir, içir. Onların da maddi tələbatı var. Amma insanı onlardan fərqləndirən onun aqlı və qəlbidir, onun könlüdür, ürəyidir. Yəni onlarda belə bir qəlb fəlsəfəsi var. Yə-ni, insan başdan ayağa düşüncədir, amma o düşüncəynən insan-lığa xidmət eləmək də olur, başqa ziyanlı işlər görmək də. Və Cəlaləddin Rumini dünyada şöhrətləndirən, Şərqdə də, Qərbdə də çox oxutduran bu fikirlərdir. İndi dünyanın elektron əsri, maşın əsri Avropada, Amerikada deyirlər ki, biz bu dünya-nın keşməkeşlərindən yorulanda üz tuturuq Cəlaləddinə. Orda ruhi təsirini duyub, özümüzü onda tapa bilirik. Mövlana özü isə

“Şəms Təbrizi mənim ruhuma əl vurdu, mənim ruhumu oyatdı və mən həmişəlik bu nəğmələri oxudum” deyir.

Solmaz Rüstəмова-Tohidi, tarix elmləri doktoru:

– Mən çıxış etmək istəmirdim. Mən deyirdim ki, sual verim. Lakin məndən əvvəl mütəxəssislər danışıdılar, bir az da suallarına cavab verdilər. Mən tarixçiyəm və bu mənada mövzu mənə uyğundur. Bu il bilirsiniz ki, Mövlana ili elan olunub. Bir neçə yerdə Rumiyə həsr olunmuş elmi sessiyalar keçirilib. Biri bizim institutumuzda keçirildi. Bizim bir iranşünas alimimiz var, yarım saat ərzində o, Şəms Təbriziylə Mövlananın münasibətlərini elə gözəl şərh elədi ki, bütün auditoriya ona heyran oldu. Amma mənə Elnurun məruzəsi də çox maraqlı gəldi. Nə üçün? Bu məsələnin bir fəlsəfi tərəfi var, bir də tarixi tərəfi. Mövlana şəxsiyyətdir, o, filosof-şair kimi çox böyükdür, sağ olsun. Amma, şübhəsiz, onun həyatı, onun həyat gerçəklikləri də olub, onun özü də daxil olmaqla dövrün tarixi var. Deyirsiniz ki, lətifə lazım deyil. Lakin bəzən bir lətifə məsələyə daha çox aydınlıq gətirir, nəinki böyük bir əsər. Hesab edirəm ki, Şəms Təbrizi və Mövlana məsələsinə Elnur bir tarixçi kimi baxır. Belə baxış lazımdır, çox təəssüf ki, o bunu, yəni həmin dövrü, o dövrün siyasi və elm-sənət tarixlərini əlaqəli şəkildə tam nümayiş etdirmədi. Hamlet müəllim, doğrudan da, çox gözəl bir giriş və istiqamət verdi mövzuya. Şəms Təbrizinin Mövlanaya təsiri məsələsini bir növ mərkəzə, meydana çəkdi (C.Məmmədquluzadə – Sabir misalını da gözəl yada saldı).

Elnur maraqlı, mənə təzə olan mənbələr gətirdi ki, Şəms Təbrizi haraları, Təbrizdən başlayaraq bütün şəhərləri gəzmişdir, hər yerdə dava eləyir, hər yerdə kimisə təhqir eləyir, hər yerdən qovulur. Mən bunu da qəbul elədim ki, bu Şəms Təbrizi görünür həyatda çox konfliktli bir adam olub. Çünki heç yerdə qərar tuta bilməyib. Maraqlıdır. Amma durub gəlib, Konyada Rumi kimi adama o qədər böyük təsir göstərmiş ki, Rumi hər şeyi onun yolunda qurban verib. Hətta öz oğlunun məhəbbətini

də, ailəsindən də keçib. O, bu ruhi, sufi eşq yolunda 16 yaşlı uşağını 70 yaşında bir kişiyyə qurban verib. Elnurun məruzəsin-dəki bu məqamlar var ki, sufi eşq fəlsəfəsi gəlib onların həya-tında hər şeyi dəyişir, döndərir, alt-üst edir. Mən onu soruşacaq idim ki, bax, Elnur, siz bu gün geniş məruzə elədiniz, amma bir 10 dəqiqə danışaydınız ki, bu Təbrizi bu Rumini özünə nə ilə bağladı? Nə idi bunları bu qədər birləşdirən, o nə idi ki, bun-ların hər ikisinin həyatında bu qədər təsir qoyub?

Şəms Təbrizi Cəlaləddin Rumiyə necə təsir elədi?

Elnur Nəsirov:

– Şəms Təbrizi Cəlaləddin Rumiyə necə təsir elədi? Əv-vəla, insanlar bir yalanın üstünü örtmək üçün başqa bir yalan uydururlar. Buna da dedilər eşq. Əli qana batan bir adamın, hətta öz oğlunun ölümünə mane olmayan, bir qatil ürəyi olan bir adam hansı eşqdən danışır? Bu bir az da milli məsələdir. Məsələ burasındadır ki, Cəlaləddin Rumi milliyyətcə farsdır. Bir dənə də olsa bu adamın türk dilində yazısı yoxdur. Oğlu Sultan Vələdin türkcə bəzi əlyazmaları var. Mən burda neçə-neçə adamın adlarını çəkdim, məsələn, Nasirəddin Mahmud Xoyi. Bu adam türkdür, təbii ki. Boş yerə bu adamların adını çəkmədim burda. Mən demirəm ki, tamamilə milli məsələ zə-minində qurulmuş rəqabətdir söylədiklərim. Yox, amma bunun bir böyük təsiri var idi. Nəyə görə? Osmanlılar dövründən, Şair Ləli haqqında yuxarıda danışdım. Milli məsələni ona görə qeyd elədim ki, onun da rolu olub. Yəni yuxarıda türkmən dərvişlərə meyl edən gənc sultanın başına nə iş açıldığından danışdım. Bu mif və gerçəkləri bir-birindən ayırmaq lazım deyilmi? Sui-qəs-di təşkil edən adamın Mövlana Cəlaləddin Rumi olduğuna işarə vurdum.

Orta əsrlərdə etnik məsələlər daha fərqli, daha dərin idi

Şahin Mustafayev, tarix elmləri namizədi:

– Birinci, mən Elnur müəllimə təşəkkür eləmək istəyi-

rəm. Çünki həqiqətən əziyyət çəkib bu gün məruzə etdi. O, bu məclisdə ilk dəfədir ki, çıxış edir. Ola bilsin ki, müəyyən dərəcədə buranın ab-havasını almayıb. Çünki onun məruzəsində də, çıxışında da Türkiyədə aldığı təhsilin təsiri görünür. Amma güman edirəm ki, hər halda bu məclis də, bu ab-hava da ona müəyyən dərəcədə təsir edəcək. Azərbaycanın öz elmi ənənələri var. O şair, oradakı türk-fars məsələsi, məlumdur, hamımız bilirik. Siz ona dediyiniz milli, etnik məsələ kimi qiymət verə bilərsiniz və bəziləri belə də qiymət verir. Amma fikir verin ki, orda, o şeirdə rum ilə əcəm sözlərini işlədir, fars sözü işlənmir. Rum ilə əcəm türk-fars demək deyil. Bilirsiniz ki, Osmanlılar türklərə də, azərbaycanlılara da əcəm deyirdilər, bu, onların fars olmağı mənasına gəlmir. Burada əcəm böyük mənada sivilizasiyalı, mədəni deməkdir. Bu sırf etnik ifadə, fikir, mətn deyil. Mənə elə gəlir ki, buna daha dərinləndirən yanaşmaq lazımdır. Türkiyədə bəzi yerlərdə indi belə şeylərə bu cür, zənnimcə, tam yanlış baxış dəbdədir. Müəyyən dərəcədə populizmdir. Eyni zamanda, tək populizm deyil, belə şərti tarixşünaslıq da var. Orda cərəyan var ki, hər şeyə, tarixi hadisələrə bu nöqtəyi-nəzərdən qiymət vermək istəyirlər, yəni sözlərin tam deyil, tək bir mənasına, zahiri görünüşlərə görə. Məsələn, filankəs anadoluludur, filankəs türkdür, urmiyəlidir, farsdır və s. Bu səpgidə milli mübahisələr gedir.

Orta əsrlərdə etnik məsələlər fərqlidir, məsələ daha dərinlidir. Köçəriliklə oturaqlıq mübarizəsi olubdur burda. Bu türk-fars mübarizəsi deyil. Bu çox ciddi məsələdir. Cəlaləddin Rumiyə də sadəcə bu nöqtəyi-nəzərdən qiymət vermək səthiliyə gətirib çıxardır. Mikayıl Bayram da belə etnik-milli görüşləri istismar edir, əsas olmadan. Onun nəzəriyyəsidir ki, deyilən Əxi Əvrən türkmən babasıydı, sufisi idi. Cəlaləddin Rumi isə fars idi. Deməli, bunların arasında etnik səbəblə ciddi mübarizə olubdur. Məncə, bu bir səhf və yalnız fikirdir. Çünki, siz yəqin ki yaxşı bilirsiniz, özünüz də bayaq dediniz, əxilər monqollarla vuruşurdu. Mövləvilər monqolları müdafiə edirdi. Halbuki,

Anadolunun türkləşməsində, Azərbaycanın türkləşməsində Səlcuqlardan çox monqolların rolu olub. Monqolların islama gəlməsində, türkləşməsində də Cəlaləddin Ruminin həddindən artıq böyük rolu olub. Cəlaləddin Rumi monqolların islamlaşmasını, müsəlmanlaşmasını və o yolla türkmənləşməsini təmin eləyən adamlardan biri idi. Orta Asiyada onu şeyxlər elədi, Anadoluda isə Cəlaləddin Rumi. Cəlaləddin Ruminin fars olmağı da hələ sübut olunmayıb. Şəms Təbrizinin də fars olmağı sübut olunmayıb. Ona türk deyənlər də var. Amma bunun o qədər böyük əhəmiyyəti yoxdur, mənə elə gəlir. Bir az daha dərin qatlar var bu münasibətlərdə.

Siz burda öz ünvanınıza bir çox tənqidlər eşitdiniz, mən çox təəssüf edirəm ki, sizin bugünkü məruzəniz burda belə tənqidlərə məruz qaldı. Amma guman edirəm ki, bundan sonra siz bunları nəzərə alacaqsınız. Ola bilsin bir hissəsi ədalətli oldu, bir hissəsi ədalətsiz oldu. İndiyədək bir çox elm və sənət məclislərində iştirak eləmişəm, amma, açıq, bu dərəcədə özündə səhv fikirlər ehtiva edən çıxışlar eşitməmişdim,

Mövlana və Şəms zaman və məkan boyu böyük səyahətə çıxdılar...

Professor Hamlet İ saxanlı:

– Doğrudan da, orta əsrlərdə milli münasibətlərdən danışanda həddindən artıq ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki o dövrdə etnik müstəvidə çox şey qaranlıq qalır, çox şeyi isbat edə bilmirik. Orta əsrlərdə bu qədər böyük yazıçılar, fars dilində yazan şairlər, alimlər və daha kimlər, nələr var – onların türk və ya fars olduğunu necə təyin edək? Misal üçün, əl-Fərabini şübhəsiz türk olaraq qəbul eləyirik. Çünki bu barədə çox açıq-aşkar sözlər deyib müasirləri. Ümumiyyətlə, elmdə və poeziyada fars dilində yazanlar içində kim türkdür, kim farsdır demək çox çətin olur. Qaldı monqollarla türklərin münasibətlərinə, burada söylənən oyun və intriqalara. Monqol tarixi ilə məşğul olan tarixçilər qeyd edirlər ki, monqolların ordusunda çox bö-

yük əksəriyyət türklər idi. Ona görə də “monqollar qıpçaqlardı”, qıpçaq oldular deyirlər. Çünki monqollar əsasən ordu başçıları idilər, ordu isə əsasən türklərdir, qıpçaqlar o “qıpçaq çölləri” adlanan böyük, ucsuz-bucaqsız ərazilərin əsas əhalisi idilər, az saylı monqolları assimile etdilər, indiki Rusiyanın cənub hissəsində, İran və Anadoluda da monqollar türkləşdi. Məsələn, Kösədağ vuruşmasında o tərəfdə də türklər olub, bu tərəfdə də. Məmlüklərnən savaşa monqol ordusunda türklər çox idi, bəlkə də böyük əksəriyyəti idi, bu tərəfdə də, təbii ki, əsasən türklər olub.

Doğrudan da mən Elnurun necə məruzə edəcəyi ilə tanış deyildim, mövzunu, təbii ki, bilirdim, amma onun çıxışının məzmununu, fikirlərini, yanaşmasını bilmirdim. Bu iki şəxs – Mövlanə və Şəmsin adı mövzuda yanaşı çəkildiyi üçün diqqəti müəyyən tarixi və siyasi hadisələrə yönəltməklə yanaşı belə bu suala cavab vermək lazım idi - Şəmsəddin Təbrizi Cəlaləddin Rumiyə necə təsir elədi? Və bu, bu iki şəxs münasibətində ən mərkəzi məsələdir. Cəlaləddin Rumi, bugünkü dillə desək, bir hüquq professoru idi, bir ilahiyyatçı idi. Dərs deyirdi. Hərçənd ki, Cəlaləddin Ruminin çox ciddi təhsil aldığı, o cümlədən hüquq təhsilini harada və necə aldığı tam məlum deyil. Tədqiqatçılara görə, o, çox ciddi dərs deyirdi. Heç vaxt mühazirəsində şeir söyləməz, qeyri-ciddi sözlər işlətməzdi. Yəni, o, bir alim və müəllim, müdərris idi. Uşaqları da, tədqiqatçılar da Cəlaləddin Rumini həmişə bir alim kimi, hörmətli hüquqçu, müəllim, ilahiyyatçı kimi önə çəkmişlər, qeyd etmişlər. Onun atası da, uşaqları da alimliyə hörmət ediblər, özlərinin də alim olduqlarını göstərmək istəyiblər, bu yöndə Mövlanə özü də istisna deyil, eyni cür düşünüb. Şəmsəddin Təbrizinin onunla qarşılaşması sanki Cəlaləddin Rumiyə özündə çatışmayan bir tərəfini açdı, onu tamamladı. Bu, ruh fəlsəfəsi idi.

Şəms bir dərviş idi. Onun haqqında intriqaçı, savadı çox az adam kimi fikir söyləyənlər olsa da, Sultan Vələd Şəmsi bilikli, savadlı, dərin fikir sahibi və maraqlı yazılar müəllifi, fiqh,

riyaziyyat, astronomiya sahəsində məlumatlı adam kimi təsvir edir. Şəms Təbrizdə elmi və ruhi məktəb də keçmişdi. “Təbrizdə elə insanlar var ki, onların yanında mən heç nəyəm” deyirdi Şəms. Üstəlik, o, Yaxın Şərqi gəzib-dolaşmış, fəlsəfi və teoloji işlərdə arif bir insan idi. Onun əsas gücü isə ruhi ehtirası idi. Şəms Təbrizi, məlumdur ki, ilk dəfə Cəlaləddin Rumiyə səma rəqsini, musiqi ilə şeiri birləşdirmək, bu yolla insanların ruhunu oyatmağı və oynatmağı öyrətdi. “Başqalarını oxumaq deyil, özünü ruhlandırmaq, təcrübə etmək və ətrafdakıları ruha gətirmək daha maraqlı, daha doğrudur,” – deyirdi Şəms Mövlanaya. Mövlana elm, Şəms sənət adamı idi. Şəms Mövlanaya sənət, musiqi, rəqs vasitəsilə ruhi lider olmağı öyrətdi. Mövlana Şəmsin ideya və köməyi sayəsində və əlbəttə, öz böyük istedadı ilə böyük Sufi başçısı oldu, təriqət lideri oldu, xüsusi güc və hörmət qazandı. Bunlara görə Mövlana Şəmsə sonsuz dərəcədə minnətdar idi. “Şəms, sənin Günəşinin sayəsində biz ay kimi parlayırıq” – deyirdi Mövlana. Onlar fikir-sənət dostu idilər. Bəs Şəms Mövlanadan nə qazandı, onun Mövlanaya ehtiyacı nədə idi? Zənnimcə, Mövlanaya qədər az və ya çox tanınan bu “qeyri-adi ruh adamını” anlayan, dərindən dərk edən olmamışdı. Şəmsi saymırdılar. Mövlana onu duydu, onun böyüklüyünü aləmə göstərdi. Mövlana və Şəms bir-birinə gərək olduqlarını gördülər, hiss etdilər. İki güc birləşdi, “Məsnəvi”, “Məqalat” və Mövləvilik kimi əsərlər və cərəyanlarla zaman və məkan boyu böyük səyahətə çıxdılar.

ON BEŞİNCİ MƏCLİS

27
Dekabr
2007

**ELM VƏ SƏNƏT
MƏCLİSİ**

**ŞƏHƏR MƏDƏNİYYƏTİ.
TARİX, BU GÜN VƏ GƏLƏCƏK**

SAAT
16:00

Xəzər
Universiteti
Bəşir Səfərəqli küç.122

İsmail Serageldin
(İsgəndəriyyə kitabxanası/Misir)

Professor Hamlet İsaخانlı:

– Ən qədim insanlar, çox güman ki, mağara həyatından sonra daha əlverişli yerlərdə yaşamaq üçün özlərinə sığınacaq, ev tikməyə başladılar. Üstəlik birgə iş görmək və təhlükəsizlik zərurətindən doğan kəndləşmə, bir neçə və daha çox evlərin eyni ərazidə, bir-birinin yaxınlığında qurulması başlandı. Daha böyük yaşayış məntəqələrinin, şəhərlərin əmələ gəlməsi isə görünür ki, təhlükəsizliyin təminatı ilə yanaşı əkinçiliyin güclənməsi, ticarətin yaranması və sənətkarlığın inkişafı ilə bağlıdır. Şəhər sivilizasiya, mədəniyyət deməkdir, sənətkarlığın və ticarətin birləşdiyi yerdir şəhər. Yazı və elm, yəqin ki, şəhərin məhsuludur. Şəhərləşmə ilə dövlət qurulması, demək olar ki, eyni zamanda baş vermişdir. Sonralar müəyyən səbəblərə görə sürətlə inkişaf edən şəhər böyüyə-böyüyə digər şəhərlərə çatıb sanki onları öz peykinə döndərir, meqa-şəhər, meqapolis və ya meqalopolisə çevrilir. Şanxay, Bombay (Mumbai), Tokyo, New York, Meksiko, San Paulo, İstanbul, Seul kimi şəhərlər böyük meqapolislərdir.

İslam sivilizasiyası və şəhərləşmə

İslamın yayılması dövründə şəhərləşmə prosesi güclənmişdi. Köhnə şəhərlərin böyük qismi daha da böyüyür, eyni zamanda yeni şəhərlər salınırdı. Yeni şəhərlər daha çox yad mühitə düşən hərbiçilərin, əsgərlərin öz qaydaları ilə, yerli xalqdan ayrı, sərbəst yaşamasını təmin edən şəhər-düşərgələr şəklində yaradılırdı. Şəhər düşərgələrdə bazarlar, məscidlər, karvansaraylar tikilir, ticarət və sənətkarlıq get-gedə güclənir, daha böyük sahə tuturdu. Beləliklə, şəhər düşərgələr yeni şəhərlərə çevrilirdilər.

Əməvilər zamanından başlanan urbanizasiya Abbasilər dövründə çox gücləndi, İraq və Suriyada, Misirdə, İran və Azərbaycanda, Orta Asiyada köhnə şəhərlər yeni məzmun qazanır, yeni şəhərlər inkişaf edirdi. Kufə, Mosul, Fustat şəhərdüşərgələr kimi salınmışdı. İkiçayarasında (İraqda) və Suriyada əsas şəhərlər Bağdad, Bəsrə, Kufə və Dəməşq idi. Xəlifəliyin yeni paytaxtına çevrilən Bağdad dünyanın ən böyük, zəngin və mədəni şəhəri idi. 10-cu əsrin əvvəllərində Bağdadda 60 min hamam vardı! Xəlifəlik zəifləyib müxtəlif dövlətlərə parçalandanda Bağdad zəiflədi. Əndəlüsdə (müsəlman İspaniyada) 10-cu əsrdə ən böyük və zəngin şəhər Kordoba (Qurtubə) idi. Avropanın heç bir şəhəri onunla müqayisə olunan deyildi.

Fatimilər dövründə Fustatın yaxınlığında Qahirə - yeni şəhər salındı. Qahirə böyüdü, Bağdadı keçdi. İran və Azərbaycanın əsas şəhərləri Təbriz və İsfahan idi. Ərdəbil, Naxçıvan və Gəncə kimi şəhərlər də müxtəlif zamanlarda önəm qazanmışdılar. Orta Asiya və Xorasanda Buxara, Səmərqənd, eləcə də Bəlx, Mərv, Herat əsas şəhərlər idi.

Şəhərlərdə məscidlər ən vacib yer sayılırdı. Məscid namaz yeri idi, məhkəmə gedən yer idi, qismən məktəb idi, mədəniyyət ocağı idi. Get-gedə (10-cu əsrdən başlayaraq) baş məscid xüsusi ad (və status) qazandı, əl-məscid əl-cami və ya sadəcə cami adlandırıldı. Əsasən 11-ci əsrdən başlayaraq şəhərlərdə mədrəsələr – ali məktəblər fəaliyyətə başladı, onlar da məscidlərlə əlaqəli idilər.

Şəhərlər qala divarları ilə (bəzən bir neçə qatar divarla), müdafiə qurğuları ilə təmin olunurdular. Qala divarlarında qapılar çox önəmli idi, onlar xüsusi adlar daşıyır, zaman dəyişdikcə bu və ya digər qapı xüsusi əhəmiyyət qazanırdı.

Yeni dövr

Yeni dövrdə sənayeləşmə şəhərlərin inkişafına təkan verən əsas səbəb oldu. Hal-hazırda dünya əhalisinin yarıya yaxını şə-

hərlərdə yaşayır (100 il əvvəl şəhər əhalisi dünya əhalisinin təqribən 15%-ni təşkil edirdi). Böyük ticarət, sənaye, ali (və orta məktəbdən sonrakı) təhsil, idman və incəsənət şəhərdə məskən salır, bunlar urbanizasiyanı sürətləndirir.

Şəhərsalma, şəhər planlaması müasir memarlıq və inşaatın mərkəzində duran məsələlərdir. Köhnə, tarixi şəhərlərin yeniləşdirilməsi, memarlıq abidələrinin bərpa, “nə saxlanılmalı və nə dəyişdirilməlidir?”, “dəyişdirilən necə dəyişdirilməlidir?” kimi problemlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Bakının yeni inşaatında İçəri Şəhərlə və ya şəhərin tarixi maraq kəsb edən binaları ilə necə rəftar edilməlidir? Cavab sadə və birqiymətli deyil. Memarlıq və restavrasiya ilə yanaşı bir çox sosial məsələlər həll edilməlidir.

Aleksandriya/İsgəndəriyyə

Hal-hazırda Misirin ikinci böyük şəhəri olan İsgəndəriyyə sənaye və liman şəhəridir; İsgəndəriyyə təzadlar şəhəridir deyirlər. Tarixçilər Aleksandriyanın, indiki İskəndəriyyənin sələfi olan şəhərin Makedoniyalı Aleksandr tərəfində qurulduğu və ya kiçik kənddən böyük şəhərə çevrildiyi fikrində həmrəydilər. Bizim eramızdan iki əsr əvvəl Aleksandriya əhalisinin 300 minlə 600 min arasında olduğu, Aleksandriyanın dünyanın ən böyük şəhəri olduğu söylənilir; bəlkə Çində və Hindistanda ona yaxın (böyüklükdə) bir-iki şəhər ola bilərmiş.

Qədim Aleksandriya ümumiyyətlə və xüsusi halda media-da daha çox Kleopatra, Yuli Sezar, Mark Antoni əhvalatı, sevgi macəraları, döyüş əhvalatları və qismən də Ptolomey xanədanı ilə yadda qalıb. Antik dünyanın yeddi möcüzəsindən biri – Aleksandriya mayacağı və ya Faros mayacağı da burada, şəhərin yanındakı adada olub. Eramızdan əvvəl 3-cü əsrdə on iki il müddətində tikilən bu mayağın hündürlüyü 138 metr olub; o zaman bu, çox mümkündür ki, dünyanın ən hündür tikilisi olub. 14-cü əsrdə zəlzələ nəticəsində dağılıb.

Digər tərəfdən, Aleksandriya bir müddət qədim dünyanın ən məşhur elm və sənət mərkəzi olub. Eramızdan əvvəl 3-cü əsrdə qurulan Aleksandriya kitabxanası zamanının ən böyük kitabxanası olub. Əlbəttə burada adi kitabxanadan, yəni əsasən kitab kolleksiyası kimi xidmət göstərən qurumdan söhbət getmir. Aleksandriya kitabxanası ilə yanaşı dayanan Muzeum və ya Muzeyon (Musaeum, Mouseion; indiki muzey sözü buradan götürülüb) müəyyən qaynaqlara, məsələn astronomik və anatomik müşahidə və tədqiqat imkanlarına malik idi. Aleksandriya kitabxanası, indiki terminlərlə desək, bir elm və sənət akademiyası idi. Burada alimlər çalışır, tədqiqat aparırdılar. Əsas sahələrdən biri filoloji tədqiqatlar, xüsusi halda Homerşünaslıq, digəri riyaziyyat və təbiət elmləri idi. Aleksandriya kitabxanasının rəhbəri, başqa sözlə “Kitabxanaçı” indiki Elmlər Akademiyasının rəhbəri ilə müqayisə oluna bilər. “Arqonavtika”nın müəllifi Rodoslu Apollonius və onun arxasınca riyaziyyatçı, şair, coğrafiyaçı, astronom Eratosfenes “Kitabxanaçı” olublar.

Arximedın müasiri və dostu olan Eratosfenes çox geniş əhatəli alim kimi şöhrətlənmiş, hər sahədə ən azı ikinciliyi özünə təmin etmiş adam kimi Beta (yunan əlifbasının ikinci hərfi) ləqəbini almışdı; lakin onun yer kürəsinin ölçülərinin müəyyən edilməsi işində Alfa – birinci olduğu bəllidir. Qədim dünyanın böyük həndəsə alimi Perqalı Apollonius (eramızdan əvvəl 262-190-cı illər) da gəncliyində Aleksandriyaya getmiş, orada Ekvlid elmi məktəbində yetişmişdi. Çox-çox (1800 ildən çox) zaman keçdikdən sonra Kepler planetlərin Günəş ətrafında dövr etmə trayektoriyasının Apolloniusun daxil etdiyi ellipslər üzrə olduğunu isbat edəcəkdı! Daha bir Aleksandriyalı məşhur insan antik dövrün böyük astronomu hesab olunan Klavdias (Claudius) Ptolemaeus (?90-?168) “Matematike Syntaxis” adlı əsərin müəllifidir. Qədim astronomiyanın əsas əsəri sayılan bu kitab İslam aləmində ərəbcə “əl-Məcisti”, Avropada “Almagest” adı ilə tanınmış, öyrənilmiş, ümumiləşdirilmiş, bəzi müddəaları da təkzib olunmuşdur. Geniş əhatəli bu alim görkəmli riyaziyyatçı, coğrafiyaçı, astroloq, təbiətşünas və musiqişünas olub.

Aleksandriya kitabxanasının üç dəfə yandırıldığı söylənilir. Birincisi Yuli Sezar, üçüncüsü müsəlmanların Misiri fəth etməsi ilə əlaqələndirilir. Bernard Lewis və bəzi digər tədqiqatçılar müsəlmanların yandırması məsələsini doğru hesab etmirlər.

Sonralar Aleksandriya həm böyüklük, həm də elm mərkəzi olmaq baxımından liderliyini itirəcəkdı. Bizim eranın əvvəllərində Aleksandriya kiçik, Roma isə nəhəng, yəqin ki, dünyanın ən böyük şəhəri idi. İslam dünyasının ən böyük şəhəri 9-10-cu əsrlərdə Bağdad idi. Orta əsrlərdə (12-14-cü...) Azərbaycanın ən böyük şəhəri və ümumiyyətlə, müsəlman aləminin ən böyük şəhərlərindən biri Təbriz idi. Renessans dövründə, yəqin ki, dünyanın ən böyük şəhərləri Konstantinopol (İstanbul) və Pekin idi.

Yaxın Şərq Şəhər Mədəniyyəti barədə məruzə üçün dəvət etdiyimiz hörmətli Dr. İsmail Serageldin yeni İsgəndəriyyə kitabxanasının direktorudur. O, regional inkişaf, gələcək liderlə-

rin yetişməsi, elm adamları, dövlət adamları və gənclər arasında işlək şəbəkələrin qurulması, kitabxana, muzey, dünya və bölgə miraslarının qorunması, ümumiyyətlə, insan inkişafı kimi məsələlərdə sözü və rolu olan, beynəlxalq aləmdə fəaliyyət göstərən bir şəxsdir.

İsmail Serageldin
(Çıxışın xülasəsi)

Bizim mədəni irsimizi qorumağımız milli kimlik hissimizi qorumağımızın əsas hissəsidir. Mədəni irs məfhumu – ədəbiyyat, təsviri incəsənət, inşaat, adət-ənənə kimi sahələri əhatə edir. Burada əsasən tarixi şəhərlərin, abidələrin tikilməsi, arxeoloji sahələrin araşdırılması, dünyanın tanınmış və qorunmasına daha çox ehtiyac duyulan tarixi şəhərlərindən bəhs edilir.

Dünyada urbanizasiya prosesinin sürətlənməsi eyni zamanda bir çox sosial problemlərə də yol açır. Şəhərlərin, o cümlədən qiymətli memarlığa malik tarixi şəhərlərin inkişafı əsasən əhalinin artımı, iqtisadi fəaliyyəti, ölkələrarası düşmənçilik və gərginlikdən asılı olaraq dəyişir. Qədim tarixə malik şəhərlərin inkişafını təmin etmək üçün əsas sosial-iqtisadi bazanı gücləndirmək, həmin şəhərə yaxın yerləşən müasir şəhərlərlə əlaqələri möhkəmləndirmək zəruridir. Təbii ki, bu kimi yenidənqurma layihələri həyata keçirmək yaradıcılıq, bir sıra hallarda isə Herakl cəsarəti tələb edir. Bu cür layihələri həyata keçirmək qədim tarixi kökə malik şəhərlərə yenidən can vermək, onların unikal cazibəliyini saxlamaq deməkdir. Buna Buxara şəhərini misal göstərmək olar.

Əslində bu, heç də göründüyü kimi asan deyil. Belə ki, tarixi kontekstlərdə yerləşən şəhərin inşaatına başlarkən, önəmli faktor onların əski, tarixi zəriflikliyini saxlamaq, keçmişini özündə saxlaması üçün bütün imkanları səfərbərliyə almaq zəruridir.

Şəhərlərin yenidənqurma prosesində diqqət edəcəyimiz

önəmli şərtlərdən biri – inşaatın sabahın tələblərinə cavab verməklə, keçmişin təcrübəsini özündə əks etdirməklə – yenilikçi olmaqdır. Yenilik etmək – risk etmək, cəmiyyətə yeni yaradıcılıq potensialı gətirmək deməkdir.

Memarlıqda möhtəşəm və mistik gözəlliyə malik olan, mədəni irs – Rubik Kubu kimi tanınan, rəngli mozaikadan istifadə etmək çox vaxt qeyri-mümkün görünür. Bunu tətbiq etmək böyük səbr, ithaf və yaradıcılıq tələb etsə də, mümkündür. Bu yolla yenidənqurmada şəhərlərin unikal irsini qorumaq və sosial birliklərini saxlamaq mümkündür. Tarixi şəhərlərdə mədəni irslərin qorunması üçün layihələrin uğura həyata keçirilməsində üç sektorun fəaliyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Birincisi, ictimai sektordur ki, burada ictimai-maliyyə problemlərinin həlli üçün maliyyə agentlikləri işə cəlb edilir, dövlətin nəzarətində sərmayələr qoyulması üçün kifayət qədər resurslar əldə olunur. İkincisi, özəl sektordur ki, burada mədəni irslərin qorunması üçün özəl, turizm sektorları, kommersiya təşkilatları, sahibkarlar tərəfindən ayrılan sərmayələr işə salınır. Üçüncüsü, tarixi binalarda yaşayan və aşağı təbəqə sayılan ka-

sıb sakinlərdir ki, yenidənqurmadan sonra onların yeni yaşayış şəraitində rahat yaşaması və mühüm infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi üçün vergidən azad olunmaları zəruridir. Təbii ki, bütün bunları həyata keçirən zaman beynəlxalq standartları nəzərə almaq lazımdır.

Hazırda köhnə tarixi binaların çoxunda yaşayanların əksəriyyəti kasıb təbəqədir. Yenidən qurma aparılarkən binaların ön funksiyasını saxlamaq üçün başqa yerdə tikilməsinə, bu mənada yerdəyişməsinə çox imkan vermək olmaz. Çünki iqtisadi nöqteyi-nəzərdən yerdəyişmə mümkün qədər minimal həddə olmalıdır. Qoyulan sərmayələr sui-istifadə edilməməlidir. Yeniləşmə ən başda öz üzərinə vətəndaş öhdəliyi, insani borc, tarixi məsuliyyət götürmək deməkdir.

Tarixə nəzər saldığımızda, müsəlman şəhərlərinin illər boyunca hücumlara məruz qaldığını görürük. Bu cür şəhərlərdə irimiqyaslı və nümunəvi işlərin görülməsi ilə bağlı Hafsia və Tunis şəhərlərini misal göstərmək olar. Memarlıq sahəsində bu şəhərlərdə görülən işlərin yüksək səviyyədə ərsəyə gətirilməsində Ağa Xanın və onun işlədiyi layihələrin, sərmayə qoyuluşunun qazandığı uğurlar yüksək qiymətləndirilməlidir. Fez şəhəri də gözəl nümunədir, bu şəhərin yenidən qurulmasında Harvard Universitetindən mütəxəsislər cəlb olunmuşdu. Məqsəd – köhnəlmiş yaşayış yerlərini, ticarət fəaliyyətini canlandırmaq üçün yol şəbəkələrinin çəkilməsi və s. bu kimi layihələri mükəmmələşdirərək turistlərin diqqətini çəkmək, şəhərin ənənəvi ruhunu saxlamaq idi.

Bəs tarixi ərazilərdə tikintini necə aparmalı? Bu, əsasən, böyük memarlığın necə anlaşılmasından, nədən ibarət olmasından asılıdır.

Memarlığın dili forma və estetikadan daha mühümdür. O, keçmişə canlandırır, gələcəyin prototipidir və bütün insanlar üçün hazırkı şəhər reallığının aydın ifadəsidir. Memarlığın dili cəmiyyətin öz obrazını nümayiş etdirməyin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Çünki memarlar həm keçmiş mirasın mühafizələri,

formaların və yerlərin, gözəlliyin və urbanizasiyanın varisləri, həm də sabahın irsinin yaradıcılarıdır. Memarlıq incəsənətin ən lokallaşdırılmış formasıdır. O, bir əraziyə yerləşdirilməklə tətbiq edilir. O, funksional gerçəkliyə və istifadəçinin ehtiyaclarına cavab verməlidir. Burada yerləşmə dərəcəsi, məzmun və istifadəçinin ehtiyacları funksional tələblərlə təmin edilir. Memarlıq müəyyən cəmiyyətə və yerə uyğunlaşdırılır. Memarlıq, eyni zamanda, dünyəviliyə və qloballaşmaya, onun çağırışlarına cavab verməli, həmin yerin hüdudlarını aşmalı, istifadəçinin və tamaşaçının hiss etdiyi ehtiyacları funksional cavabdan daha artıq təmin etməlidir. Onun emosional keyfiyyəti var və mövcud olanı simvollaşdırır.

İnkişaf edən dünyada kimlik böhranı memarlıq üslublarının seçimi üçün bir bəyənətdir. Bunlar müasirliyi rədd etməyə və ya keçmişin ikonik təsvir formalarını təkrar etməyə meyillidir. Arxitektura ənənəyə riayət edən fundamentalizmin ideologiyası ilə təqsirləndiriləndə, “irəliləyişin” ifadəsi kimi həmin yerdən qaçmağa və Qərb yönümlü müasirliyi idxal etməyə cəhd edir. Hər iki yanaşma vaxt və ya yer üçün ağırlığa və qeyri-həssaslığa meyillidir.

Müasir memarlığın dili və ifadə vasitələri haqqında tənqidi söhbətləri yaradan və qızıışdıran hansı ehtiyacdır? Memarlıq keçmişə müasir gözlərdən keçirərək izah edir və irsə hörmətlə baxır, keçmiş formanı qul surətində deyil, keçmişin ruhunu yeniliklə üzvi birləşdirmədə görür. Bu baş verməsə, tənqid güc qazanır və təbii olur.

Bizim innovativ həllin keyfiyyətinə malik layiqli memarlığımız o zaman ola bilər ki, təkcə tarixi bölgənin xarakterini qorumaqla kifayətlənməyək, həm də həmin yerin doğurduğu duyğunu nəzərə ala bilək, hətta artıraraq. Belə layihələr həmin yerin sərhədlərindən kənara çıxıb humanist memarlığa öz real töhfəsini verir. Keçmiş formaların və ya həllərin yeniləşməsi bəzən sabahın ehtiyaclarına cavab verməyə bilər. Bu, ətrafımızda inkişaf edən dünyanın çağırışının məzmununu ölçüb-biçmək üçün

yarayan yenilikçi konsepsiyaların tətbiq olunması deməkdir.

Ənənələri dağtdan belə yeniliklər hərdən ideyası qarışıq olan yenidənqurmalar zamanı ortaya çıxır. İnkişaf edən dünya bu gün keçmişin təcrübəsini özündə əks etdirən ənənəvi ağılın sərhədləri çərçivəsi daxilində ağılagəlməz təxəyyülün yaradıcı sıçrayışlarını düşünməyə ehtiyac duyur.

Memarlığın və formanın inkişaf edən poetik dillərindən siyasətin və maliyyənin prozaik dünyasına keçməliyik. Maliyyəsiz heç bir layihə baş tutmaz! Maliyyə və iqtisadiyyat isə tamamilə ayrı-ayrı sahələrdən gələn müxtəlif fərdləri, ictimai və özəl, beynəlxalq, milli və yerli, rəsmi və qeyri-rəsmi şəxsləri bir-birinə yaxınlaşdıran, bir-birinə bağlayan strukturlardan asılıdır.

Bu insanların birlikdə effektiv çalışması yalnız sağlam maliyyə və iqtisadi inkişafı deyil, həm də tarixi şəhərləri qoruyub-saxlanmağa və siyasi-iqtisadi gücü bərpa etməyə imkan verir.

Tarixi abidələri qorumaq üçün bir sıra tədbirlərin daim göz önündə saxlanması lazımdır. Ümumiyyətlə, əksər yanaşmalar aşağıdakı bəzi tezislərə, onların kombinasiyalarına əsaslanır:

- Tarixi ərazilərdəki memarlıq və inşaat fəaliyyətlərində məhdudiyyətlər. Belə məhdudiyyətlərin ən aşkar nümunəsi mədəni əhəmiyyətli strukturları dağıtmamaqdır. Bu, həm ictimai, həm də özəl sektorun fəaliyyətinə aiddir.

- Xüsusi əhəmiyyətli müəyyən strukturların qorunması üçün çalışmalar.

• Bütün sənətkarları və əlaqədar şəxsləri tarixi dəyərləri qorumağa həvəsləndirmək üçün görülən tədbirlər. Şəhər mühtində bütün strukturları qorumaq üçün birbaşa müdaxilə bir sıra hallarda işə yaramır.

Important issues

Professor İsmail Serageldin:

– The protection of our cultural heritage is an essential part of protecting a sense of identity, a sense of who we are, that underlines that the present is a link from a well defined past to a future crafted by our actions, guided by our aspirations and our innate abilities, individually and collectively

This cultural heritage covers many things: literature, visual art, music buildings, customs, ritual and the objects of everyday use. This essay will focus the built environment and specifically historic cities. By that, we mean the living historic cities, not the conservation of monuments and archaeological sites. More focus will be given to the living cities of the developing world, where the challenge of protecting the heritage is greatest.

A critical social discourse

The rapidly urbanizing developing world faces many social challenges. Population growth, influx of rural migrants, and an evolving economic base, all challenge the ability of the cities to provide jobs and livelihoods. Crumbling infrastructure, poor and over stretched social services, rampant real estate spe-

culcation and weak governments all contribute to putting tremendous pressure on the central cities, often loci of invaluable architectural and urbanistic heritage, while the degradation of the urban environment limits the abilities of a growing, shifting homeless population to take root and establish communities with a minimum standard of decent housing. The animosities between groups rise and tensions within the cities fray the social fabric as much as economic speculation transforms the urban tissue. The inner historic cities are increasingly ghettoized, with the middle-class and economic activities either fleeing the historic core or actively destroying its very fabric.

Against this spiral of mounting problems, a response is possible. This positive response to the challenges of old cities is possible, even under difficult conditions. To protect the urban context, the sense of place and to revitalize the old city is indicative that a whole city can be kept alive, its economic base rejuvenated and its links to the surrounding modern city reinforced. This requires much more than a restoration project it requires Herculean efforts at urban revitalization.

Within that context, some efforts have done much that is innovative, creative and successful. Such projects, many of which have been recognized internationally by various awards and publications, have each shown in an exemplary fashion one facet of the solution. The proper integration of the old city, restored and renovated, into the fabric of the new metropolis is feasible and has been successfully achieved in some places, like Bukhara. In some cases, the linking of the restoration of the different buildings has been achieved to make the whole more than the sum of the parts, as was done in Sanaa. In rare cases it has been possible to transform the socio-economic base, as was done in Hafsia in Tunis. Problems of the poor and of potential community strife were addressed in the Aranya project in Indore, India. The intractable problems of the homeless were addressed in the Hyderabad, Pakistan Project. And there are so

many more excellent projects to learn from, even if each provides a creative solution to only part of the problem.

Together, these projects have much to say to enrich the international debate about the problems of rapid urbanization, historic cities and the problems of a growing urban underclass. But these are only facets of the solution, addressing parts of the problem. What is needed is to bring them together in a framework that would engender the positive processes needed to create a powerful upward spiral of investments, social cohesion and rising incomes that gives again to the old historic cities their inherent vitality and retains their unique charm.

Architecture and Urbanism

Too frequently, the question of new building in historic areas is fraught with polemics. Clearly, to insert new buildings in a historic context is one of the most difficult things an architect confronts. Yet the thought of preserving cities frozen in time, just for their quaintness, would run counter to any notion of the city as living organism. The museum city, such as Khiva, is not likely to be the historic living city that we aspire to keep alive.

But how to build in historic areas? This goes to the very heart of what great architecture is all about.

The language of architecture is more than form and esthetics. It evokes the past, prefigures the future, and articulates the present urban reality for all people. The language of architecture is therefore an integral part of manifesting a so-

ciety's image of itself, while architects are both the custodians of a past legacy, an architectural and urbanistic heritage of forms and spaces, as well as the creators of the heritage of tomorrow.

Architecture is the most localized of the arts. It is rooted to site. It must respond to functional realities and user needs. Yet it is more, much more. To the extent that location provides context and user needs provide the functional requirements, architecture is specific to a particular society and locale. To the extent that architecture responds to the universal and to the evolving globalization and its challenges, it must transcend the limits of the locale and provide more to the user, and the viewer, than just the functional response to felt needs. It has an emotive quality and symbolizes a state of being.

In the Developing world, the crisis of identity is manifest in the choice of architectural vocabularies. These tend to either reject contemporary or repeat the iconic forms of the past, a position charged with ideology by a type of architectural traditionalist fundamentalism, or they try to break out of the locale and import the westernized modern as an expression of "progress". Both of these approaches tend to be heavy handed and devoid of sensibility to either time or space.

What is needed, and is still all too infrequent, is an architecture that can reflect and enrich the critical discourse about the contemporary architectural language and expression. An architecture that reinterprets the past through contemporary eyes, and sees respect for the heritage not in the slavish copying of past form but in the respectful incorporation of the spirit of the past in the new.

When that is done, we will have architecture capable, by the quality of its innovative solutions, not only to protect the historic district's character, but also to enhance the sense of place that it engenders. Such projects make a real contribution to architecture of humanism that transcends the boundaries of place.

Innovative Concepts

Progress is hostage to innovation. The incremental improvements of past forms or solutions are seldom able to respond to the needs of tomorrow. Such approaches do not possess the liberating contribution of innovative concepts that open the door to rethinking the content of the challenge of the evolving world around us, and to the avenues that should be pursued to find fertile grounds to plow. Such innovations, that require breaks with the conventional, are seldom born in perfection. The innovators are risk takers, who bring a subversive creativity to challenge us all to rethink what we have long taken as granted. The risk takers must be recognized for what they do, arguably a far more important contribution than just another well-functioning building.

The developing world today, the entire world, needs the creative leaps of the imagination that dare to think what remains unthinkable within the confines of the conventional wisdom, which by definition reflects the experience of the past.

Intervening in historic cities

From the soaring language of architecture and form, we must come down to the prosaic world of politics and finance. Without finance there would be no projects, period! But Finance and economics are dependent on a framework that brings together the different actors, public and private, international, national and local, formal and informal in a manner that the whole is more than the sum of the parts. Such processes require not only sound finance and economics, but also effective political processes that bring all these actors together towards working collaboratively on effective approaches to conservation and socio-economic rejuvenation in historic cities.

In general terms, most approaches involve some combi-

nation of the following:

- Restrictions on activities in the historic areas. The most obvious such restriction is not to destroy culturally-significant structures. Restrictions may go further, however, by requiring particular standards of upkeep or specifying how that upkeep should be carried out (for example, by requiring particular materials that match those originally used). The activities that can be carried out in such areas are also often restricted. Such restrictions can be imposed on both public and private sector activities.

- Conservation activities on specific structures that is particularly significant.

- Measures to encourage conservation by other actors. In an urban context, direct intervention to conserve all structures is impractical. Conservation efforts, therefore, are dependent on an incentive framework that will encourage spontaneous efforts by other agents.

Some of these actions can be deliberately chosen and directed by government decision-makers, but many others will be outside their direct control and will depend on independent decisions made by many private-sector actors. Analysis of such

efforts must include, therefore, both an economic and a financial analysis. The economic analysis asks whether the proposed investments are worth undertaking: do their benefits to society as a whole exceed their costs? The financial analysis, on the other hand, examines the specific costs and benefits that different groups will experience as result of these investments, and asks whether each such group will individually gain or benefit from them.

The Rubik's Cube

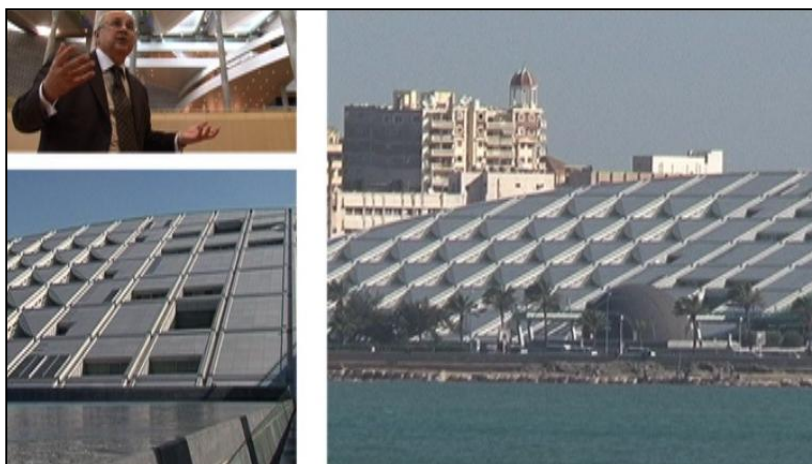
Like the great and elegant puzzle known as Rubik's cube, where aligning the mosaic of one face tends to undo the matched colors of the other face of the cube, so too trying to match sensitive architecture and urbanism, sound municipal finances, adequate incentives for the private sector, concern for the poor and the destitute, and community involvement and participation while promoting socio-economic diversity and pluralism also seem impossible to resolve. Like Rubik's cube, however, the solution, though very difficult, is possible. It requires patience, dedication and imagination. But it is possible.

To understand better the faces of the Rubik's Cube and the thread to be followed for a solution, we must start by identifying the multiple actors, the different levels of decision making, and above all a leitmotif that we must not lose sight of: who pays and who benefits?

The actors are many: The government, national and local, the international community and its agencies, the tourists, both national and local, who visit the historic cities, the private sector, both international and national, who will invest in the old historic core, for commercial or real estate development, and the local residents, be they owners or renters, the poor, who risk being displaced by the unaffordability of the changes, not to mention the local community, for whom this is not just

home, but also a fundamental part of the definition of their identity, and who can be the very real agents of transformation when they are adequately mobilized and organized, especially the women, who are the primary agents of the networks of cooperation and reciprocity, that create a sense of social solidarity in the community.

Each of these actors has a different way of looking at the problem of rejuvenating the historic cores of living cities in the rapidly evolving context of developing countries. They will have their own calculus by which they will decide whether to invest their effort and funds in the renewal of the historic core and the preservation of its unique character. The problem lies in the fact that the set of incentives that are necessary for each to act in a particular way is not independent from the others. Thus, the context of the fiscal and regulatory regimes that will govern economic activity and social life in the historic city must be so designed to give each the necessary set of incentives, so that the whole act in concert to reverse the negative downward spiral we described, and so that the whole is more than the sum of the parts, and create a positive spiral of renewal. Herein lays the analogy with the Rubik's Cube puzzle. Trying to shore up the finances of the municipality through

more rigorous taxation may discourage the necessary private investment, while excessive incentives to the private investors could bankrupt the municipality. Attracting higher income residents in the city may raise the revenues and create economic opportunities, but it could also lead to the displacement of the local population. Thus the striking the balance

between the needs of all is the trick required to rejuvenate the economic base of the historic cities while protecting their unique heritage and maintaining their social cohesion. This is the equivalent to solving the Rubik's Cube.

So let us start by looking at the different types of economic and financial analysis that we will have to bring into play to define the parameters by which the decisions of each of the actors is likely to be made and accordingly to arrive at the right balance of incentives and regulations that will be required.

Economic analysis, drawing on the work done in environmental economics in the last fifteen years or so, the calculation of costs and benefits can be undertaken. The results of this analysis would be of primary interest to the national government that must decide to invest public resources that may not be offset by direct revenues. Such an analysis is also essential for the international financial community that must decide whether to finance the proposed interventions of the national governments, whether with loans or credits. The economic studies could also be very relevant to those who would provide grants for the international support to an

invaluable part of the world heritage. True, some sites and buildings are so valuable, that the cost benefit criterion does not apply, and we tend to look at the cost-effectiveness method to evaluate possible courses of action. But the reality of available resources makes such exercises few and far between.

The result of such analysis is not only a single number, the internal economic rate of return (IERR) or even the net present value (NPV) of the proposed investment; it should also identify the different actors and the parts of the cost and the benefit streams that they would assume. This is essential then in the context of the leitmotif we sketched out (who pays and who benefits), in order to help set the overall framework for the regulatory, fiscal and financial plans that would be both equitable and effective.

Organizing the Public Finance role

The definition of responsibilities between the national and local government is important and would require an equally clear distribution of authority on revenues and expenditures. The combination of actions at the national and local level creates the framework within which the individual investment decisions of the residents and the private sector will be undertaken. Recognizing the different public sector perspectives of the local and national governments as well as other involved public agencies is an important nuance in defining a work program that is effective and implementable.

Financial analysis. If the economic analysis shows that returns are positive, then the total benefits of the proposed investments exceed the total costs. Society as a whole will be better off; individual sub-groups may be worse off, but the gains by other sub-groups will outweigh them. In principle any sub-group of society that is worse off can be compensated by those that emerge better off. In practice, however, this theo-

retical compensation of losers often does not occur. The economic analysis, therefore, must be supplemented by financial analysis of the specific impacts of the proposed investments on particular groups. This is important for three reasons:

- Sustainability: financial flows will determine the sustainability of many activities. Socially beneficial activities have often failed because agencies charged with implementing them have not had sufficient resources to do so.

- Incentives: private sector agents need positive financial flows if they are to respond as hoped; indeed, if they do not receive them they may not only fail to participate in conservation efforts but may actively oppose them.

- Equity: some groups that are adversely affected by the proposed investments may be unable to make their interests be heard. In the context of historic cities, this is particularly true of poor residents. Such groups already live in wretched conditions, and it is important to check that the proposed investments do not, at the very least, aggravate their plight.

Solving the Rubik's Cube

The success of investments in cultural heritage in historic cities depends on the cooperation of a multiplicity of actors, whose perspectives must be taken into account. Financial analysis needs to be undertaken for three groups or sectors:

- *Public sector:* Public finance issues need to be examined at several

levels. The analysis can be used to define clearly what costs should be incurred at what level of government (local or national), what revenues may be levied, also by level of government, and whether these levies should be earmarked or simply channeled through the general treasury. It is particularly important that separate financial analyses be undertaken from the perspective of the municipalities and any implementing agencies involved; inadequate financial flows to municipalities and other implementing agencies have often led to the failure of projects. It is also important to ensure that local authorities have access to sufficient resources to maintain the investments once they are in place. The analysis may well show that changes are needed in the way that revenues are raised and allocated. Revenues from tourism, for example, are often captured by the central government, giving local authorities little incentive to undertake activities that encourage it.

- *Private sector*: Conservation strategies in historic cities often rely heavily on induced investments by the private sector, including tourism operators, commercial establishments, property owners, and others. Moreover, the financial sustainability of the efforts from the perspective of local authorities often depends on taxes and levies capturing a portion of the benefits derived by private sector actors. The viability of investments that these various agents are expected to make must be subject to financial analysis to determine their likely profitability. The structure and magnitude of any proposed taxes and levies must be carefully examined to ensure that they do not stifle the profitability of private investment necessary for the renovation of the economic base. (Changes in policies adopted for other reasons may also be necessary to achieve this goal, in addition to changes in the levies, taxes, and regulations imposed as part of the conservation effort itself.)

- *Poor residents*: An analysis of affordability is needed to make sure that the poor can still have access to renovated

residences, and that levies for the necessary infrastructure investments do not become prohibitive. This type of analysis would help guide the levels of service and standards to be used for the upgrading.

The alignment of the results of these different analyses, all yielding positive incentives for the different groups of actors, along with an effective overall economic analysis capturing the international dimensions of the heritage questions, is still not enough to solve the Rubik's Cube. The political process within which these decisions are undertaken, the involvement of the local communities, the participation of the poor, the empowerment of the key actors in the neighborhoods, especially women, and the manner in which this is all done are all critical to make an urban rejuvenation and conservation effort a success. Only when we have mastered these aspects as well as the financial and economic aspects will the Rubik's cube yield to an elegant and deceptively simple solution!

The Institutional dimension

Clearly, the nature of the institutional arrangements in a particular city could help or impede the search for the elegant solutions of the urban cultural heritage Rubik's cube. The arrangements are usually complex and bureaucratic. They involve multiple agencies and many bureaucracies but are not adequate to actually involve many of the inhabitants or to address the needs of private investors who could be key in rejuvenating the

economic base of the historic city. One of the approaches that could be explored in this context is the use of a historic district development authority. Elsewhere, I have written about this aspect of the problem, but the idea is simple enough: to cut across the forests of red tape with one bold piece of legislation and to structure its decision making in such a way that it provides accountable but effective and efficient management with a primary responsibility for all aspects of the historic area.

One key innovation would be to recognize the rights of all actors in a set of shares that could be allotted in proportion to the stake they have in the geographic area under consideration. This would give the government a significant position to start with since the government owns through the public spaces a significant part of the land. The market value of rented space could also be recognized in the allocation of shares in this system.

How to Conserve: Adaptive re-use and flexibility

The need to preserve has to be matched by the need to provide flexibility of reuse. Experience shows that excessively rigid adherence to restoration standards, i.e. where nothing is changed from the original can lead to less than optimal use of the properties. A case from the UK is instructive: two buildings in Bath, of exactly identical appearance, one of which was totally remodeled from the inside, basically allowing a totally different layout while maintaining the facade unchanged, the second being maintained and remodeled exactly as it was both inside and outside. The former rented at L18 per sq.ft. the going rate; the latter remained vacant for 2 1/2 years. This calls into question the need to review the prevalent practices in conservation to ensure that purity of purpose does not constrain the ability to strangle the economic and social revitalization of historic city cores.

Examples from Washington DC also bear out this need

for flexibility. Successful private redevelopment has sometimes carried flexibility to extremes of “facadism”. An example is the Red Lion row-houses on Pennsylvania Avenue, where the facades of old residential buildings are protected, but the interior spaces are combined for commercial use and linked to new and discrete architectural construction.

A more interesting example is the restoration of the Willard Hotel. The Willard Hotel in Washington DC represents a very successful effort at architectural conservation and addition. The historic hotel whose lobby was such an important meeting place in the 19th century that it gave us the term “lobbying” in the language, has been restored in all its splendor. However, to make the renovation project pay, the developers had to build a new addition of commercial offices and shops. This was very elegantly done, echoing but not copying the architectural motifs, and cascading downwards from the roof line of the original. A more muted color tone, a gentle setback around a courtyard and the whole is that most elusive of all successes where the new not only blends with the old, but actually enhances it. It is one of those rare cases where the whole is indeed more than the sum of the parts.

Affordability and the poor

The vast majority of those living in the dilapidated buildings of old historic cores of the cities of the developing countries are poor. Yet, it would be mistake to assume that all those who live in historic cities are poor. Far from it. There is considerable wealth in pockets of the old cities, and commerce there seems to be very remunerative, if for no other reason than the enormous densities and frequent tourism. Yet, it is the poor who are most at risk of involuntary displacement and/or of being squeezed by the cost recovery of new infrastructure investments executed in ways and at standards that have more to

do with the perceptions of acceptability of higher income decision makers than with the needs of the poor.

From a sociological as well as an economic point of view it makes eminent sense to minimize involuntary displacement. Ousters should then be treated as fairly as possible, compensated for the disruption in their lives, and assisted in starting anew elsewhere. The power of eminent domain should not be abused. With such an approach, the process of renewal of the historic cores can become a major source of community pride and civic engagement just as it can draw strength from the unleashed power of the community to take charge of its own destiny. It is thus essential to involve the local communities in the design and implementation process.

The quest for economic and financial rigor should not lead to a regime where the cost recovery and user fees result in effective large scale displacement of many poor residents. This is neither humane nor essential for success. But it should not be confused with an assumption that no change of any kind is to be tolerated. Some gentrification is likely and should be welcomed, so that the inner core of old cities do not become receptacles for only the poor and destitute, but benefit from a mixed

range of socio-economic groups and occupations. This would enhance the vibrancy of the city and its fabric, and is quite feasible, as Hafsia in Tunis has shown. Indeed, a carefully graduated system of levies can marry the needs of sound fiscal management and ability to pay of the population. That is why a careful affordability analysis is relevant to round out the other financial and economic analyses in a thoughtful project of rejuvenating a historic city in the developing countries. It can be done.

Examples: Hafsia, Tunis

The historic cores of the cities of the Muslim world are under assault. Treasures of the architectural and urban heritage of the world, these city cores are victims of crumbling infrastructure and real estate speculation. They have become depositories of the poor in dense and unsanitary conditions. The inner historic cities are increasingly ghettoized, with the middle-class and economic activities either fleeing the historic core or actively destroying its very fabric.

Against that background, Hafsia represents an exemplary success in revitalizing the economic base and diversifying the social mix of the inhabitants of the old medina. The middle class has returned to the old medina, making it once more the locus of social and economic integration that it historically had been. This is a unique success in reversing the negative trends seen throughout the Muslim world.

This project received widespread recognition in 1983 when it won the Aga Khan award for Architecture because of its ability to contain the damage of earlier misguided efforts at large scale development in the area, by encircling the three apartment buildings and the two schools and creating the covered souk that organically re-links the two parts of the old city texture and sensitively inserting some scaled housing that emulates the texture. The key questions raised then were

whether a second phase would be able to do more than just promote a physical implant of a few new houses. The response over the past decade has been spectacular. The second phase has not only successfully confounded the skeptics, but also won the unique distinction of a second Aga Khan award for Architecture in 1995.

In an amazing amalgam of public and private, the Municipality of Tunis, the ASM and the ARRU have succeeded in reducing the enormous population densities in the old *wekalas*, dealing with the displaced through a sensitive resettlement scheme. Rehabilitation of the structures through credit schemes have worked extremely well in all but the rent-controlled non-owner occupied structures. The success of the project in 1995 in nudging the government to finally remove the rent-control law has effectively lifted the remaining obstacle to commercially financed rehabilitation of these non-owner occupied rental units.

Hafsia II is a financial, economic and institutional success. Cross-subsidies have made the project financially viable as a whole. The rates of return on public investment have been high. The multiplier effect of private to public funds has been of the order of 3 to 1. All of this has been accompanied by a sensitive treatment of the urban texture, and an integration of the old city with its surrounding metropolis. It is a project worthy of study and emulation.

The case of Fez

The project for the rehabilitation of the old medina of Fez is an example of how a carefully designed operation can weave the different strands of all the various aspects discussed in this essay. It represents the most comprehensive effort to date to deal with the problems of a dense medina, one that is on the World Heritage List.

Whether this project will be successful or not in implementation will depend on many things, not least of this is the institutional arrangements chosen to implement it. But the project has already yielded an enormous amount of sophisticated analysis that should be a benchmark for future projects of this kind.

Briefly stated, the project will involve an improvement in the infrastructure of the old medina, including improved access for some parts of the area as well as an emergency road network (tight at 1.7 meters, but still passable with special vehicles), assistance to owners and residents to upgrade the dilapidated housing stock, and incentives for the commercial activities, as well as enhanced tourist visits. The project is conceived as a public-private partnership and designed in a participatory fashion with the FES-ADER playing an important role in grounding the operation in the community. External consultants from the Harvard University Unit of Housing have focused as much on innovative capacity building as on rigorous analysis.

The benefits of the project include improved infrastructure, especially the emergency access network, improved living conditions, including incentives for upgrading substantial parts of the residential housing stock, restoration of important parts of a jewel of the world urban heritage, rejuvenation of the commercial activities in the old medina and increased tourism revenues.

The rate of return for the public investment appears to be quite robust against downside scenarios of cost overruns of the order of 10-20% remaining consistently over 10% after the eighth year.

At this point, I want to caution against a tendency to limit the benefit stream to the increased revenues for tourism. Even if it proves to be more than enough to justify the investment in economic terms, it is an inadequate framework to measure the benefits of heritage.

A benefit stream that focuses exclusively on tourist revenue not only misses the intrinsic value of the heritage, it could lead to three erroneous conclusions that are imbedded in the logic of such an analysis:

That those areas of the cultural heritage where you could not generate a sufficiently large tourist stream are not worth investing in. This is a denial of the intrinsic worth of the cultural heritage, both for the people there and for the enrichment that it brings to the world at large by its very existence. After all, many of us will not visit any of the sites on the world heritage list, but we would feel impoverished to know of the loss of such sites, and feel enriched by their continued existence, even if we never visit them.

That maximization of the number of tourists visiting the place and the amount that they spend would be desirable, since it increases the benefit stream. In fact, in many cases, such a development would destroy the charm of the place and denature the activities that are endogenous to the cultural setting.

That if another and mutually exclusive investment -say a casino on the beach- resulted in increased tourist dollars for the country, we should leave the old city without restoration and build the casino.

Clearly, all these conclusions are neither justified nor defensible. We must look for the intrinsic value of the cultural heritage above and beyond what it is likely to generate in terms of tourist dollars.

In the case of Fez, a special study was undertaken to try to capture the added value of the historic heritage. Three different methods were used, in addition to the conventional estimation of added tourist revenues through the result of increased stays or increased spending per tourist. The first sample was of tourists who had visited Fez, and an estimate of how much they would be willing to invest to upgrade the old town yielded the figure of some \$11 million dollars. The

second samples involved tourists in Morocco who had not visited Fez, and the estimate from that yielded some \$33 million (because the total numbers are larger, even if the per person willingness to pay was lower). This could be called an “option” value for the heritage of Fez, since the interviewees could presumably visit there someday. The last sample involved a Delphi approach with some Europeans who had never visited Morocco and who were not necessarily likely to in the near future. Their estimates if generalized to other European households yield a non-use value for the existence of the heritage in Fez at over \$300 million. The purpose of such numbers is not that they would be translated immediately into some added revenue for the maintenance and restoration of the Fez heritage, but rather that there is a large intrinsic value that goes beyond what is actually measured by or measurable by actual tourist revenues.

The estimation of such “existence” values is not a senseless academic exercise. It is an effort to grapple with and ulti-

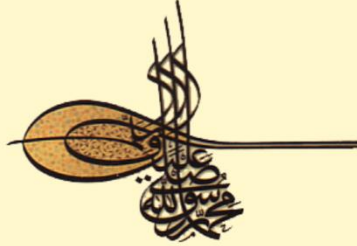

mately define the intrinsic worth of protecting the cultural heritage. It is very similar to the work that has been done in environmental economics to estimate the existence value of biodiversity. In that case, patient analytic work over a number of years led to the recognition of the global benefits associated with the local costs of protecting the environmental asset, say biodiversity in a rain forest. This was the foundation for creating the Global Environment Facility (GEF), which has already provided more than \$3 billion of grants to poor countries to cover the incremental cost of protecting the global environment.

Surely, the parallel with the cultural heritage of the world, especially which is recognized as part of the world heritage list, is striking. Conserving the cultural built heritage needs to be recognized in a similar fashion to the way we recognize the conservation of the natural environment. Here too, the costs of the conservation are local but the benefits are global. Perhaps we can hope to see a Global Cultural Facility (GCF?), that would garner funds on a much larger scale than those currently provided to the World Heritage Fund which are a mere fraction of what is needed to address the major challenges of conservation that we face around the world.

ON ALTINCI MƏCLİS

26
Yanvar
2008

**ELM VƏ SƏNƏT
MƏCLİSİ**

**“ERMƏNİ GENOSİDİ”
MƏSƏLƏSİ HAQQINDA**

SAAT
16:00

Xəzər
Universiteti
Bəşir Səfəroğlu küç.122

Norman Stone
Koç Universitetinin professoru
Türkiyə

Professor Hamlet İsaханlı:

– Əziz dostlar! “Elm və Sənət Məclisi”nin hörmətli qonaqları!

Bu gün “Elm və Sənət Məclisi”nin 16-cı toplantısında hər birimizi yaxından maraqlandıran və narahat edən, bir məsələdən söhbət açılacaq. Bu gün məruzəçimiz “Erməni genosidi” adlandırılan problemdən danışacaq. Bugünkü məruzə həm də ona görə maraqlıdır ki, məruzəçimiz nə azərbaycanlıdır, nə

türkdür, nə də erməni. Yəqin ki, yalnız elmi həqiqəti üzə çıxarmaq üçün bu işlə məşğul olan bir ingilis alimin fikirlərini dinləyəcəyik.

Gəlin əvvəlcə özü-özümüə sual verək: genosid nədir, nəyə deyilir? “Genocide” yunanca “genos” (irq, tayfa, xalq) və latınca “cide” (öldürmək) sözlərinin birləşməsindən alınıb. Azərbaycanca (və Türkiyədə) “soyqırım” kəlməsi işlədilir.

Soyqırım. Hüquqi anlayış

Soyqırımın hüquqi tərifı 1948-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatında qəbul edilmiş “Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında saziş”də verilmişdir. Bu sazişin 2-ci maddəsinə görə “milli, etnik, irqi və dini qrupun tamamilə və ya qismən yox edilməsi məqsədilə aparılan aşağıdakı hər hansı hərəkət soyqırımdır:

- (a) qrup üzvlərinin öldürülməsi
- (b) qrup üzvlərinə ciddi cismani və ya ruhi zədə vurulması

(c) qrupun tamamilə və ya qismən fiziki yox edilməsinə hesablanmış həyat şərtlərinin pozulması

(d) qrup içində doğumu əngəlləyən tədbirlərin tətbiqi

(e) uşaqların zorlu bir qrupdan alınıb digərinə verilməsi”.

Burada, qəribə görünsə də, siyasi baxışlarına görə insanların öldürülməsi soyqırımın tərifinə daxil edilməmişdir. Bunu Stalinin və SSRİ-nin təsiri ilə izah edirlər. Lakin sonralar da buna ciddi cəhd edilmədi (!).

“Genosid” termini Raphael Lemkinin 1944-cü ildə ABŞ-da çap olunmuş “Axis Rule in Occupied Europe” kitabına daxil edilmişdir (“millətin və ya etnik qrupun yox edilməsi” kimi) Nürnberq (almanca: Nürnberg) məhkəməsi (1945, 1946) faşistlərin cinayətini “qəsdən və sistemli genosid” hesab etmişdi.

Maraqlıdır ki, adı çəkilən Sazişin BMTəhlükəsizlik Şurası tərəfindən beynəlxalq hüquqi qüvvəyə minməsi prosesi çox uzun çəkdi: Fransa (1951), SSRİ (1954), Böyük Britaniya (1970), Çin Xalq Respublikası (1983) və ABŞ (1988).

Dünyada “genosid” müzakirəsi və alınan qərarlar əsasən 2-ci Dünya savaşında təqribən 6 milyon avropalı yəhudinin faşistlər tərəfindən öldürülməsi (Holocaust) ilə əlaqədar başlanmışdır. Yeni dövrdə soyqırım kimi dəyərləndirilən çox qanlı hadisələr baş vermişdir. Qırmızı khmerlərin (Pol Potun rəhbərlik etdiyi Kamboca Kommunist Partiyasının) 1975-1979-cu illərdə ideoloji və etnik əlamətlərinə görə təqribən 1,7 milyon insanı məhv etmələri əksəriyyət tərəfindən soyqırım kimi qəbul olunub.

Rwanda (Ruanda) soyqırımının (1994) qurbanları, müxtəlif rəylərə görə sayca 500 min ilə bir milyon arasındadır, BMT-yə görə təqribən 800 min ətrafındadır. Hutu və Tutsi adlı iki xalq arasında və Hutuların öz arasında baş verən bu dəhşətli soyqırımda 100 minlərlə qadın və qızlar zorakılığa məruz qalmışdı.

Bosnia soyqırımında Srebrenicada (1995) 8-9 min bosniyalı müsəlmanın bəzi silahlı serblər tərəfindən öldürülməsi və

25-30 min insanın deportasiyaya uğraması Avropada 2-ci Dünya savaşından sonra ən böyük insan qırğınıdır. Bu faciə qurbanlarının sayının qat-qat çox olduğunu iddia edənlər də var.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ ərazisində yerləşən Xocalı yaşayış məntəqəsində erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dinc əhaliyə qarşı törədilən qırğın (26 fevral 1992) da çağdaş zamanımızın qırğın-soyqırım siyahısında yer tutur.

Tarixdə faciə, qırğın və soyqırım

Tarix boyu dinc əhalinin həyat fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, deportasiya etmək və kütləvi qırğınlar törətmək cəhdləri olub. Bu cəhdlərin böyük əksəriyyəti böyük faciələrə, dəhşətli qırğınlara, soyqırırma gətirib çıxarıb.

Avropalıların (ispan, portəgiz, ingilis və fransızların) Amerikanı kəşfindən sonra yerli Amerikalıların, aborijenlərin sıxışdırılması, deportasiyası və məhv edilməsini bir sıra tarixçilər tarixin ən böyük soyqırırımı kimi qiymətləndirirlər. Bu faciənin qurbanlarının sayı barədə çox fərqli fikirlər irəli sürülür – milyonlar, on milyonlar və daha çox. Avstraliyada Tasmaniya aborijenlərinin də kütləvi qırğına – soyqırırma uğradılması Amerikadakı aborijenlərin soyqırırımına bənzədilir. Rusiyanın 19-cu əsrdə Qafqazı işğal etməsi və sonrakı dövrdə apardığı siyasət nəticəsində baş verən böyük deportasiya və qırğın da soyqırırım kimi qiymətləndirənələr çoxdur. Xüsusilə, 400 mindən çox çərkəsin (adıgeyin) öldürülməsini və təqribən 500 min əhalinin deportasiya olunması və ya qaçaraq canını qurtarmasını (Osmanlıya qaçması) 19-cu əsrin ən böyük qırğın-soyqırırımı sayanlar var.

Birinci dünya müharibəsi dövründə deportasiyaların və hökumətlərin məsuliyyətsizlikləri üzündən böyük sayda insan qırğınları baş verirdi. O cümlədən Qafqazda, İranda, Yaxın Şərqdə və Balkanlarda əhali, xüsusilə türklər deportasiyaya və qırğınlara məruz qalmışdılar. Rusiya ilə savaşda olan Osman-

lının öz şərq və cənub-şərq ərazisində məskən salmış və ruslara rəğbət göstərən, bir hissəsi ilə ruslarla ittifaqa girən erməni əhalisini deportasiya etmək (təhcir) siyasəti də erməni əhali arasında çoxsaylı insanın məhvinə gətirib çıxardı. Bu say haqqında fikirlər çox müxtəlif olduğu kimi, bu qırğının, böyük fəlakətin soyqırım olub-olmadığı haqqında fikirlər də müxtəlifdir.

Bugünkü məclisimizin əsas məruzəçisi professor Norman Stone`dır (Norman Stoun). Daha yaxşı tanımanız üçün onun haqqında qısa məlumat vermək istərdim.

Norman Stone müasir Avropa, xüsusilə Mərkəzi və Şərqi Avropa üzrə araşdırmalar aparan ingilis tarixçisidir. N.Stone 1941-ci ildə Şotlandiyanın Edinburgh şəhərində anadan olub. O, “Dəyişən Avropa – 1878-1919” adlı mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş kitabın müəllifidir. Professor N.Stone 1984-1997-ci illərdə Oksford Universitetinin Müasir Tarix kafedrasında çalışıb. 1997-ci ildən Ankarada, Bilkent Universitetində işləyir. 2005-ci ildən İstanbula, Koç Universitetinə keçmişdir və hələ də fəaliyyətini orada davam etdirir.

Vaxt itirmədən sözü məruzəçimizə vermək istəyirəm.
Buyurun!

Norman Stone
(*Çıxışın xülasəsi*)

Uzun illər apardığım araşdırmaların nəticəsi olaraq, tarixdə “Erməni soyqırımı” deyilən bir hadisənin olmadığı qənaətinə dəyər və bunu tarixi sənədlər vasitəsi ilə sübut edirəm.

Genosidi isbat etməyə yönəlmiş yalanlar təhrif edilmiş, saxtalaşdırılmış, birtərəfli tarixə əsaslanır.

Bunu daha çox qatı erməni diaspor tarixçiləri iddia edirlər və bəzi “tarixçilər” onları dəstəkləyir, ancaq əsl həqiqət heç də belə deyil. Tamamilə əksinə – “genosid”in hüquqi tərifini bilən adamlar bunu qəbul etmirlər.

1915-ci ilin bütün işləri duman, hətta zülmət içərisindədir. Ancaq mən onun bəzi nöqtələrini açə bilərəm. Mən bunun üçün asanlıqla xeyli dəlillər tapa bilərəm. Fikirləşirəm ki, diaspora tarixçiləri daxil olmaqla, hər kəs mənim mənbələrimi tanıyacaq. Ümumiyyətlə, professor Livinin (**Lewy**) məsələ ilə bağlı yazdığı kitab (Utah Univerisiteti Nəşriyyatı) bu məqsədə xidmət edir. “Erməni genosidi” hərəkatının əsl səbəbləri bunlardır:

1. Genosidi sübut etdiyi ehtimal olunan sənədlər saxtalaşdırılıb və Konstantinopolun (İstanbulun *-red.*) dörd ildən artıq işğal altında qaldığı dövrdə britaniyalı hüquq-mühafizə orqanlarının işçiləri onlardan istifadə etməkdən imtina ediblər. Onlar təəssüflə deyirdilər ki, saxladıqları bir neçə yüz adama qarşı məhkəmə qura bilmədilər. Dövlət Departmenti də onlara kömək etməkdə aciz idi. Fransanın cənubundakı muzeylərdə Fransa diaspora ermənilərinin sənədləri saxtalaşdırmasının (“Naim-Andonyan sənədləri”) ən iyirənc formasından istifadə etməsinin qarşısını ala bilməmişdilər.

2. Osmanlılar özləri 1915-ci ildə ermənilərin köçürülməsi zamanı baş vermiş bəzi cinayətlərə görə, 1916-cı ildə 1300 adamı istintaqa cəlb etmiş və hökumət onların çoxunu edam etmişdi.

3. 1914-cü ildə ermənilərin lideri Boğos Nübara Osmanlı kabinetində vəzifə təklif edilmişdi, düzdür, onun türkcəsi o qədər də yaxşı olmadığına görə, sonra oradan uzaqlaşdırılmışdı.

4. Müharibədən sonra istifadə edilməsi üçün Boğos Nübarın fransızlara verdiyi sənədlərdəki rəqəmlərə görə ermənilərin itkiləri 700 min nəfər idi. Onların əksəriyyəti xəstəlikdən və ya aclıqdan ölmüşdü, ancaq şərqi Türkiyədə bütün əhalinin – müsəlman və xristianların, ən azı dördüdə biri belə səbəblərdən dünyasını dəyişmişdi. Bu, çox dəhşətli dövr idi.

5. Osmanlı sənədləri 1915-ci ilin erkən baharında geniş yayılmış erməni millətçi hərəkatı mühitində “köçlərdən” danışır. Həmin dövrdə ruslar və fransızlar Kiprdəki erməni alaylarından və legionerlərdən istifadə etmiş, öz tərəflərinə çəkmişdilər.

6. İstanbulun, İzmirin və Hələbin erməni əhalisinə köç əmri ilə təsir göstərilmədi...

...Yeri gəlmişkən, əlavə edə bilərəm ki, mən özümü neytral hesab edirəm və mən genosid hesab edilən faciəni, daha doğrusu genosid olduğunu iddia edən baxışları, yazıları inkar etmək üçün heç vaxt, heç nə yazmamışam. Buna baxmayaraq, mən tərəddüd etmirəm, mənim topladığım dəlillər tam aydındır.

* * *

Erməni “genosidi” bir imperializm sui-qəsdidir. Marksist üslubda belə söyləyirdi Doğu Perincek və o, İsveçrədə ürəyindəkini demək üçün bu ifadəni seçmişdi. İsveçrə “1915-ci ildə Osmanlı ermənilərinin genosidi olduğunu” inkar edən hər kəsi həbslə hədələyən qanun qəbul etmişdi və cənab Perinceki də bu sözlərinə görə polis sorğu-sual etdi.

Başqa ölkələrdə də oxşar hadisələr baş verirdi və indinin özündə də İsveçrəninkindən daha sərt bir qərar – Fransız parlamentinin qəbul etdiyi “illik həbs və böyük pul cəriməsi” var. Bu gülüncdür və iyrənc bir işdir – çirkin tarix və ondan daha yanlış, çirkin siyasət. Bu, həm də fiziki baxımdan, gerçəkdən

çox kobudluqdur. Biz hamımız bilirik ki, Amerikanın hüquq sistemi necə işləyir: hüquqşünaslar məhkəmə işinin sonunda əldə edəcəkləri gəlirə görə, havayı işləməyə razı olurlar. Məhkəmə işləri çox bahalıdır və məsələ ilə bağlı mübarizə aparmaq, nəticədə (Amerikanın məhkəmə sisteminin işi əvvəlcədən bilinmədiyindən) qalib gəlmək çox bahalı olur. Soyğunçu ev sahibinin şüşə damının üzərindən sürüşərək yıxılmış, ağır yaralanmışdı və o, ev sahibini məhkəməyə verdi: nəticə, ev sahibinə dəyən milyon dollarlarla ziyan. Kaliforniyadakı Erməni Diasporunun üzvləri 1915-ci il iddialarına görə **Deutsche Bank**ı sarsıtdılar, ondan on yeddi milyon dollar qopartdılar. Sonra onlar fransız sığorta şirkəti ilə eyni işi görməyə cəhd etdilər. Mən tamamilə əminəm, əgər Türkiyə nə vaxtsa “genosidi tanıyarsa”, onda bunun ardınca maddi tələblər gələcək. Ancaq Türkiyə bunu qəbul etməkdən imtina edirsə, bu, faktiki olaraq maddi tələbləri boşa çıxaran möhkəm zəmindir.

Deyiləsi ilk şey odur ki, “genosid” məsələsi heç vaxt sübut edilməmişdir. Dolayısı ilə bunun əsas sübutu odur ki,

britaniyalılar İstanbulu işğal edəndə bu hadisəni təsdiq edəcək heç bir dəlil tapmadılar. Onlar Maltada türklərə qarşı hər hansı dəlil tapacaqlarına ümid edərək, təxminən yüz adlı-sanlı türkü əsirlikdə saxladılar və müvəffəqiyyətsizliyə uğradılar. Onlar amerikalılara bu haqda nəsə bilib-bilmədiklərini soruşdular və onların da cavabı “yox” oldu. Nəticə odur ki, ehtimal olunan “genosid” heç vaxt hüququn tələblərinə uyğun şəkildə araşdırılmamışdır. Britaniyalılar türkləri (Maltadan evə qayıtmaları üçün ödəniş etməkdən alçaqcasına imtina edərək) azad etdilər. Buna qarşı baş vermiş əks-iddia da var. Belə ki, millətçi türklər britaniyalı zabıtləri girov götürdülər, ancaq fakt odur ki, türk hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları dedilər ki, sadəcə, əsirləri mühakimə etmək üçün onların dəlilləri yoxdur və əsirlər azad edildilər.

Diaspora erməniləri iddia edir ki, “tarixçilər” genosid hadisəsinə qəbul edir. Diaspora xəttini təsdiqləyən “Genosid assosiasiyası alimləri” adlandırılan bəzi cəfəng təşkilatlar var. Bəs onlar kimdir, hansı peşənin sahibidirlər? Ruanda, Bosniya və ya Osvits (*Auschwitz*) haqqında bilmək 1915-ci ildə Anadolunu müzakirə etmək üçün onlara haqq vermir. Osmanlı mütəxəssislərinə görə “genosid” iddiası heç bir mənə kəsb etmir. Faktiki olaraq diaspora xəttini qətiyyənlə qəbul etməyən bir qrup məşhur tarixçilər də var. Saloniki tarixçisi və çox böyük alim olan *Gilles Veinstein* (Jil Vaynştayn) Fransada 1993-cü ildə “*L’Histoire*” jurnalındakı məşhur məqaləsində bu məsələni gözdən keçirmişdi. Bundan sonra Erməni Diasporu bu və ya digər məsələ haqqında çox atılıb-düşür, kin-küdurət yağdırırdı. Vaynştayn məsələ ilə bağlı ədalətli bir üsulla lehinə və əleyhinə arqumentləri mükəmməl şəkildə xülasə etdi. “Genosid”in heç bir sübutu olmadığı bir faktdır. Bu mənada ki, ermənilərin qırıldığını göstərən heç bir sənəd yoxdur. Sadəcə, saxtalaşdırılan dəlillər var. 1920-ci ildə Andonyan adlı jurnalist bəzi sənədləri britaniyalılara ötürüb. O, iddia edirmiş ki, sənədləri ona Naim adlı Osmanlı məmuruna verib. Sənədlər kitab şəklində (in-

gilis və fransız dillərində) nəşr edilmişdir. Siz onları olduğu kimi dəyərləndirənsəniz, ermənilər tamamilə məhv olmuş olar. Burada guya Daxili İşlər naziri olaraq Tələt Paşa öz canişinlərinə erməniləri qırmağı, yetimxalardakı uşaqları məhv etməyi belə unutmamağı, ancaq bütün bunları sirr kimi saxlamağı deyir. Ancaq sənədlər kobud səhvlərlə – ayın tarixi və imzalarla, çox açıq-aydın saxtalaşdırılmışdır.

O vaxtlar, 1920-ci ildə, gənc erməni respublikası dağılırdı. Kazım Karabəkir Qarsda (demək olar ki, heç bir müqavimətlə rast gəlmədən) irəli gedirdi və türk millətçilər Moskva ilə əməkdaşlıq edirdilər (Əslində aralarında bir sövdələşmə var idi: Türkiyə Azərbaycanı, Rusiya isə Anadoludakı erməniləri tərk edəcəkdə). Ermənilər Trabzonda qoşun yerləşdirərək britaniyalıları hadisələrə müdaxilə etməyə və onları xilas etməyə məcbur etmək üçün var qüvvə ilə çalışırdılar. Britaniyalıların (və həmçinin fransızların) Kiçik Asiyada kifayət qədər problemləri var idi, buna baxmayaraq, əsas məqsədləri yeni Türkiyəyə yerləşmək idi. Andonyanın sənədləri bu məzmunu daşıyır. Baş erməni “genosidçi” V.Dadryan hələ də bu sənədlərin orijinallığını coşğunluqla müdafiə edir, ancaq bu cəhd ona çox şey qazandırmır. Məsələn, o, sənədin Hələbdəki fransız məktəbində yazılaraq gəldiyi iddiasına cavab verir ki, burada kağız çatışmazlığı var idi (Guya Osmanlı başçılarından biri fransız məktəb direktorundan xahiş edir ki, onun məktəb kağızının bir hissəsindən istifadə edə bilərmə? Bu, ağlabatan deyil.

“Naim-Andonyan” sənədləri “təsadüfən” heç vaxt məhkəmədə istifadə edilməmiş, yoxlanılmamışdır. Britaniyalılar onlardan istifadə etməkdən imtina etdi və alman məhkəməsi sonralar onları kənara fırlatdı. O “sənədlər” o vaxtdan yox oldu – sizin gözləmədiyiniz və ağlabatmayan “sənədləri” onlar “genosid”i tamamilə təsdiq edən dəlil olaraq toplayırdılar. Digər tərəfdən, ingilis məhkəmələri onu “təsadüfi dəlil” adlandırır, yəni hansısa bir şahid təsdiqləyir ki, başqa şahid kiməsə nəşə dedi. Bu, əlbəttə, dəlil hesab edilə bilməz. Son illərdə erməni

tarixçilər nə saxlandığını öyrənmək üçün sıx-sıx iki düjün ölkənin arxivlərinə – misal üçün, Danimarkanın arxivlərinə gedirlər. Onların özündə nə saxladığını biz artıq bilirik: dəhşətli dərəcədə çoxlu erməni öldürüldü, yaxud Anadolunun çox hissəsindən hərbi köçürülmələr zamanı həlak oldular. Osmanlı hökuməti irqi məhv etmək niyyətində idi, yoxsa bu, sadəcə son dərəcə səhv aparılmış bir köçürülmə idi?

Bu məsələdə mütəxəssislər ikiyə bölünülür. *Bernard Lewis* (Bernard Luis), *Heath Lowry* (Hiit Loury), *Justin McCarthy* (Justin MakKarti) və Yusuf Halacoğlu kimi çox səriştəli tarixçilər köçürülmənin yanlış aparıldığı qənaətinə gəlmişlər. Köhnə ssenarini qəbul edən digər tarixçilər inanırlar ki, bu, qəsdən aparılan məhvetmə kampaniyası idi və bu tarixçilərin bəziləri türkdür (Onlar, əgər adlarını yanlış xatırlamıramsa, Mete Tuncay və Səlim Deringildir). Britaniya işğalının erkən dövrlərindəki hərbi cinayət məhkəmələrinə əsaslanan elmi kitab yazmış Taner Akcam adında bir türk tarixçi var və o da (bu prosesin Nasist Almaniyasında yəhudilərə qarşı baş ve-

rənlərlə müqayisə edilə bilməyəcəyini vurğulasa da) genosid tezisini qəbul edir. Alimlər arasında bu bölünməyə görə, bu, elə bir qalmaqdır ki, fransızlar və ya digər bir parlament bunun cavabının nə olduğu haqda qərar belə verə bilər. Ancaq daha pis olan şəxsiyyətə hücum və qəsdlərdir; Erməni Diasporu çox intiqamçı ola bilər. Məsələn, *Gilles Veinstein* olduqca soyuq-qanlı məqaləsinə qarşılıq olaraq təhqir kampaniyası ilə üzləşdi. O, seminarlar vermək üçün ölkədəki ən yaxşı alimləri seçən *College de France*-ın namizədi olmuşdu. Tarixçilər onu çox yaxşı qarşıladılar: o, çox ciddi alimdir. Ancaq Erməni Diasporu onun əleyhinə geniş kampaniya təşkil etdi, xüsusilə riyaziyyatçılar arasında.

'There is no armenian genocide'

Professor Norman Stoun:

– “The Armenian ‘genocide’ is an imperialist plot”. So said, Dogu Perincek, in Marxist mode, and he chose to say it in Switzerland. Switzerland passed a law threatening prison for anyone ‘denying’ that there had been genocide of the Ottoman Armenians in 1915, and Mr. Perincek was interrogated by the police.

There have been similar events in other countries and now we have the French parliament passing a law that is harsher than the Swiss one – a year’s prison and a heavy fine. This is a ridiculous and contemptible business – bad history and worse politics. It is also financially very grubby indeed. We all know how the American legal system can work: lawyers will agree to work for nothing, in return for a share of the profits at the end of a

court case. Court cases are very expensive and it can simply be easier for banks or firms or hospitals to agree to make a payment without any confession of liability, just because fighting the case would be absurdly expensive, and the outcome – given how the American jury system works – unpredictable. A burglar, crawling over a householder’s glass roof, fell through it, was badly wounded, and took the householder to court: result, a million dollars in damages. Class actions by Armenian Diaspora descendants in California shook down the Deutsche Bank over claims dating back to 1915 and collected 17,000,000 dollars; then they attempted the same with a French insurance company. We can be entirely certain that if Turkey ever ‘recognizes the genocide’ then the financial claims will follow. But if Turkey refuses to admit it, she is in fact on perfectly good ground. The very first thing to be said is that the business of ‘genocide’ has never been proved. The evidence for it is at best indirect and when the British were in occupation of Istanbul they never found any direct evidence or proof at all. They kept some hundred or so prominent Turks in captivity on Malta, hoping to find some sort of evidence against them, and failed. They asked the Americans if they knew anything and were told, no. The result is that the alleged ‘genocide’ has never been subjected to a properly-constituted court of law. The British released their Turks (meanly refusing to pay for their journeys back home from Malta). There is a counter-claim to the effect that this happened because the Nationalist Turks were holding British officers hostage but the fact is that the Law Officers simply said that they did not have the evidence to try their captives. Diaspora Armenians claim that ‘historians’ accept the genocide case. There is some preposterous organization called ‘association of genocide scholars’ which does indeed endorse the Diaspora line, but who are they and what qualifications do they have? Knowing about Rwanda or Bosnia or even Auschwitz does not qualify them to discuss Anatolia in

1915, and the Ottoman specialists are by no means convinced of the 'genocide'. There is in fact an 'A' team of distinguished historians who do not accept the Diaspora line at all. In France, Gilles Veinstein, historian of Salonica and a formidable scholar reviewed the evidence in a famous article of 1993 in *L'Histoire*. Back then the Armenian Diaspora were also jumping up and down about something or other, and Veinstein summed up the arguments for and against, in an admirably fair-minded way. The fact is that there is no proof of 'genocide', in the sense that no document ever appeared, indicating that the Armenians were to be exterminated. There is forged evidence. In 1920 some documents were handed to the British by a journalist called Andonian. She claimed that he had been given them by an Ottoman official called Naim. The documents have been published as a book (in English and French) and if you take them at face value they are devastating: here is Talaat Pasha as minister of the Interior telling the governors to exterminate the Armenians, not to forget to exterminate the children in orphanages, but to keep it all secret. But the documents are very obviously a forgery – elementary mistakes as regards dates and signatures. At the time, in 1920, the new Armenian Republic was collapsing. Kazim Karabekir was advancing on Kars (which fell almost without resistance) and the Turkish Nationalists were co-operating with Moscow (in effect there was a bargain: Turkey would abandon Azerbaijan and Russia would abandon Anatolian Armenia). The Armenians were desperate to get the British to intervene and save them, by landing troops at Trabzon. However, the British (and still more the French) had had enough of the problems of Asia Minor and were in the main content to settle with the new Turkey. Andonian's documents belong in that context. The chief Armenian 'genocidist,' V.Dadrian, still passionately defends the authenticity of these documents but the attempt does not do much credit to his scholarship: for instance, to the

claim that the paper on which these documents were written came from the French school in Aleppo, he answers that there was a paper shortage (leading the Ottoman governor to ask a French headmaster if he could use some of his school-paper? Not very likely). The Naim-Andonian documents have incidentally never been tested in a court. The British refused to use them and a German court subsequently waved them aside. They have since disappeared – not what you would have expected had they been at all that is the sum total of the evidence as to ‘genocide’. Otherwise you are left with what English courts call ‘circumstantial evidence’ – i.e. a witness testifying that another witness said something to someone. Such evidence does not count. In the past three years Armenian historians have apparently been going round archives in two dozen countries to find out what they contain – the Danish archives for instance. What they contain is what we knew already – that an awful lot of Armenians were killed or died in the course of a wartime deportation from many parts of Anatolia. Did the Ottoman government intend to exterminate

the race, or was it just a deportation that went horribly wrong?

As to this, the experts are divided. A deportation gone wrong is the verdict of many of the best qualified historians – Bernard Lewis, Heath Lowry, Justin McCarthy, and Yusuf Halacoglu. Other historians who know the old script and the background believe that it was a premeditated campaign of extermination, and some of these historians are Turkish (*Mete Tuncay* and *Selim Deringil*, unless I am taking their names in vain). There is a Turkish historian, Taner Akcam, whose book, based on the war-crimes trials set up in the early period of the British occupation, is obviously scholarly and who accepts the genocide thesis (though he does stress that the process cannot be compared with what happened in Nazi Germany to the Jews). In view of these divisions among scholars it is simply scandalous that the French or any other parliament should decree what the answer is. But it is worse, because the Armenian Diaspora can be extremely vindictive. For instance, Gilles Veinstein, as a reward for his quite dispassionate article, faced a campaign of vilification. He had become a candidate for the College de France, which elects the very best scholars in the country to give seminars. The historians very much welcomed this: he is an extremely serious scholar. But the Armenian Diaspora organized a campaign against him, especially among the mathematicians for some reason. One of them, a Professor Thom, was told that, on the whole, the French historians supported Veinstein and did not like the genocide thesis.

His answer: ‘they are all Ottomanists,’ as if that somehow disqualified them. The fact is that the Armenian Diaspora has never taken this affair to a proper court of law. Instead, they try to silence men such as Veinstein. There was an extraordinary episode in American publishing two years ago. A very well-known historian, Gunther Lewy, who was a professor at the University of Massachusetts and author of several books

still in print on modern German history, wrote a book on the Armenian massacres on the basis of German documents. The book is valuable because it shows how Dadrian twisted the German evidence. He offered it to his usual publisher, Oxford University Press (New York branch). A report was commissioned from one Papazian – not exactly a celebrity – who identified what he claimed were tremendous inaccuracies: they turn out either not to be inaccuracies, or just little slips of the kind anyone might make. On that basis Lewy's manuscript was refused on the grounds that he had taken up 'Turkish denialist discourse'. He found another publisher, the University of Utah Press. And lo and behold the senior Armenian historian in the USA, Richard Hovannisian (University of California) wrote in protest to the President of that University to complain about the publication. He said, incidentally, that the last two volumes of Hovannisian's History of Independent Armenia are a well-written and fair-minded account – in some ways, even a classic of historical writing (the earlier two volumes are not of the same class).

Now, there is something very wrong here. If you believe that you are right, and then you will let evidence speak for itself and if you face opposition you will simply expect to win the argument one way or the other. Attempts to silence opposition, to boycott lectures by, say, Justin McCarthy, to bully or manipulate foreign politicians – all of that surely argues that the Armenians themselves know their case is very far from being overwhelming. In any case it does nothing whatsoever for Armenia. If you go to eastern Turkey and Kars, look across the border at Armenia. It is very poor, and will continue so if there is no commerce with Turkey. The only obvious industry is the issue of visas for Moscow or the USSR (or for that matter Turkey, where up to 100,000 ex-Soviet Armenians live). The place obviously lives off Diaspora money (and the spread of American fast-food places now means curiously enough that

the inhabitants are becoming obese in the manner of some Americans). In Soviet times Armenia had a population approaching three million. Then came independence and the war over Karabagh. The population dwindles and declines every year and is now not much above 1,500,000 – of all absurdities, in other words, independence has caused the Armenians to lose twice as many as vanished in the supposed ‘genocide’ of 1915. There is in other words a sickness at the heart of this whole frankly preposterous affair.

What should Turkey do? If the French law does pass then Turks must be prepared to act, otherwise they risk being landed with enormous bills for compensation. It will take organization. I would volunteer, myself, to provoke some trouble in France: it would be very easy indeed for me to give a public lecture and just to point out what is wrong about the whole thesis of the ‘Armenian genocide’ – I might even just read out Veinstein’s article (or another important one by the then leading German general, Bronsart von Schellendorf). The French government probably would be mad enough to put me in prison for a while (this was done to a well-respected French historian of slavery, whose crime had been to point out that many Africans were

involved in the slave trade and that some slaves volunteered for transportation because it saved them from cannibalism). But someone has to make a stand against the ridiculous misuse of parliamentary power and the instructing of historians what they must say about an event nearly a century old in a country two thousand kilometers away with a language that very few people can now read.

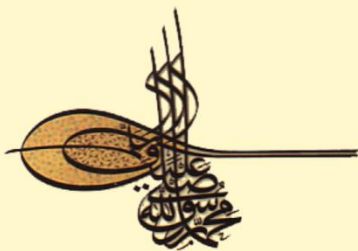
ON YEDDİNCİ MƏCLİS

29
Yanvar
2008

SAAT
16:00

Xəzər
Universitəsi
Bəşir Səfərqanlı küç.122

**ELM VƏ SƏNƏT
MƏCLİSİ**

**EDVARD SƏİD,
ORİENTALİZM VƏ
POSTKOLONİAL
ARAŞDIRMALAR**

Turac Atabaki
*Amsterdam və Leiden Universitetlərinin professoru
Hollandiya*

Elm və Sənət Məclisinin budəfəki toplantısında professor Hamlet İsxanlı iştirak edə bilməyib. Lakin onun mövzu ilə bağlı giriş vermək üçün əvvəlcədən hazırladığı qeydləri var. Həmin qısa mətni tamlıq üçün dinləyici və oxucularımıza təqdim etməyi lazım bilirik.

Professor Hamlet İsxanlı: “Edvard Səid (1935-2003) öz “Orientalism” (1978) əsəri ilə Şərq-Qərb münasibətləri, stereotiplərin yaranması səbəbləri, mətn və onun şərh, ədəbi araşdırmalar, bilik və onun siyasətə təsiri, siyasəti istiqamətləndirməsi, postkolonial nəzəriyyələr kimi bir çox məsələlərə dərinləndirən toxunmuş, özünəməxsus orijinal, eyni zamanda böyük mübahisələr doğuran fikirlər ortaya atmışdır. Eyni zamanda bu əsəri onu çox populyarlaşdırmış və məşhurlaşmışdır. Digər əsərləri də oxşar məsələlərə həsr olunmuşdur. E.Səidin İslam dünyası, Şərqlin öyrənilməsi məsələsində Avropamərkəzçilik və onun Amerikaya transferi, önyarqıların yaranması barədə düşüncələri tarixşünaslıqda qəliblər içində hərəkət etmək, öncədən çərçivə yaratmaq baxımından da maraqlıdır. Bugünkü ABŞ-da formalaşmış “Şərq (daha çox İslam Şərqi) narahatlıq və təhlükə qaynağıdır” fikri də E.Səidin ortaya mənfi çalarlarla çıxardığı “Orientalizm” düşüncəsindən doğulub (qeyd edək ki E.Səid özü fələstinli xristiandır, gəncliyindən ölümünə qədər ABŞ-da, Nyu Yorkda yaşamışdır).

Saidə görə Orientalizm avropalı alimlərin və siyasətçilərin “başqalar”ının kimliyi, tarixi və həyatı haqqında yürütdüyü fikirlər toplusudur. Bu, mənəaltı və ya mətnaltı avropalıların üstünlüyü və vacibliyi əsasında qurulur. Bu fikirlər Avropa sivilizasiyasının gücü, Avropanın iqtisadi və hərbi qüdrətindən doğur. Avropalı orientalistlərin yazılarında (E.Səid əsasən fransız və ingilisləri nəzərdə tutur) Avropalılara aid edilən sifətlər “qayda-qanun”, “rəşadət”, “Şərqlilərə aid isə “qaydasızlıq”, “nizamsızlıq”, “irrasionallıq”, “qəribə”, “əcaib”, “ibtidai” kimi ifadələrlə verilir. Şərq sanki yuxuya gedib, doğru yoldan sapıb, anlaşılmazdır. Ariyalı irq mifini (Arianizm) də onlar (orientalistlər) yaratdılar və bu sonralar ağır nəticələr verdi. Orientalistlər Qərb sivilizasiyasını tarixi inkişafın zirvəsi kimi qəbul

etdilər. Orientalizm sözünə kiçikliyi, mənfi çaları məhz E.Said gətirdi. O, Orientalizmin başlanğıcını Napoleonun Misir yürüşü ilə əlaqələndirir.

Ümumiyyətlə, Səidə görə orientalizm 19-cü əsrdə imperializmin güclənməsi məhsuludur. Orientalizm inşa olunub və Şərqi nəzarət üçün vacibdir. Orientalizm elmi, akademik sahə kimi əsasən 18-cü əsrin sonlarına yaxın formalaşmış, düşüncə üsulu kimi qədim zamandan,

Esxildən (Aeschylus) başlamış, Dante və digər orta əsrlər, sonra isə yeni dövr yazıçı-şairləri tərəfindən davam etdirilmiş, media tərəfindən kanonikləşdirilmişdir. Orientalizm, korporativ institut olaraq imperializmin məhsulu sayılmalıdır. Şərqi ələ almaq, onu müstəmləkəyə çevirmək və idarə etmək məqsədi güdür. Orientalistlərin törətdikləri, istehsal etdikləri biliklər əzici və idarəedici gücə çevrildi. Napoleonun Misir yürüşü akademik biliklə siyasi iddiaların qovuşması, üzvi vəhdəti idi; biliyin gücə təsirini nümayiş etdirirdi. Avropalı kimliyi, avropalı ideyası, Avropanın “norma” olması da orientalistlərin məlum “biz” və naməlum “başqaları” arasındakı şişirdilmiş və ya uydurulmuş fərqlərdən yoğruldu. Orientalizmin və kolonializmin nəticəsində şərqilər də özlərinə Avropalıların gözü ilə baxmağa başladılar.

Burada əvvəlcə beyinlərə yeridilmiş “Россию умом не понять”⁹⁷ (Rusiyanı ağılla anlamaq mümkün deyil) ifadəsi, sonra isə artıq normaya çevrilmiş, kanonikləşmiş “Azərbaycanda (və Şərqdə) polifonik musiqi yoxdur, onun banisi Üzeyir Hacıbəylidir” fikri yadıma düşdü. Birinci ifadə yalnız “Rusiya

---

⁹⁷ Rusiyanı ağılla anlamaq (dərk etmək) mümkün deyil.

mürəkkəbdir, məntiqlə izah edilən, anlaşılan deyil” kimi başa düşülməlidir. Burada Rusiyanın istisna rola malik olduğu, bəşəriyyətin inkişafında öz xüsusi fərqli yolu olduğu da önə çəkilir (bunu slavyanofillər xüsusi vurğulamışlar). Amerika Birləşmiş Ştatlarına məxsus istisnaçılıq (American Exceptionalism) da eyni şəkildə şərh oluna bilər. Polifonik musiqi və Ü.Hacıbəyli məsələsi isə tarixin bir hissəsini (orta əsrləri) aşağı qiymətləndirməkdən, rus-sovet dövrünə istisna önəm qazandırmaq cəhdindən, həmçinin sevimli şəxsiyyəti daha da böyük görmək istəyindən doğur. Qəliblər belə yaradılır, onları dəyişmək asan olmur. Əslinə qalanda isə Azərbaycan muğamı (və başqa şərq xalqlarının bənzər musiqisi) polifonik musiqidir, bunun yaşı yüzilliklərlə deyil, daha böyük – min və daha çox illərlə ölçülə bilər. Böyük Ü.Hacıbəyli isə Azərbaycan musiqisi ilə Qərb musiqisini sintez etdi, Azərbaycan musiqisinə yeni güc qazandırdı!

Avropadan qat-qat böyük (ərazi və əhaliyə) və cürbəcür Oritenti (Asiya və Afrikanı) avropalılar monolit, həmcins bir məkan kimi görməyə başladılar. E.Səid “Culture and İmperialism” adlı əsərində (1993) tarixi tədqiqatların Qərbin tarixə baxışı təsirində qaldığını, Qərbin bu sahəni bir standart, kanonik şəkllə saldığı fikrini də irəli sürürdü. Ona görə Qərbin üstünlüyü populyar mədəniyyət, bədii əsərlər, tarixi ritorika (bəlağət), fəlsəfə və coğrafiya kimi sahələrə hopur, hörülür, tikilir və güclü təsir gücü nümayiş etdirir.

Əlbəttə ki, imperializm, kolonializm, stereotip, yaradılmış bilik və fikirlərin iqtisadi və hərbi üstünlük əldə etməyə haqq qazandırması, siyasətə güc verməsi məsələlərində mühüm fikirlər irəli sürən orientalizm geniş əks-səda doğurdu. Lakin, o, güclü tənqiddən də kənarda qalmadı. “Orientalizm”in kifayət qədər ziddiyyətli olması, E.Səidin peşəkar, obyektiv şərqşünasları az yada salması, bir çox şərqşünasların Şərq-Qərb qarşıdurması deyil, Şərq-Qərb əməkdaşlığı uğrunda çalışdıqlarını vurğulamaması, populyar mədəniyyətlə elmi, akademik orientalizmi bir-birinə qarışdırması, Şərqdə ciddi koloniyalar yarat-

mayan alman orientalistlərini təhlilə cəlb etməməsi, Oksidentalizmi (Şərqlilərin Avropanı önyarğı ilə görmələri, tam materialist Qərb və müdrik, ruhi Şərq tezisi), bir çox mürəkkəb fikir və hadisələri mütləqləşdirməsi və ya sadələşdirməsi kimi məsələlər bir çox tanınmış (və çox tanınmamış) alim və intellektualların tənqidinə məruz qaldı.

***“Edvard Səid gözəl alim olmaqdan başqa,
çox fəal siyasi xadim və mübariz olub”***

Solmaz Rüstəmovə Tohid:

– Əziz qonaqlar, əziz məclis iştirakçıları!

Hamlet müəllim xarici səfərdə olduğu üçün, əvvəlcədən xahiş etmişdi ki, bugünkü qonağımızı mən təqdim edim. Bu gün bizim məclis bir az xudmanidir. Amma keyfiyyət baxımından, mənə elə gəlir ki, çox yüksək və məzmunlu məclisimiz var. Qonağımız da kifayət qədər tanıdığınız bir insandır. Məclisimizin mövzusu da çox maraqlıdır. Hər halda şərqşünaslar və tarixçilər qiymətləndirərlər ki, məclisimiz XX əsrin ən maraqlı alimlərindən biri olan Edvard Səidin yaradıcılığına həsr olunub.

Əvvəlcə qonağımızı təqdim eləyim. Turac Atabəki bizim həmyerlimizdir. 30-35 il bundan əvvəl İrandan Hollandiyaya mühacirətə gedib və orada xarici əcnəbi bir vətəndaş olmaqla kifayət qədər yüksək nailiyyətlərə, mənəblərə çatıb. Hazırda Amsterdam və Leiden Universitetlərinin professorudur. Amsterdamda Beynəlxalq Sosial Tarix İnstitutunda Yaxın Şərq Departamentinin müdürüdür. Xaricdə və respublikamızda kifayət qədər tanınmış alimdir. Məncə, onun haqqında daha geniş məlumat ehtiyac yoxdur. Turac bəyin hazırladığı və bu gün sizin diqqətinizə çatdırmaq istədiyi mühazirənin obyektı – Edvard Səid də kifayət qədər tanınmış və maraqlı insan olub. O, Fələs-

tin xristiyanlarından. Uşaq olarkən ailəsi Amerikaya mühacirət edib. Orada ingilis ədəbiyyatı üzrə ixtisaslaşıb, Kolumbiya Universitetinin professoru olub. 2-3 çox məşhur əsərləri var ki, onlardan da biri “Orientalizm”dir. Bu haqda məruzəçimiz məlumat verəcək. Mən bildiyimə görə, Edvard Səid gözəl alim olmaqdan başqa, çox fəal bir siyasi xadim və mübariz insan olub. Ən əvvəl Fələstin xalqının hüquqları uğrunda fəal mübarizə aparıb. Amma radikal mövqedə yox, İsrailin mütərəqqi xadimləri ilə birlikdə bu məsələnin sülh yolu ilə həll edilməsi, iki xalqın dinc və əminamanlıq şəraitində yaşaması yolunda böyük addımlar atıb. Turac bəy bir epizod danışıdı ki, Edvard Səid ilk dəfə İsrailə gələndə yəqin ki, Fələstin xalqı ilə həmrəyliyi nümayiş etdirmək istəyib və bu məqsədlə özünə bir mənəvi borc bilib ki, o da bir daş götürüb simvolik olaraq İsrail tərəfə atsın.

Mən istəyirəm ki, elə burada sözü verək həmin insanı daha çox tədqiq eləyən Turac bəyə. Bundan sonra qoy söhbəti o, davam eləsin. Buyurun, Turac bəy!

“Edvard Səidin fəaliyyəti yalnız prestij, ad-san, şan-şöhrət üçün deyildi”

Professor Turac Atabəki:

– Çox sağ olun!

Əvvəlcə mən, özü burada olmasa da, Hamlet müəllimə öz minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm. Hamlet müəllim məndən Edvard Səid ilə bir məruzə etməyimi istədi.

Mən əvvəlcə sizə bir film göstərəcəm. Bu, Edvard Səid ilə bir müsahibədir. Burada onun kimliyi və tarixşünaslıq üçün nə qədər əhəmiyyəti bir insan olduğundan söhbət gedir. Təəssüf ki, bu film ingilis dilindədir.

Film iki bölümdən ibarətdir. Birinci bölümdə Edvard Səidin bir tarixçi kimi və ikinci bölümdə isə bir politik optimist, hətta fəal siyasətçi kimi fəaliyyətindən bəhs olunur. Çünki o, Amerikada mühacir kimi yaşadı, Nyu Yorkda həmişə çox aktiv rol oynadı. Onun fəaliyyəti yalnız prestij, ad-san, şan-şöhrət üçün deyildi. Onunla danışanda deyirdi ki, özüm uzaqlarda olsam da, mənim canım, ruhum sizinlədir.

İcazə verin, əvvəl bu filmi sizə təqdim edim və sonra orientalizmin haradan gəldiyindən və orientalizmin özünü oriental tarixşünaslıqda nə cür göstərməsindən danışarıq.

(Sonra 45 dəqiqəlik film məclis iştirakçılarının diqqətinə çatdırıldı.)

Professor Turac Atabaki:

– Mən 1989-cu ildə Daşkənddə və Azərbaycanda tədqiqat aparırdım. Burada işi qurtarandan sonra Hollandiyaya getdim. Orada bir neçə həftə qaldım. Oradan da Kubaya getdim. Daha sonra Amerikada Stanford Universitetində çalışdım. Orada arxivdə işləyirdim. Bir gün qəhvə içmək üçün yuxarı çıxanda gördüm ki, orada amerikalı bir xanım da əyləşib. Mənə: “Salam Aleyküm,” – dedi. Mən də onun salamını aldım. İrandan olduğumu soruşdu. Mən təsdiq etdim və onun kim olduğu ilə maraqlandım. Dedi ki, o, universitetdə Sovet şöbəsinin müdiridir. Dedim ki, mən Sovet İttifaqından gəlirəm. Sonra ona Bakıda, Alma-Atıda, Daşkənddə gördüklərimdən danışdım. Ondan Sovetlərin gələcəyi haqqında nə düşündüyünü soruşanda dedi ki, SSRİ dağılmayacaq. Mən isə Sovetlərin dağılacağını dedim. Sonra o, Sovetləri əvvəlcədən düşündüyü kimi təqdim etməyə başladı. Məncə, bu uydurulmuş bir təqdimat idi və o adam belə bir düşüncə ilə yaşıyırdı. Mən ona yarım saat ərzində Moskvada, Bakıda olan vəziyyət haqqında, gördüklərimdən danışdım. O isə ya başa düşmədi, ya da başa düşmək istəmədi.

Mən 1996-cı ildə, yəni təqribən 8 ildən sonra Stanford

Universitetində çıxış etməyə getmişdim. Yadıma düşdü ki, bu xanım orada işləyirdi. Dedim, gedim o xanımla salamlaşım, görün nə var-nə yox. Getdim, gördüm elə oradadır. Dedim: “Salam Aleyküm, siz mənə tanıyırsız, mən burada olmuşam”. Dedi: “Hə!” Amma demədim ki, Sovet dağıldı, onu məhcub eləmək istəmirdim. İndi, yəni Sovetlər dağılandıdan sonra hansı şöbənin rəisi olduğunu soruşdum. Dedi: “İslam şöbəsinin müdiridir”. Başladı İslam haqqında mənə bir təsəvvür verməyə. Bu hadisə səbəb oldu ki, mən Edvard Səidi yaxından araşdırım, bu təsəvvür ki, Qərbdə var, Qərb bu təsəvvürlə yaşayır: Yəni özgə bir adamı ortaya qoymaq. Edvard Səid XIX əsr kolonializminin və orientalizmin yavaş-yavaş meydana çıxmasını izah edir: Ortada bir özgə var. O özgəyə görə mən özümü təriflədirəm. Mən kim olduğumu demirəm. Mən deyirəm ki, mən o adam deyiləm.

İkinci dəfə bu mövzuya müraciət edəndə, mən bu işi daha yaxşı başa düşdüm. Belə bir kitab oxudum – “Vaunqli”. Yəqin eşitmişiniz ki, Vaunqli Osmanlı ətrafından gedir Orta Asiyada. Bütün bu Orta Asiyanın kövrəkliyini mən Vaunqlidən oxudum. “Vaunqli”ni oxuyan adamda Orta Asiya, Buxara haqqında təsəvvür yaranır. Mən Buxarada o yer qalmadı ki, baş çəkməyim. Vaunqlinin getdiyi yerlərə mən də bircə-bircə getdim. Gördüm ki, Vaunqlinin verdiyi təsvirlər düzgün deyil. Yəni ortada geri qalmış, köhnə, bisavad bir Buxara var. Gedib Buxaranın tarixini görəndə çox mütəəssir oldum. Əbu-Dövlət Əhmədi Daniş və Toğrul Əxvabi adlı iki şəxs var. Hər cümə günü gedirlər Məftuninin evində oturur və danışdılar. Yaxşı, yüksək səviyyədə intellektual bir mübahisə gedirdi buxaralı, azərbaycanlı, iranlılar arasında. Yəni orientalizmi özgələrin düzəltdiyi bir şey kimi ortaya qoyur, bu düzəlmiş birindən sonra biri tərif edir. Edvard Səid bu işi başladı. Beləcə, post-kolonial nəzəriyyə yavaş-yavaş ortaya çıxdı. Post-kolonial nəzəriyyəyə hamımız yaxşı deyirik. Biz post-kolonial deyəndə nəyi nəzərdə tuturuq? Yəni kolonial getdi və biz post-koloniala keçdik. Sizə bir nümunə

verim: Hindistan 1947-ci ildə müstəqil oldu. Amma Hindistan tarixinə tarixşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən baxanda 1947-ci ildən sonra – 50-ci, 60-cı, 70-ci illərdə hələ Hindistanın tarixşünaslığı kolonial bir tarixşünaslıq idi. O kolonial tarixşünaslığı kolonial adam yazmır. Kolonialara malik İngiltərə tarixini (*British History*) ingilis tarixçiləri yazmırlar. Hindistanlılar yazırlar. Amma Hindistanda mənə deyirlər ki, *Orientalizm University* nədir? Bu, orientaldan dönmüş orientaldır, yəni düşüncə həmin düşüncədir, fikir həmin fikirdir. Həmin elementləri tuturlar, yazırlar, sadəcə hakimiyyətlərin yeri dəyişir. Kolonial adam gedir, onun yerinə milli adam gəlir. Amma həmin tarixi şərait və forma qalır. Mən sözümlü hələlik burada qutarıram. Sizi çox yormağ istəmirəm. Ortaya 3 sual qoyuram:

Birincisi, bizim tariximizi kim yazıb və ya yazan kimdir? Yəni, məsələn, indiki tarixi ki, biz yazırıq, 10 il qabaq yazılmış tarixlə çox fərq var. Mən hər dəfə buraya gələndə, gedirəm kitabxanaya, ya da mağazalardan kitab alıram. Mən bu kitablara baxanda görürəm ki, 1996-97-ci illərdəkindən bugünkü çoxdur. Amma o zamankı ilə baxışlarımız fərqlidir. Bir zaman baxış var idi, məsələn, M.Ə.Rəsulzadə əsaslı, o baxış artıq yoxdur. Yəni birinci sual budur ki, tarixi kim yazıb? Mənim bir kitabım

var, o kitaba internetdə də baxa bilərsiniz: “*Who writes whose history (facts)*” (“Kim kimin tarixini yazır”). Biz, məsələn, Sovetlərin dağılma tarixini yazanda kimin tarixini yazırıq? Bakılıların tarixinimi, Gəncədə baş verənlərimi və ya başqa şəhərlərimizdə olanlarımızı? Yəni loqohistoqrafiya yoxdur, burada meqa-histoqrafiya var. Böyük şəhərlərin histoqrafiyası var. Onun üçün mühümdür ki, tarixi kim yazıb və kimin tarixini yazır. Onun üçün tarixşünaslıqda post-kolonializmin bir məsələsi də lokal, yerli tarixin çox mühüm olmasıdır. Bizim tarixşünaslıqda yerli tarix yoxdur, meqatarixlər var. Böyük şöhrət tarixləri, sülalələrin tarixləri var, milli qlobal tarix yoxdur.

İkincisi, bir avropizm, avrosentrizm var – avrosentrik tarixşünaslıq var. Avropizm deyəndə, biz elə qəbul edirik ki, mavi gözlü, sarışın bilikli adamdır. Yəni bir bizdə Qərb heyranlığı var. Məsələn, bir şey xaricdə, ingilis dilində çap olanda, məsələn, İranda tez tərcümə eləyirlər. İranın tərcümə işi çox yaxşıdır, çox böyükdür. Hər il kitab sərgiləri olur və o qədər kitab tərcümə eləyirlər ki, mat qalırsan. Niyə bu tərcümə hissi var? Tərcümə pis deyil. Amma bu heyranlıq haradan gəlib ki!.. Qərbdə çap olunan istənilən kitaba heyran oluruq. Bunu biz qəbul eləmişik, çünki bunu avrosentrizm bizə verib. XIX əsrdə bizə başa salıbdır ki, biz bioriijinal, məntiqsiz adamıq. İndi siz deyiniz ki, məsələn, Afinada renessans nədir? İntibah varmı? Niyə siz onu zorla istəyirsiniz ki, Afinaya aparasız. İngiltərədə nə intibahı var? Amma o intibahı yavaş-yavaş orientalizm ortaya qoyur. O intibahı ortaya qoyanda bir avropizm gəlir. Özü də bu avropizm biz istəyə-istəyə gəlib. Bu avrosentrizmi biz qəbul eləmişik. Mənim başıma bir dəfə belə bir hadisə gəldi: Bir iclasda oturmuşdum. Bir nəfər tarixşünaslar haqqında danışırdı. Mən də 1905-ci ildən – rus inqilabından, İran inqilabından, Məşrutədən danışdım. Ondan sonra başladım Meksikadan danışdım, Meksikada da konstitusiya lazım oldu. 1913-cü ildə Çində də olub. Belə abu-havadan danışırdım. Birisi durdu ayağa və mən dedim ki, siz bunları bilirsiniz? Dedi ki, yox, bilmirəm.

Bunu adi ingilis danışdı. Dedim: “Siz Çin inqilabını bilmirsiniz?” Dedi: “Yox”. Dedim ki, siz 1905-ci il Rus inqilabını bilmirsiniz? Dedi: “Yox”. Dedim, 1906-cı il İran inqilabını bilmirsiniz? Dedi: “Yox”. Məşritə inqilabını? Dedi: “Yox”. Dedim: “Yaxşı, sağ olun”. Təxminən yarım saatdan sonra bu adam danışmağa başladı, danışdı-danışdı, gəldi Fransız inqilabına. Mənə dedi ki, siz bilirsiniz ki, Fransız inqilabında nələr oldu? Dedim, yox. Dedi, siz Fransız inqilabını bilmirsiniz? Dedim ki, bilmirəm. Niyə, mən məhkumam ki, sənin tarixini öyrənirəm, amma sən mənim tariximi bilmirsən. Bu mənim hərəkət nöqtəmdir ki, niyə gərək hamı Avropa tarixi oxusun? Niyə? Onun üçün başladı ki, mən niyə modernizmdə Veber konseptini qəbul eləmirəm? Doğma yeri Avropada modernçilik qlobal bir proyektidir. Modernçilik, məsələn, 1400-1500-cü illərdən başlayaraq, gələk 1800-1900-cü illərə. 300-400 ildir ki, onlar işğal etməyə başladı dünyanı. Hindistanda modern imperatorluq var. Monqol imperatorluğu var idi, ərəblər var idi, Osmanlı imperatorluğu var idi. Böyük imperatorluqların dönəmi idi və bu, o demək deyil ki, o adamlar qəflətdə yaşayırdılar. Qlobal bir proyektidir modernlik və avromodernlik, qlobal bir proyektini mən qəbul eləmirəm.

Amma bu avrosentrik məntiqi gəlib bir nöqtəyə yetişir ki, mən adını qoymuşam historisizm. Historisizm deyəndə, yəni zorla bir tarix öyrətmə var. Sanki biz hamımız təbib otağının qarşısında, gözləmə zalında oturmuşuq, kimsə gəlir, bizi bir-bir çağırır. Modernləşmə sıza-sıza gəlir modern olur, historisizm belə yaranır. Marksizmin də içində belə bir historisizm var. Yəni Marksın fəlsəfəsi özü də çox avropasentrik fəlsəfə idi. Ona tənqidi baxımdan, deyim ki, marksizm çox avrosentrik bir düşüncədir. Historisizm deyəndə tamamilən gəlib bizim indiki həyatımızı görürük, biz tamamilə iqtisadi, siyasi problemlərimizi Avropa modernlərinə bənzətmək istəyirik.

Milli tarixi yazmaq çox mühümdür. Hindistanda bir məktəb var. Başlayıblar onu tənqid etməyə. Çünki istiqaldan

sonra hind tarixşünaslığı konqres tərəfindən dominant oldu. Onlar elit bir şeyi ortaya qoydular. İndi mən istərdim sizə bir neçə elit şeylər göstərim. Tarixə baxanda IX – X əsrlərdə indiki Pakistan ərazisində Samanilər gəlirlər meydana: I Samani, II Samani, III Samani... Milli tarix köhnə tarixi gətirib bu günə yapışdırmaq istəyir. Amma Samanidən sonra nələr oldu? Yəni XI əsrlə XIX əsr arasında böyük bir dövr var. İndi Tacikistanda bir problemə çevrilib, bilmirlər bu cür məsələləri nə cür həll eləsinlər. Qırğızistanda Manas məsələsi gəlir. Tarixşünaslıq və arxeologiyada qərar olur ki, milləti bir-birinə yapışdırırsın.

Mən deyirəm ki, post-kolonializmə baxanda paradokslara diqqət verək. Əmir Teymur XV əsrdə meydana çıxdı. Sual odur ki, Əmir Teymurdan sonra nə oldu o ölkədə? Şeybanilər gəldilər. Şeybanilər Teymurilərlə vuruşdular. Amma Özbəkistanın milli tarixində Şeybanilərin izi yoxdur. Niyə Əmir Teymuru gətirmişik? Çünki tarixə baxanda ən böyük adamımız Teymurdur. Gəlin Teymuru saxlayaq. O, bizim tariximiz olsun. Amma Şeybanilər məsələsi nə olacaq?

Hələlik bu qədər. Dinlədiyinizə görə təşəkkür edirəm!

Solmaz Rüstəmovə Tohidi:

– Təşəkkür edirik, Turac bəy!
Kimin sualı varsa, buyursun!

Esmeralda Ağayeva:

– Turac bəy, qısa bir şey demək istəyirəm ki, milli təlimin səviyyəsinə görə, etiraf eləmək lazımdır ki, siz və Edvard Səid avropasayağı, Avropa tərzində təhsil almısınız. Düzdürmü?

Professor Turac Atabəki:

– Yox... Mən təhsilimi əvvəl İranda, sonra xaricdə almışam.

Esmeralda Ağayeva:

– Onu bu sayaq genişləndirmisiniz də... Mənə elə gəlir ki, ona görə də kənardan hər şeyə nəzər sala, analiz eləyə bilərsiniz

və s. Bizim də faciəmiz və bədbəxtçiliyimiz odur ki, Avropa səviyyəsinə qalxmaq üçün milli təlimi o səviyyədə görmək istəməyənlər var. O səviyyəyə çatandan sonra biz deyə bilərik ki, məsələn, mən mənəm, sən də sən. İndi lokal tarixləri yazmaq üçün cəhd göstərməliyik və buna da müəyyən səviyyə lazımdır.

Professor Turac Atabəki:

– Mən bir şeyi başa düşmədim, deyirsiniz ki, məsələn, Avropada belədir, biz belə danışıyıq. Amma sual budur ki, mən Şərqi adamıyam. Mən sizə bir şey deyim, dəfələrlə Türkiyədə, müxtəlif ölkələrdə keçirilən konfranslarda da demişəm. Allah qoysa, bir neçə aydan da sonra bizim burada da konfransımız olacaq. Bizim bir cəmiyyətimiz də var. Mən deyirəm ki, niyə siz Hindistana baxmırsınız? Hindistan nəhəng ölkədir. Niyə Hindistan tarixşünaslığını araşdırmırsınız? Mən ora gedəndə, bir “kitab evi”ndən post-kolonializm haqqında kitablar aldım, hindlilər yazıblar. Son dərəcə gözəldir, mən ondan çox istifadə edirəm.

Esmeralda Ağayeva:

– Avropaya çatanda da mən deyə bilərəm ki, mən mənəm. Çatmaq lazımdır, ötmək lazımdır. Mən istərdim ki, biz kosmosa da uçaq. Məsələn, oradan baxıb görək biz hansı məsələlərlə məşğuluq. Səviyyəmizi qaldırmaq lazımdır.

Professor Tofiq Hacıyev:

– Əvvəla Turac bəy çox sağ olsun ki, Qərbdə yaşayan Şərqi alimi kimi bizə son dərəcə dəyərli və dərin məlumat verdi. Biz hamımız istəyirik görək ki, bu baxışdan Qərbə dominant demək olar, ya yox. Yəni Qərbdə tarixə bu nöqtədən, bu ocaqdan baxan adamların sayı çoxdur. Turac bəyə bu gün orijinal baxmağa imkan verən Şərqi keçmişidir, Şərqi mənşəyidir. Amma bu, tarixçilər məclisidir. Biz burada tarix elminin problemlərindən danışırıq. Çox böyük tarixdən – makrotarixdən danışırıq. Şərqi, Qərb... yüzilliklər, minilliklər... Amma biz bu gün müstəqil Azərbaycanda yaşayırıq. Biz indiki, indi yaşadığımız tarixi düzgün bilirik. Deyirsiniz, o, tarix elmini Qərbdə oxuyub, Qərb elmini əks etdirir, Qərb elminin yüksəkliyindən danışsınız. Biz də yüksək səviyyəli sovet elminin yetirmələri idik. Sovet elmi dünyanın inkişaf etmiş dövlətlərinin elmi ilə rəqabət aparırdı və bizim də çox güclü metodologiyamız var. Biz onu bir kənara qoyuruq. Gəlin, indiki Azərbaycan elmindən danışaq. Çox gözəl sözlər dedi Turac bəy. Biz meqatarix yazırıq, millətlərin tarixini yazırıq. Amma kiçik bir kəndin, bir rayonun, kiçik bir hadisənin tarixini yazmırıq. Mən sizə bir şey deyim. Məsələn, mən keçən il bir kitab oxumuşam. *“История Второй Республики Азербайджан 1988-93”**. Moskvada “Qranitsa” nəşriyyatında çıxıb. Həmrəylik mövzusunda.

6-

Müəllifi Rasim Ağayevdir. O, Azərbaycanın 1-ci şəxslərin köməkçisi kimi Prezident Aparatının 5-ci mərtəbəsindən baxır. Mən də Azərbaycanın fəal vətəndaşlarından biri idim. Küçələrdən baxmışam. Təsəvvür eləyin ki, bu kitab çıxıb. Cəmi 1000 nüsxə çıxıb, 700 nüsxəsi Moskvada yayılıb. 300 nüsxə gəlib Azərbaycana. Deməli, balaca bir kitab şirkəti çap edib. Düşündüm ki, yəqin bu Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fundamental kitabxanasının direktorudur. Dedim ki, bəs, belə bir kitab çıxıb, Moskvada yaşayan iki azərbaycanlı yazıb. Onun iki nüsxəsini istəyirik sizin kitabxanaya bağışlayaq. Deyir, onu kim yazıb?

Mənim fikrimcə, Azərbaycan elmində çox mühümdür ki, elə bir hərəkətin iştirakçıları şahidi olduqları hadisələri, öz xatirələrini yazsınlar. Məsələn, mən bilirəm ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə dair elmlər doktoru adına dissertasiya yazırdılar. O dissertasiyanın mənbələrinin 98%-i “Azadlıq” qəzetinin materiallarıdır. Bu necə tarix olubdur, hamı bil-mir? Azərbaycanın müasir tarixi əsətlər üzərində qurulub.

Solmaz Rüstəmovə Tohidi:

– Esmeralda xanım bizim çox ağırlı bir nöqtəmizə toxundu. Daha doğrusu Turac bəy buna təkən verdi.

Turac bəyginin institutunda bir proyekt var idi. Onu burada Bi-Bi-Si ilə birlikdə mən həyata keçirdim. O, bir şifahi tarix proyektı idi – bəlkə biz bu tarixə ciddi baxmırıq. Amma onlar, o institut çox mobil işləyir. Biz 1988-93-cü illər ərzində bu hərəkətdə olan həm kommunist liderlərdən, həm xalq hərəkətində iştirak eləyən adamlardan, həm də xalqın digər nümayəndələrindən müsahibə aldıq. Öz adımdan deyim ki, mənə, o da son istinad, son həqiqət deyil. Çünki əvvəla bu, hər kəsin subyektiv mövqeyi idi. Yəni bu tarixə kompleks baxmaq lazımdır. İkincisi, o partiya xadimləri şübhəsiz ki, səmimi deyildilər. Yəni axıra kimi hamı qorxurdu. Amma müəyyən qeyri-dəqiqliklər olsa da, o da bir mənbədir.

Professor Turac Atabəki:

– Mən sizə deyim ki, mənbələr müxtəlifdir. Biz heç vaxt iddia eləməmişik ki, filan mənbə yeganədir. Siz o həyatı keçib-siz, siz gərək öz xatirələrinizi yazasınız – bu məmləkətdə nə baş verdi. Bu, çox mühümdür. Amma deyim ki, məhəlli tarixlər tarixşünaslıq baxımından, mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ümumiyyətlə, əsrlər boyu həm Avropada, həm Asiyada tarixşünaslıq olubdur – politik tarix, siyasi tarix və s. XX əsrdən başlayaraq, tarixşünaslıqda yeni bir səhifə açıldı, o da sosial tarixdir. Yəni yavaş-yavaş sosial tarix gəlir, ictimai tarix gəlir. Biz buna “tarixə yuxarıdan deyil, aşağıdan baxmaq” deyirik. İndi təqribən 30-35 ildir ki, bu sosial tarixdə belə bir məktəb meydana gəlir. Ona da günlük həyat tarixi deyirlər. Məsələn, mən sizə bir nümunə verim. 1935-39-cu illəri əhatə edən çoxlu kitablar var. Ruslar yazırlar, avropalılar, asiyalılar... yazırlar. Amma onların çoxu, mənə görə, siyasi tarixdir. Hadisələrə yuxardan baxırlar, rəqəmlər əsasında məlumatlar verir – neçə nəfər getdilər, neçə nəfər qaldı, filan. Amma mən bilmirəm, məsələn, o dövrdə Maqadanda nə baş verdi, həyat nə cür idi Maqadanda? İndi iranlı Dr.Səfərli Tehrandə “Maqadanda heç kəs qalmır” adlı təzə bir kitab çap etdirib. O qədər yaxşı kitabdır ki, mən onu oxuyanda görürəm ki, Maqadanda səhərdən axşama kimi həyat nə cür idi, insanlar nə cür yeyirdilər, içirdilər, yatırdılar, işləyirdilər. Belə bir sosial tarix var.

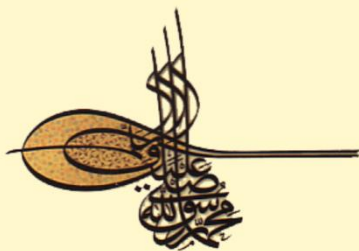
Bu gün Avropada artıq bu cür romanlar da var. Əslində, elə onlar da siyasi tarixdir.

Solmaz Rüstənova Tohidi:

– Məncə, bugünkü məclisimiz də kifayət qədər maraqlı oldu. Hər birinizə təşəkkür edirəm! Sağ olun!

ON SƏKKİZİNCİ MƏCLİS

15
Fevral
2008

**ELM VƏ SƏNƏT
MƏCLİSİ**

**TÜRKİYƏDƏ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATININ VƏ
MƏDƏNİYYƏTİNİN
ARAŞDIRILMASI TARİXİ**

SAAT
16:00

*Xəzər
Universitəsi*
Bəzir Səfərəğli küç.122

Yavuz Akpınar
Ege Universitəsinin professoru
Türkiyə

Professor Hamlet İsaخانlı:

– Xəzər Universitəsində artıq il yarım davam eləyən “Elm və Sənət Məclis”lərinin 18-ci toplantısını açıq elan edirəm. Bir qayda olaraq bizim məruzəçilər seçilmiş, öz sahələrinin liderləri insanlar olur. Biz onları dəvət edirik, onlar bir məruzə edir və məruzə ətrafında burada peşəkar iştirakçılar müzakirələr aparırlar.

Böyük Fuad Köprülü

Bugünkü mövzumuz Azərbaycan ədəbi düşüncəsinə, Azərbaycan mədəniyyətinə, eləcə də türk ədəbiyyatına, türk mədəniyyətinə birbaşa dəxli olan bir məsələdir. Biz Azərbaycan ədəbiyyatını *bir az kənardan, amma yaxından* işıqlandırmaq fikrindəyik, bu mədəniyyətin Türkiyədə araşdırılma tarixinə nəzər salmaq istəyirik. Ümumiyyətlə, hər xalq, o cümlədən azərbaycanlılar – Azərbaycan türkləri öz ədəbiyyatının, musiqisinin, memarlığının, sənət dünyasının dünyada tanınmasını arzu edir, bununla da dünya mədəniyyətində öz sözünü demək, onun iştirakçısı olmaq istəyir. Bu gün ədəbiyyatdan söhbət açacağıq. Belə bir fikir var ki, ilk dəfə dünya ədəbiyyatı və onun konsepsiyası haqqında fikirləri bir mövzu kimi böyük alman mütəfəkkiri və şairi Goethe diqqət mərkəzinə çıxarıbdır. Bütün türk xalqları ədəbiyyatında bu mövzuya – bütövlükdə türk ədəbiyyatı tarixi, türk düşüncə tarixinə ən çox nüfuz edən insan əsərlərinə bələd olduğumuz və bu mənada hamımızın tanıdığımız böyük Fuad Köprülü (1890-1966) olubdur. Onun türk dünyasına bütövlükdə, bərabər, müntəzəm nəzər salmaq gücü və ehtirası vardı. O, Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində də

yeni gözəl işlər gördü. Fuad Köprülünün Türkiyədə, Osmanlıda yazıb-yaradan bir sıra şairlərin azəri kökünü araşdırması və bu barədə qiymətli yazıları ədəbiyyatşünaslıq sahəsində ən çox ləzzət aldığım əsərlərdən olub. Bütöv türk ədəbiyyatı mövzusunun dərinliyinə və genişliyinə dərinlən nüfuz etməyi bacaran bu elm adamının, geniş və dərin düşünən ədəbiyyat tarixçisinin, filosofun abidəvi yazıları bu gün də tərəvətini və gücünü itirməyib. Fuad Köprülünün əsərləri intellektual zövq qaynağı kimi bir qürur hissi də doğurur. 1933-cü ildə nəşr etdirdiyi *“Anadolu’da Türk dili ve Edebiyatının Tekamülüne Umumi Bir Bakış. XIII-XVI Asır”* əsərində *“lehçe bakımından Azeri dairesine mensup”* şairlər – Nesimi, Kadı Burhaneddin və onlarca digərləri haqqında söhbət açır, orijinal şərhlər verir. Azərbaycandan Osmanlı saraylarına gələn şairlərdən danışır. *“Bu Azeri şairlerinden bazıları, bilhassa Türkiye’de uzun müddet kalanlar, esasen edebi Azeri lehçesinden pek farklı olmayan Osmanlı lehçesiyle de yazmışlar,”* – deyir.

“Fuzuli, şiirlerini Azeri Türkçesi ile yazmakla beraber, Türk edebiyatının en büyük şairi olarak kabul olunabilir”. Fuad Köprülü orta əsrlər türk dünyasının ən şöhrətli üç şairi olaraq Nəsimi, Nəvai və Füzulini göstərir.

“Ozan” və saz şairləri haqqında sanballı tədqiqatında da F.Köprülü ümumtürk ədəbiyyatına nəzər salmış, Azərbaycan sahəsini xüsusi diqqətlə izləmişdir.

1942-ci ildə “İslam Ansiklopedisi”ndə yazdığı “Azeri” maddəsi Fuad Köprülünün Azərbaycan ədəbiyyatına bir ümumi baxışıdır. Konseptual baxımdan əsər çox dünyəvi, məzmun cəhətdən zəngindir. Osmanlıcanı Qərbi Oğuz, Azəricəni isə Şərqi Oğuz ədəbi ləhcəsi kimi qəbul edən F.Köprülü Azərbaycan ədəbiyyatını üç böyük Türk ədəbiyyatından biri hesab edir (Osmanlı və Cağatay ədəbiyyatı ilə yanaşı). O, *“Azeri edebiyatının, Osmanlı edebiyatına nazaran, en zengin ve kuvvetli tarafı halk edebiyatıdır,”* – deyir. Doğrudan da, “Dədə Qorqud” və “Koroğlu” dastanlarının adını çəkmək kifayətdir. XIII əsrdən 1930-cu ilə

qədər Azərbaycan ədəbiyyatının xülasəsi verilmişdir bu əsərdə. Fuad Köprülü ayrı-ayrı şairlərin həyat və yaradıcılığına xüsusi məqalələr həsr etmişdir. Bunların içərisində Həbib və Füzuli xüsusilə seçiliblər.

Digərləri:

Təbii ki, “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi dastanlar üzərində çalışan Türkiyəli alimlər bununla Azərbaycan xalq ədəbiyyatını da araşdırmış olurlar. Eyni sözü Füzuli kimi Azəri ləhcəsində yazan şairlərin Türkiyədəki tədqiqatçılarına da aid etmək olar (Abdülbaki Gölpınarlı – Azərbaycan əsillidir, İsmayıl Hikmet, Abdulkadir Karahan...).

“Dədə Qorqud” və Orxon abidələrinin tanınmış tədqiqatçısı Muharrem Ergin “Azəri Türkçesi” əsəri ilə Şəhriyarın “Heydərbabaya Salam” əsərinin və ona yazılmış nəzirələrin dil xüsusiyyətlərini araşdırdı. O, həmçinin, Qazi Bürhanəddinin divanını tam şəkildə nəşr etdirdi və “Dədə Qorqud kitabı” üzərində tədqiqatlar apardı.

Ahmet Caferoğlu (Əhməd Cəfəroğlu) və M.Ə.Rəsulzadə kimi Azərbaycan mühacirləri Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması və tanıtılması üçün çox iş gördülər.

Lakin bəzi Türkiyəli tədqiqatçılar arasında Azərbaycan ədəbiyyatını “daraltmaq”, onu Osmanlı-Türkiyə ədəbiyyatının bir hissəsi kimi təqdim etmək cəhdləri də mövcuddur. Məsələn, mən bir neçə il bundan əvvəl Semih Tezcan və Hendrik Boeschoten tərəfindən hazırlanmış “Dədə Qorqud”un bir nəşrini görmüşdüm. Əsərin girişində nəticə çıxarmağa çalışırlar ki, bu əsərin (daha dəqiq desək, Drezden nüsxəsinin) Azərbaycan ləhcəsi ilə əlaqəsi yoxdur.

Anadolu tarixən türklərin birləşdiyi yer olub

Biz çağdaş Türkiyə tarixində və ədəbiyyatında Azərbaycanla bağlılığı olan, bu istiqamətdə tədqiqatlar aparan insanla-

rın olduğunu bilirik, çox adları tanıyırdıq. Amma, özünü az qala tamamilə bu işə həsr eləmiş yaradıcı insanlar var Türkiyədə. Bu söz birinci növbədə professor **Yavuz Akpınara** aiddir. Yavuz Akpınar Azərbaycan ədəbiyyatının, mənəviyyatının, düşüncə tərzinin ən görkəmli araşdırıcılarındanır. Türkiyənin Ege Universitetinin dil və ədəbiyyat bölümündə çalışır. Muharrem Ergin kimi, o da əslən biz tərəflərə yaxındır. Yəni Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsindəndir. Bu bölgədən olan ədəbiyyatsevər insanlar Azərbaycan folkloruna, Azərbaycan ədəbiyyatına bağlı olurlar. Çünki ora tarixən Şərq və Qərb oğuzlarının, zaman-zaman bir-biri ilə siyasi-hərbi savaqlar üzündən qarşı-qarşıya duran, savaqlan, ayrılan, ayrı-ayrı sərhədlər içində qalan, lakin ədəbiyyatı eyni olan iki Türk dünyasının məskəni olub. Yavuz bəy gənc yaşlarından Ərzurumda Azərbaycan ədəbiyyatına böyük maraq göstərüb. Məsələn, Mirzə Fətəli Axundov haqqında çox gözəl tədqiqat aparıb və Türkiyədə onun tam külliyyatını nəşr eləyib. Bu, Yavuz bəyin ilk ciddi elmi əsərlərindən biri olubdur. Sonra elə Sovet vaxtında – gediş-gəlişin o çətin günlərində – 1970-ci illərdə həm Arazın bu tayındakı Azərbaycana, həm də Cənubi Azərbaycana gəlib-gedib. Maraqlıdır ki, biz – şimalı azərbayclilər bir ara, ixtisaslaşmış oxucular və yaxud az sayda mütəxəssislər istisna olmaqla, cənub ədəbiyyatını az bilirdik. Həlbuki, bu taydakı irili-xırdalı bütün şairləri çox yaxşı tanıyırdıq.

Cənubi Azərbaycan şair və yazıçılarını Türkiyədə daha tez və geniş araşdırmağa başladılar. Çünki bizim yaşadığımız

Sovet dövründə Türkiyə ilə İran arasında gediş-gəliş daha rahat idi. Bir sıra hallarda Şəhriyarın və digər Cənubi Azərbaycan şairlərinin, yazıçılarının Türkiyədə nəşri bizdən – Azərbaycan Sovet Respublikasından bir az qabaq baş verirdi. Bu sahədə Yavuz bəy də çox çalışıb. Əslində, o, Şəhriyarın həm dil, həm nəşr, həm də ətraflı araşdırılması baxımından çox mühüm işlər gördü. Mən Yavuz bəyin yaradıcılığını geniş xarakterizə etmək niyyətində deyiləm, sadəcə, bir giriş sözü olaraq, Yavuz bəyi sizə təqdim edirəm. Yavuz bəy Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim dövrlərinə də baş vurub, araşdırıb, bu barədə yazıları var. Amma o, daha çox XIX – XX əsrləri tədqiq edib.

Təbii ki, Yavuz bəy öz araşdırma sahəsini get-gedə genişləndirir. Son illər o, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin arxivi və nəşri üzərində düşünür. Ümumiyyətlə, bu alimin yaradıcılığının getdikcə daha da budaqlandığı, rəngbərəng olduğu aydın görünür. Məncə, indi onun yaradıcılığının ən məhsuldar dövrüdür, çiçəklənmədən sonra ağac bar verir, meyvə verir. Uzun illərdir içində, beynində, qəlbində çoxlu materiallar hazırlayıb və onları kağıza köçürmək, oxuculara çatdırmaq, tədqiqatçı kimi onun əsas vəzifəsidir. İndi o, geniş mənada Türkiyədən kənarında yaşayan türklərin ədəbiyyatı ilə məşğul olmaq əzmindədir və bu işi görür!

Biz son dəfə Yavuz bəylə Bakıda Türk Xalqlarının Qurultayında görüşdük. Əslində, mən onu çoxdan dəvət etmək istəyirdim, bu qurultayda yaxınlaşdıq və onu Bakıya, “Elm və Sənət Məclisi»mizə dəvət elədik.

Yavuz bəy, çox sağ olun ki, dəvətimizi qəbul elədiniz, gəldiniz. İndi sözü Sizə verirəm.

Mövzumuz genişdir və yüzlərcə araşdırmanı əhatə edir

Yavuz Akpınar:

– Təşəkkür edirəm.

Azərbaycan və Türkiyə arasındakı əlaqələr, Türkiyədə

Azərbaycanla bağlı aparılan araşdırmalar haqqında çox şey söyləmək mümkündür. Amma zamanımız çox azdır. Onun için mən Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında aparılan tədqiqatların ən önəmlilərindən danışmağa çalışacağam.

Mövzumuz olduqca genişdir və yüzlərcə araşdırmanı əhatə edir. Bu baxımdan, mən burada ancaq tutarlı araşdırmalardan, Azərbaycanda az bilinən və ya heç bilinmədiyini sandığım bəzi əsərlərdən bəhs edəcəyəm. Mövzunu tarix, ədəbiyyat, dil və müxtəlif antologiyalar şəklində ələ almağa üstünlük verdim.

Osmanlıların qədimdən Qafqaz və Dağıstanla yaxın əlaqələri vardı

Tarix araşdırmalarına ümumi bir baxış. XVIII əsrə qədərki Azərbaycan tarixi, dili, ədəbiyyatı əsasən bu dövrə qədər yetişmiş bir çox şəxsiyyətin fəaliyyətləri, düşüncələri və əsərləri Türkiyədə kifayət qədər araşdırılmış, öyrənilmişdir. Səfəvi-Osmanlı davalarının, rəqabətinin bəlkə də tək müsbət nəticəsi budur. Qacar-Osmanlı dövrü Səfəvilər qədər böyük çəkişmələrə səhnə olmamış və Osmanlılarda Qafqaz (təbii Quzey Azərbaycan da bunun

içində) və İran bölgəsinə maraq getdikcə zəifləməyə başlamışdır.

Bunun əksinə olaraq Qars, Ərzurum, Batum vilayətlərinə qədər irəliləmiş rus istilasını, əskidən İrana qarşı göstərilən diqqət və marağı bu dəfə Çar Rusyasına yönəltdi. Osmanlıların qədimdən bəri Qafqaz və Dağıstanla yaxın əlaqələri vardı və bu bölgələri yaxşı tanıyırdılar. Osmanlı əsgər və diplomatları, saray çevrəsi, intellektual mühiti, Dağıstan haqqında bir

xeyli məlumat sahibi idi. Başqa sözlə, Osmanlılar XIX yüzilin əvvəllərindən etibarən Dağıstan və Qafqazda baş verənləri yaxından təqib etməyə başladılar. Osmanlı dövlət arxivində bu mövzularla bağlı bir çox sənəd vardır.

Bu arada Azərbaycan xanlıqlarının bir qismi də rus istilasını səbəbi ilə Osmanlılarla dostluq münasibətləri qurmaq istəmiş, istilaya qarşı birlikdə mübarizə yolu axtarmağa başlamışdılar. Bu dövrdə bəzi Azərbaycan xanlarının Osmanlı hökumətinə, xəlifəyə göndərdikləri mektublar, rəsmi yazılar və onlara verilən cavablar Osmanlı dövlət arxivində saxlanılır və bunların bir qismi nəşr edilmişdir. Yaxın vaxtlara qədər Azərbaycan tarixçiləri məlum səbəblərlə bu sənədlərdən istifadə edə bilməmişlər. Halbuki Azərbaycanın xanlıqlar və rus istilasını altındakı dövrü haqqında, Qafqazdakı ilk Osmanlı-Rus savaşı (1827-1827) haqqında Osmanlı dövlət arxivində bir çox faktlar vardır.

Bu savaşların Azərbaycanla əlaqəli vacib bir tərəfi də Gürcüstan Qarapapaqlarının, bəzi Qarabağ Türk oymaqlarının (obalarının) savaşlarda Osmanlı ordusunda ruslara qarşı döyüşmələridir. Məşhur şair, təriqət şeyxi Seyid Həmzə Nigari, bu savaşda əmrindəki könüllülərlə bir xeyli köməkliklər göstərmiş və savaş sırasında bir müddət Ərzurumda yaşamışdır. Əhməd Muxtar Paşanın yanında çalışan ərzurumlu Mehmet Arif Bəy, “Başımıza gələnlər” adlı xatirələrində bu savaşda köməklik göstərən Qarapapaqlardan (Tərəkmələrdən) söhbət açır. Mirhali (Mehrali) Bəy bunların ən başda gələnlərindən biridir və onun haqqında Doğu Anadoluda təşəkkül etmiş xalq türkülləri bu gün də yaşayır. Çıldır Aşık Şenlik də bu dövrü bəzi şeirlərində dilə gətirmişdir. Azərbaycan xalq şeirinin öndə gələn təmsilçilərindən Aşık Şenlik çox yaxın zamanlarda azərbaycanlı araşdırmaçılar tərəfindən incələnməmişdir. Bu dövrdə Türkiyə və Azərbaycan arasındakı ən önəmli körpülərdən birini quranların başında Aşık Şenlik və Posoflu Müdami gəlir.

Eyni şəkildə I Dünya müharibəsi zamanında Doğu Anadolu və Qafqazda baş verənlər, savaşlar, erməni problemi haq-

qında da Osmanlı dövlət arxivlərində bir çox sənəd qorunur.

Bilindiyi kimi, Sarıqamış məğlubiyyətində yer alan bir çox Osmanlı əsgəri ruslar tərəfindən Sibirə sürgün edilmiş, bu sırada gəncəlilər bir xastəxana quraraq yaralı Türk əsgərlərinə baxmış, onların zəruri ehtiyaclarını qarşılımışlar. Bəzi əsirlərin də Bakıya – Nargin adasına sürgün edildikləri, Azərbaycan xalqının onlara yardım etmək üçün böyük fədakarlıklar göstərdiyi məlumdur.

Qafqaz və Azərbaycandakı aydınlarımızdan xatirələr, müxtəlif yazılar qalmışdır

1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin hansı şərtlər altında qurulduğu, onun yıxılmasından sonra da ilk dövrlərdə bolşeviklərin Türkiyə, Azərbaycan və Rusya arasındakı yaxın əlaqələrin bir müddət davam etdiyi, tarix baxımından çox yaxşı məlumdur.

Bütün bu hadisələr sırasında müxtəlif səbəblərlə Qafqaz və Azərbaycanda olan əsgərlərimizin, aydınlarımızın bir qisminə dövrə aid çox lazımlı xatirələr, müxtəlif yazılar qalmışdır. Sözü gedən əsərlərin bir qismi əsasən bilindiyyindən, burada sadəcə adları çəkilərək üzərlərindən keçiləcəkdir: Kazım Qara-

bəkirin xatirələri və bu mövzudakı əsərləri; Şevkət Sürəyyanın “Suyu arayan adam” və “Ənvər Paşa” adlı əsərləri və s.

Daha az bilinən əsərlər arasında da keçmiş əsgərlərdən Fahrettin Erdoğanın “Türk ellərində xatirələrim” (Qafqazda rus əsarəti, Azərbaycan, Türkiстан və s., Ankara, 1954) diqqəti çəkir. Bu subayımız, 20 gün qaldığı Bakıda Musa Nağıyevin 50 yataqlı misafirxanasının olduğunu, oraya Türkiyədən gələnlərdən heç bir haqq-hesab alınmadığını, bütün ehtiyaclarının qarşılandığını, Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə görüşməsinə, hər bazar günü Nargin adasındakı əsir Türklərin Bakıya gəlişlərini, xalqın onları qarşılmasını, ehtiyaclarını təmin etmələrini və s. qeyd edir. Türk ordusunun Sarıqamışa girməsi Qafqaz və Azərbaycana doğru irəliləməsi, xüsusilə Qars və ətrafındakı hadisələr onun xatirələrində incəliklərinə qədər yer almışdır.

General Veysəl Ünüvarın “İstiqlal hərbində bolşeviklərlə səkkiz ay” adlı xatirəsində 1920-1921-ci illərdə Naxçıvan-Bakı səyahəti, Araz Türk hökumətinin quruluşu, Naxçıvan Şura hökuməti, ermənilərin Naxçıvana hücumu, Şərur hadisələri, bolşeviklər haqqında o zamankı əsgərlərin düşüncələri, sarsıntılar və nəhayət İrana keçiş anlatılmaktadır. Digər bir xatirə də Xəlil Atamanın “Əsarət illəri”dir. Bir digər maraqlı əsər də bir yedək subayın qələmə aldığı “I Dünya müharibəsi Şərq cəbhəsi xatirələri” adlı əsəridir.

***Azərbaycanda heç tanınmayan Mühiddin Birgənin
“İttihat və tərəqqidə on il” adlı xatirələri o dövrə işıq tutur***

Bunlar kimi daha bir çox əsər, xatirə parçası özündə yaxın dövr Türkiyə-Azərbaycan tarixi üçün önəmli bilgilər ehtiva edir. Məncə, bu kimi xatirələr arasında Azərbaycanda heç tanınmayan Mühiddin Birgənin “İttihat və tərəqqidə on il” (2 cild, *Nəşrə hazırlayan: Zeki Arıkan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006, 915 s.*) adlı xatirələrindən burada daha geniş bir şəkildə söz açmaq faydalı olacaq. İttihat və Tərəqqi Partiyasının öndə gələn təmsilçilərindən biri olan və 1920-ci illərin başında Tif-

lisdə ticarətlə məşğul olan Mühiddin Birgən o ərəfədə Azərbaycanın maarif komissarı olan Mustafa Quliyevdən “Azərbaycan maarifini islah etmək” üzərə onu Bakıya dəvət edən bir məktup alır. Məktubda Mühiddin Bəyin irəli sürəcəyi bütün şərtlərin qəbul ediləcəyi əvvəlcədən bildirilmişdir.

M.Birgən xatirəsində dəvət edilmə səbəbini elə açıqlayır:

“O tarixte Azərbaycan’ın siyasi hakları hayli daraltılmış olduğu için halk karşısında kendilerini müşkül mevkide hisseden Azeri komünistleri, hiç olmazsa milli maarife kuvvet vermek suretiyle kendilerini sevdirmek ihtiyacını hissediyorlardı. Benim Tiflis’te geçirdiğim bir buçuk sene içinde siyasetle meşğul olmayışım, buna mukabil bir taraftan ticaretle uğraşmakla beraber bir taraftan da ilim ile uğraştığım da birçok Azeriye malumdu. Azerbaycan’da milli bir maarif yapmak için eksik olan başlıca şey de, felsefi ve içtimai ilimleri Türk dili ile okutacak hoca unsuru idi. Mektepte ve ilim sahasında da işlenmemiş olan Azeri Türkçesini işlemek ve bu dil ile maarif yapabilmek için bunun işlenmesini temin edecek bir dilciye ihtiyaçları vardı.”

Müəllif Tiflisdəki bəzi tanışlarının tövsiyyəsi ilə bu dəvət işinin həyata keçirildiyini söyləyir, amma ad göstərmir. Rus inqilabçılarının “Oktyabr inqilabının dili” olaraq tanımladıkları rusçaya çox üstünlük verdiklərini, milli dillərə önəm verilməsinə heç xoş qarşılamayacaqlarını təxmin etdiyini söylədikdən sonra: *“Benim Azerbaycan lehçesini ilmi bir Türk dili haline getirmek üzere Baku’ya gitmemi inkılap hoş görmeyecekti. Milliyet fikrini ortadan kaldırmak isteyen inkılap, milli bir dilin yeniden kuvvetlenmesi gayesiyle sarf edilecek gayretten memnun olacak değildi,”* – deyərək, ittihatçıların Qafqaz və Azərbaycanda o dövrlərdə oynadıqları rol səbəbilə, inqilabın da ondan şübhə edəcəyini təxmin etmişdir. Bu xüsusu dəvəti qəbul etməmək üçün bir çətinlik olaraq irəli sürür və belə deyir: *“Maalesef siyasi ahlak ve siyasi dürüstlük bakımından orada İttihatçılar iflas etmiş bir mevkide bulunuyorlardı.”*

Bu səbəblərlə M.Quliyev  təklifini uyğun görmədiyini bildirən bir məktub yazmıřsa da, Quliyev d v tində israr etmiřdir. Ayrıca Mühiddin Birgənin tanıdıęı “milli  nsur  mənsub bəzi Az ril r də məktublar yazaraq dəvəti qəbul etməsi  c n israr etmiřl r. Beləcə, o da dəvəti qəbul edir.

1922-ci ilin Ekim (Oktyabr) ayında Bakıya gələn M hid-din Birgən  alıřmalarına bařlayır. Ali Pedegoji İnstitutda d rd ayrı dərs deməyi qəbul edir. Azərbaycan Maarif Komissarlıęı Yüksək  nc m nin  (Ali Sovetinə)  zv olaraq təyin edilir. Maarif Komissarlıęı ayrıca universitetdə “Osmanlı ədəbiyyatı” d rsini də onun deməsini ist miřtir. Amma Bakı universitetin-də o zaman çoxluq t řkil edən rus professorlar “Türkiyədə hal-va olduęunu bilirdik, amma professor olduęundan xəbərimiz yox idi!” – deyə qəbul etmirlər v  h tt  laę edirlər. Bu M.Bir-g nin canını sıxır “Mən dərs v  k rs  istəmirəm. İcazə verin, müəyyən zamanlarda sərbəst konfranslar edim!” – deyə xahiř edir. ř rq fakültəsi konfransları qəbul edir. Bunun  z rin  M. Birgən materialist metodu Osmanlı ədəbiyyatına t tbic edərək iki konfrans verir. Konfrans b y nilinc  universitet ona “xüsusi dosent” ünvanı v  sözügedən k rs n  verir. Nəhayət, həftədə 18 saat dərs vermək və “Maarif v  Mədəniyyət” adlı aylıq bir dərgi n řr etmək məsuliyyətini üzərinə g t rm řd r.

M.Birgən 1920-ci illərin ortalarında Azərbaycanda Nəriman Nərimanovdan başqa Marksizmi yaxşı bilən bir kimsə olmadığını, azərbaycanlı kommunistlərin intellektual insanlar olaraq çox zəif olduğunu söyləyir. ***“Tanıdığım kommunistlər arasında, ilim bakımından onun kadar yüksək bir seviyə sahibi olan kimseye təsadüf etmədim. Hemen hepsi de inkılabın ilmini papağan gibi ezberlemiş, siyasetin iktizasına göre arada sırada tekrar eden insanlardı”*** – deyə sərt tənqidlər edir.

Azərbaycanda o sıralarda Moskvada bilgi və bacarığıyla nüfuz sahibi olacaq kimsənin olmadığını iddia edir. Azəri kommunistlərin zəif bir qrup olduğunu, Azərbaycanın idarəsində qüvvətli bir rol oynamadıklarını irəli sürür. Hər şeyin Kommunist partiyasının ümumi katibi olan Kirovun əlində olduğunu bildirir.

Azərbaycan aydınlarının mədəni olduğunu, amma əksəriyyətinin bu mədəniyyəti rus dilinə borclu olduğunu söyləyir. “Bunların da türkçə tərəfi nöqsan və zəifdir. Elmi səviyyəsi yüksək olan bir çox aydın vardır və avropalı bir anlayışa sahibdirlər,” – deyə açıqlama yapır. ***“Avrupai kültür ruhu aşıya doğru sızarak halk arasında da intişar etmiş bulunuyordu. Bütün noksanları, bütün bu kültürü, işlenmiş bir Türk dili ile ifade edememekten ibaretti. İçlerinden bunu, o da ham halde Türkçe ile ifade edebilen pek az insan vardı. Muallim Naci, Tevfik Fikret dahil Ziya Gökalp Türkçesini muvaffakiyetle kullanabilen insanlar birkaç şairden ibaretti.”***

Bakıda olarkən bir psixologiyaya aid kitabı ilə dörd bir cildlik qrammatika kitabı yazdığını, bu əsəri yazarkən də Türkiyədən Hüseyn Cahitin qrammatikasından yararlandığını yazır.

M.Birgən işlərinin yoğunluğundan şikayət edincə azərbaycanlı yetkililər müəllim tapıb Bakıya dəvət etmək üçün bir müəllimi İstanbula göndərirlər. Həmin şəxs üç nəfərlə qayıdır: Türkiyədən Galatasaray Liseyi və Robert Koleci müəllimi İsmail Hikmət, Almanyada doktorluq etmiş bir təhsil mütəxəssisi olan Xəlil Fikrət və əslən şəkili olub Türkiyədə təhsil almış Sə-

ki Cabbar. Bu gələnlər M.Birgənin təhsil işindəki yükünü yüngülləşdirirlər, amma Səki Cabbar təhsildən çox siyasətlə maraqlanır. Gələnlər bir neçə min kitab da gətirmişdilər.

Müxtəlif səbəblərə görə və rus gizli polisinin gedərək artan təzyiqlərindən sonra Mühiddin Birgən İstanbula dönür. Ardından İ.Hikmət və Xəlil Fikrət də dönürlər.

Mühiddin Birgən 1937-ci ildə bir qəzetdə sözügedən xatirələrini yayımlayır. Bunlar Ege Universitəsi tarix professorlarından Zeki Arıkanın bu xatirələri seçib yayımlamasına qədər qəzet kolleksiyalarında qalır, unudulur gedir. İndi bu əsər Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin ən önəmli bir dövrünə işıq tutan dəyərli bir qaynaq olaraq əlimizdədir.

Bu xatirə Azərbaycanda bu günə qədər istifadə olunmamışdır

Xatirənin 2-ci cildindəki “Məmləkət xaricində ittihatçılar” və “Azərbaycanda son ittihatçı” adlı bölümlər tamamən Azərbaycanla bağlıdır. Bu bölümlərdə həqiqətən çox önəmli bilgilər var və bu xatirə, bildiyimə görə, Azərbaycanda araşdırmaçılar tərəfindən bu günə qədər istifadə olunmamışdır. Halbuki bu əsərdə 1917-ci ildən 1930-cu illərə qədərki Qafqaz, bolşevik Azərbaycanının ilk dövrləri, Türkiyə ilə Azərbaycan və Rusyanın əlaqələri, Azərbaycanda Sovet dövründə ana dilində ilk dərs kitablarının yazılması, ilk qrammatika kitablarının tərtib edilməsi, Müsavatçılar və Müsavat hökuməti, bolşeviklərin idarəçiliyi ələ keçirmələri, bolşeviklərlə Türkiyə əlaqələri, Azərbaycanda qalan türk zabıt və aydınlarının qatıldığı hadisələr və s. dolğun bir şəkildə, 1937-ci il Türkiyəsinin şərtləri daxilində dilə gətirilmişdir. Bu əsərin Azərbaycanın müstəqilliyinin 90-cı ilində Azərbaycanda yayımlanması, mənəcə, məqsədə uyğun olacaq. Əlbəttə, mən burada, bu əsərdəki bütün bilgilərin, tam olaraq doğru, əskiksiz olduğunu iddia etmirəm. Bu, məntiqli olmaz. Əsər yayımlanıb hər kəsin rahatca əldə edə bi-

ləcəyi bir hala gəlincə, azərbaycanlı araştırmacıların, elm adamlarının bu mövzuda son sözü söyləyəcəkləri şübhəsizdir. Mən sadəcə burada, yeri gəlmişkən əsərin varlığını və önəmini diqqətinizə çatdırmaq istədim.

Mühiddin Birgən kimi İsmail Hikmət Ərtaylan da xatirələrini yayımlamışdır, amma olduqca qısa olaraq – “Azərbaycanda dörd il yarım”. Bunun da xatirələrində ədəbi dil mövzusunun önəmli bir yer tutduğunu bildirmək istəyirəm.

Türkiyədə Azərbaycan tarixini maraqlandıran ən önəmli mövzulardan biri də İran-Türk tarixidir. Bu konuda Prof. Dr. Faruk Sümər dünya miqyasında qəbul edilən əsərlərin sahibi olaraq qarşımıza çıxır. Onun Türkmənlər (Oğuzlar; Tarixləri-Boy Təşkilatı-Dastanları) haqqındakı bənzərsiz əsəri, Qaraqoyunlular, Başlanğıcdan Cihan Şaha qədər və İran Türk tarixinin önəmli bir bölümü haqqındakı Səfəvi Dövlətinin quruluşu və inkişafında Anadolu Türklərinin rolu araştırmaları burada mütləq yada salınmalıdır. Faruk Sümər özəlliklə Səfəvi dövlətinin, Türk tarixinin bir parçası olduğunu və bu dövlətin Anadoludan İran və Azərbaycana keçən Türk oymaqlarının dəstəyilə qurulduğunu elm aləminə ilk dəfə inkaredilməz dəlillərlə isbat etmişdir. Beləcə bəzi iranlı və avropalı tarixçilərin İran tarixiylə əlaqəli bəzi tezis və iddiaları da iflasa uğramışdır.

Burada eyni tarixçimizin “Oğuznamələr” və “Dədə Qorqud Dastanları” haqqında dünya çapında önəmli araştırmalara

imza atdığıni da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ədəbiyyatla bağlı olmasına baxmayaraq Faruk Sümər Bəyin “Koroğlu” dastanının ilk dəfə Anadoluda meydana gəldiyini və buradan Azərbaycana keçdiyi haqqındakı iddialarını da xatırlatmağı lazım bilirlik.

İran Türk tarixi haqqındakı digər əsərlər arasında Sənan Azərin (Mehmet Sadık Aran) “İran Türkləri, Güney Azərbaycan Sosial, Kültürəl və Siyasi Araştırmaları” Dosyası, “Şeyx Məhəmməd Xiyabani və Azadistan Dövləti” məqalələr toplusu, Mehmet Metin Örenin “İran Türklərinin hürriyyət hərəkətləri” adlı əsərlərini göstərə bilirlik.

Ruşəni Bəyin İran səyahəti haqqındakı xatirələri Paniranistləri çox əsəbləşdirmişdi

Burada diqqət çəkən bir hadisədən söz açmaq yerinə düşərdi: Keçmiş “Təşkilat-ı Mahsusa” üzvlərindən Ruşəni Bəyin 1924-cü ildə “Vatan” qəzetində yayımlanan İran səyahəti haqqındakı xatirələri, bu xatirələrlə bağlı olaraq İstanbul Türk Ocağında keçirdiyi konfrans, Paniranistlərdən Dr.Rzazadə Şafakı çox əsəbləşdirmiş və beləliklə Türk aydınlarıyla Paniranistlər arasında bir polemika başlamışdır. Belə bir polemikanın İrandakı Azərbaycan Türkləri ilə deyil, Türkiyədəki aydınlarla, ifrat fars milliyyətçiləri arasında başlaması diqqəti çəkir. Dr. Rzazadə Şafak bununla bağlı olaraq “Avropada Türk mütəfəkkirlərinin nazar-ı intibahına” adlı bir əsər yayımlamışdır. Bu cür polemikalar İranda ancaq 1979-cu il inqilabından sonra ortaya çıxmışdır.

Səlcuklular haqqında etdiyi araştırmalarla böyük uğurlar qazanmış iki tarixçimizi də burada heç olmazsa, adlarını çəkərək yad etməliyik: Osman Turan və Altay Köymən. Bunlar Doğu (Şərqi) Anadolu, Azərbaycan, İraq və İran tarixi haqqında inkaredilməz dərəcədə dəyərli elmi əsərlərə sahibdirlər.

Türkiyədə tarix, etnoqrafiya haqqında əsərlər verən, elmi

məqalələr yazanlar arasında azərbaycanlı mühacirlərin də çox böyük bir yer tutduğunu söyləməliyik. Bu mövzuda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala (Məmmədzadə), Hüseyn Baykara öndə gəlir. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti keyfiyyət-i təşəkkülü və indiki vəziyyəti”, “Əsrimizin Siyavuşu”. (*Yeni nəşr: Hazırlayan Seyfettin Altaylı, İstiklal Mefkuresi ve Gençlik, Rusya’da Siyasi Vaziyet, Milliyet ve Bolşevizm: Makaleler Mecmuası (Redaktör: Resulzade, 1928, Farsçası 1930)*), “İnqilabi sosializm və demokratiyanın gələcəyi” (İki konfransın mətnləri, 1928) “Azərbaycan kültür gələnləri”, “Çağdaş Azərbaycan tarixi”, “Milli Təsanüd”, “İran Türkləri”, “Qafqaz Türkləri” kimi əsərləri qeyd oluna bilər. Bu əsərlərdə önə sürülən düşüncələr, əlbəttə, burada müzakirə oluna bilməz. Bu əsərlərin təhlil və tənqidini kiçik bir çıxışa sığışdırmaq mümkün deyil. Sadəcə, Azərbaycanın yaxın dövrü ilə bağlı tarixi-siyasi, kültürel hadisələrin mərkəzində olan bir şəxsin yazdığı hər şeyin incədən-incəyə təhlil və dəyərləndirilməsinin gərəkli olduğunu bildirmək lazımdır.

Mirzə Balanın “Dərgi”, “Azərbaycan” başda olmaqla bir çox dərgidəki yazıları, Türk Ensiklopediyası, İslam Ensiklopediyasındakı məqalələri, “Azərbaycan Misak-ı Millisi”, “Ermənilər və İran”, “Milli Azərbaycan hərəkatı”, “Azərbaycan tarixində Türk Albanya” kimi kitabları Azərbaycan tarixi üçün bu gün də inkaredilməz önəmli əsərlər arasındadır.

Aynı şəkildə Hüseyn Baykaranın “Azərbaycanda yeniləşmə hərəkatları”, “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi”, “İran İnqilabı” və “Azadlıq hərəkatları” adlı kitabları Azərbaycandakı tarixi, siyasi və mədəni inkişafı öyrənmə baxımından çox yararlı olmuşdur. Mühacir azərbaycanlılardan Kərim Odərin Azərbaycan adlı əsəri xüsusi önəm daşıyır.

Əhməd Ağaoğlunun Azərbaycan Türklərini də yaxından maraqlandıran məşhur əsəri də burada qeyd oluna bilər: “İran və inqilabı”. Ayrıca Ağaoğlu üzərinə edilmiş iki elmi araşdırma da vardır: Fəhri Sakın “Ağaoğlu Əhməd Bəy” və Ufuk

Özcanın “Əhməd Ağaoğlu və rol dəyişikliyi. Yüz il dönümündə batıçı bir aydın”.

***1991-ci ildən sonra rus istilasından sonra yaşayan
Türk xalqları haqqında tərcümədə bir çox əsər yayımlandı***

Yaxın zamanlarda, xüsusən 1991-ci ildən sonra rus istilasından sonra yaşayan Türk xalqları haqqında tərcümədə bir çox əsər yayımlandı. Bunlardan danışmağa vaxtımız yoxdur. Bunlar arasında Azərbaycan və Türkiyə əlaqələri baxımından çox önəmli gördüyümüz bir neçəsini sayıb: Səbahəddin Şimşirin “Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Türkiyədəki həyatı, fəaliyyətləri və düşüncələri”, Betül Aslanın “Qardaş köməyi və Bakı müsəlman Cəmiyyəti Xeyriyyəsi” adlı əsəri və s. Bu son əsər Azərbaycan Türklərinin hələ bir dövlət sahibi olmadan əvvəl Anadolu Türklərinə etdikləri fədakarca yardımları Türkiyəyə duyurmuş və xalqlarımız arasındakı sevgi və güvən duyğusunun daha da güclənməsinə müəyyən köməklik etmişdir.

Sovet dövrü ilə bağlı daha çox siyasi mövzuların, ideoloji gəlişmələrin ələ alındığı bir çox əsərdə Azərbaycan tarixi, siyasi və fikri həyatı haqqında da önəmli əsərlər vardır. Bunlar arasında Səməd Ağaoğlunun yayımlandığı dövrdə böyük marağa səbəb olan “Sovet Rusiya İmperatorluğu”, Taha Akyolun “Azərbaycan, Sovetlər və ötəsi”, İlhami Ərdoğan-Yüksel Sarının “Can Azərbaycan”, Tayfun Atmacanın “Kürəselləşmə (qlobalizasiya)

çağında Türkiyə-Azərbaycan” əsərləri qeyd oluna bilər.

Yaxın dövrlərdə Türkiyə universitetlərində Azərbaycan tarixi ilə bağlı bəzi önəmli araşdırmalar da edilmişdir. Bunların bir çoxu hələlik çap edilmədiyindən açıqlamaq və bunların hər birindən söz açmaq imkansızdır. Bu kimi tezislərin YÖK-ün veb sahifəsində tapıla biləcəyini söyləməklə yetinirik. Bunların bəziləri çap edilmişdir. Məsələn, Səbahəddin Şimşirin “Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Türkiyədəki həyatı, fəaliyyətləri və düşüncələri” və “Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və mədəni fəaliyyətləri: 1900-1991” adlı əsərlərini, Ali Haydar Bayatın “Hüseynzadə Əli Bəy”, Vüqar İmanovun “Əli Mərdan Topçubaşı. Lider bir aydın və müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin təmsilçisi”, Əfqan Vəliyevin “Azərbaycan siyasi düşüncə tarixi və Mirzə Bala Məmmədzadə 1898-1959” adlı əsərini göstərə bilərik.

“Erməni mədəni terroru” adlı kitabı yayımlanaraq ermənilərin iç üzünü ifşa edilmişdi

Tarixlə tam əlaqəsi olmasa da, Azərbaycanı tanıdan səyahatnamələr arasında İbrahim Bozyelin “Azərbaycan diyarından” adlı əsəri də çox maraqlıdır. Bu kitab 1998-ci ildə Bakıda sonsuz və dərin bir Azərbaycan sevgisiylə yazılmış, oxucuları-

na da eyni duyğuları aşılıya bilən nadir təsir gücü olan kitablardan idi. İbrahimin Azərbaycanı tarixi və mədəni zənginliyi ilə ən gözəl təqdim edən kitablardan biri olan Sabir Rüstəmxanlının “Ömür kitabı”nı yayımlaması da bu söylədiklərimizin təbii bir sonucu idi. Qarabağ problemi ortaya çıxdıqdan sonra tanınmış alim Cafər Qiyasi ilə birlikdə “Erməni mədəni teroru” adlı kitabı yayımlayaraq ermənilərin Türkiyədə o qədər də bilinməyən bir üzünü ifşa etmişdi: Türk mədəniyyət abidələrini məhv etmək və ya onlara sahib çıxmaq! İbrahimin digər bir məziyyəti də, yurd içində və ya xaricdə Azərbaycan mədəniyyətini ən üst səviyyədə təmsil edə bilmə qabiliyyəti idi.

Bu söhbətimizdə Türkiyədəki tarix araşdırmalarının günümüz Azərbaycanı baxımından nə kimi dəyərlər daşdığı mövzusunda hər hansı bir təhlilə girişməyəcəyik. Hər şeydən əvvəl vaxt buna imkan vermir. Sadəcə bunu qeyd etməliyik ki, adlarını və hətta burada adlarını bilə çəkə bilmədiyimiz neçə-neçə türkiyəli tarixçinin apardığı araşdırmalar göz ardı edilərək Azərbaycan tarixi dəyərləndirilə bilməz. Bu araşdırmaçıların azərbaycanlı məsləkdaşlarına görə heç də kiçildilməyəcək bir avantajları vardı – o da Sovet senzurası kimi elm adamlarını əngəlləyən, onları əldə etdikləri nəticələri rahatça açıqlamağa mane olan bir təzyiqlə qarşılaşmamış olmalarıdır.

Azərbaycanın coğrafiya və etnografiyası haqqındakı bu məqalə hələ də önəmini qoruyur

Tarix mövzusunda qısaca bunları qeyd etdikdən sonra, indi də bir ensiklopediya maddəsindən - İslam Ensiklopediyasına Zəki Vəlidi Toganın yazdığı “Azərbaycan” (tarix) maddəsindən söz açmaq istəyirəm. Azərbaycanın coğrafiya və etnografiyası haqqındakı bu məqalə, hələ də önəmini qoruyur. Burada Sakalarla (İskitlərlə) e.ə. VII yüz illikdə bəzi Türk xalqlarının gələrək Azərbaycan bölgəsinə yərləşdikləri qeyd olunmuşdur. Bu, Türkiyədəki tarixçilik baxımından son dərəcə önəmli və

yeni bir hadisə idi. Z.V.Togan daha öncə “Azərbaycan Yurt Bilgisi”ndə də Azərbaycanın etnografyası üzərinə məqalələr yazmış və Oğuzlardan öncə bu bölgədə Türk xalqlarının olduğunu, onların ərəb istilasından Babəkə yardım etdiklərini söyləmişdir. Xalxal şəhərinin də bu Türklər tərəfindən qurulmuş ola biləcəyini söyləyib şəhərin adının da Türkçə və monqolcada qala mənasına gələn “Kalgan”ın xalq arasında dəyişmiş şəkli olduğunu irəli sürmüşdür və s.

Fuad Köprülü ədəbiyyatı siyasi dövrlərə, sosial və mədəni dəyişikliklərə görə işləməyi tərcih etmişdir

Ədəbiyyat araşdırmalarına ümumi bir baxış. İslam Ensiklopediyasından söz edərkən bu ensiklopediyadakı Fuad Köprülünün “Azəri” maddəsinin önəmi üzərində dayanmaq istərdik. Müəllif bu maddəni yazarkən Azərbaycan nəşriyyatını ancaq 1930-cu illərə qədər izləyə bildiyini xüsusi qeyd etmişdir. “Azəri” maddəsi İslam ensiklopediyasının 12-ci cildində yayımlandığına görə bu maddə 1940-cı və ya ən gec 1941-ci ildə tamamlanmış olmalıdır. Öncəliklə bu maddənin planına nəzər salmaq lazımdır:

AZƏRİ Maddəsi (Plan)

A- Azəri-Farsi Ləhcəsi

B- Azəri-Türk Ləhcəsi

C- Azəri Ədəbiyyatının Təkamülü

I – Elxanlılar-Cəlayirlilər Dövrü: 13-14 əsrlər

II - Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövrü, 15 əsr

III - Səfəvilər dövrü: 16-18 əsrlər

IV - Əfşarlar-Zəndlər və Qacarlar Dövrü: 18-19 əsrlər

V – Azəri Ədəbiyyatında Təcəddüd Dövrü: 19-20 əsrlər

1 - Dövr: 1905-ci ilə qədər

2 - Dövr: 1905-1920

3 - Dövr: Son dövr 1920-ci ildən sonra.

Bu plandan da görüldüyü kimi o, ədəbiyyatı siyasi dövr-

lərə, sosial və mədəni dəyişikliklərə görə işləməyi tərcih etmişdir. Bunun da anlaşılan səbəbləri vardır. Günümüzdəki Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyində bu bütünlük yoxdur. Köprülünün bu ensiklopediya maddəsində özəlliklə klassik Azərbaycan ədəbiyyatı üçün çizmiş olduğu çərçivə, günümüzdə qədər eyni ilə gəlmişdir. Bu da onun obyektiv yanaşma və istifadə etdiyi elmi üsullarla bağlıdır.

Köprülü Azərbaycan Türklərinin tarix səhnəsinə çıxışlarının ən önəmli səbəbi olaraq Osmanlı-Səfəvi çəkişmələrini göstərir. Dil məsələsində də Azərbaycan Türkçəsinin köklərini Elxanlı-Cəlayir dövründə görən və ana dilində yazmış ilk Azərbaycan şairi olaraq Hasanoğlunu bəlihləyən odur. Bu görüş günümüzdə də dəyişməmişdir. Ayrıca ilk Azərbaycan şairlərindən biri olan Həbibli haqqında da hər kəsdən öncə elmi araşdırmaları Köprülü etmiş, onun bəzi şeirlərini də nəşr etmişdir. Yeri gəlmişkən, İslam Ensiklopediyasındakı Füzuli maddəsini də Köprülü yazmışdır.

***Firidun bəy Köçərli problemə
çox dar bir baxışdan yanaşmışdır***

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının fars ədəbiyyatı və Osmanlı ədəbiyyatı ilə əlaqələrinin ortaq və fərqli tərəflərini fars-

ça və türkçə əsərlərdən yararlanaraq ələ alan ilk elm adamı da Köprülü olmuşdur. Onun 1926-cı ildə Bakıda çap olunan “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” adlı əsəri sadəcə fikirləri baxımından deyil, Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından da çox önəmlidir. O, Firidun bəy Köçərlidən fərqli bir şəkildə problemə baxır və onu elmi üsullarla araşdırırdı. Köçərlinin nəzəri görüşləri o qədər də aydın deyildir. O, daha çox məhəlli material toplamış və problemə çox dar bir baxışdan yanaşmışdır.

Burada Köprülünün Azərbaycan ədəbiyyatının ilk yüzillikləri üçün verdiyi bir hökmü xatırladaraq bu mövzunu bağlamaq istəyirik: ***“...İlk asırlarda Anadolu Türk edebiyatı ilə adeta müştərek və müvazi bir tekamül yolu takip ettikten sonra, XVI asırdan başlayaraq müstakil bir hayat keçiren bu edebiyat (Azərbaycan edebiyatı), Fars edebiyatı ilə rekabete çalışmaqla bərabər, bir türlü onun eski hakimiyyətini kırıamamış və onun yanında daima ikinci planda kalmışdır”***.

Əmin Abidin İstanbul Universitəsindəki “Azəri ədəbiyyatı tarixi” adlı buraxılış tezi bu baxımdan diqqətə dəyər. O, Köprülünü sanki tamamlamağa can atır. Əmin Abid bu tezisnin ana xəttini İstanbulda Türk Ocağının yayım orqanı olan “Türk Yurdu”nda nəşr etdirmişdi. Əsərində XIX-XX yüz illəri araşdırmışdır. Siyasi görüş etibarını ilə də Köprülüdən fərqlidir. Bu dövrdəki ədəbiyyatı, burjuva mədəniyyəti və sinfi mübarizələrlə izah etməyə çalışır. Marksist baxımdan problemə əyilmə hiss olunur. (Bu əsərin foto-surətini 1970-ci illərdə Bakıya gətirərək Abbas Zamanova vermişdim. Hər halda bu əsər üzərində Azərbaycanda elmi bir tanıtma və ya tənqid yayımlanmadı). Mən bu tezi vaxtı ilə Latin əlifbasına çevirtmişdim: Əziz Merhan, “Əmin Abidin Azəri ədəbiyyatı tarixi”. Əmin Abidin bu tezisnin əslini və Latin hərflərinə çevrilmiş şəklini TDKnun yaxında yayımlayacağını da qeyd etdim.

Azərbaycan ədəbiyyatı Türkiyədə Fuad Köprülüdən sonra Ali Nihat Tarlan, Əhməd Cəfəroğlu, Abdulkadir Karahan,

Hasibə Mazıoğlu, Məhərrəm Ərgin, İbrahim Olgun, Orhan Şaik Gökyay, Hüseyin Ayan və digərlərinin araşdırmaları və yayınları ilə elmi olaraq ələ alınmış, incələnmişdir. Bu şəxsiyyətlər və etdikləri araşdırmalardan burada qısaca söz etmək belə uzun zaman alacağından və əsasən bunların apaqdığı araşdırmalar, Azərbaycanda ana xətləri ilə bilindiyyindən sadəcə isim verməklə kifayətlənirik. Bu adlara Cahan şah divanını mükəmməl bir şəkildə nəşr edən təhsil işçisi Mühsin Məcidli də əlavə etmək lazımdır: “Qaraqoyunlu Hökmdarı Cahan şah və Türkçə Şeirləri”.

“Azərbaycan yurd bilgisi” Azəri ədəbiyyatının bütün dövrləri üçün böyük bir dəyər daşıyır

Yusuf Bəy Vəzirovun (Yusuf Vəzir Çəmənəminli) “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” adıyla İstanbulda yayımlanan kitabı, ümumi mahiyyət daşıması, bu sahədə edilən ilk ədəbiyyat tarixi təcrübələrindən birisi olması baxımından diqqətə layiqdir.

A.Cəfəroğlunun 1932-1934 və 1954-cü illərdə İstanbulda 38 sayı çıxardığı “Azərbaycan yurt bilgisi” adlı dərgi Azəri ədəbiyyatının bütün dövrləri üçün böyük bir dəyər daşıyır. Bu dərgidə Cəfəroğludan başqa, Z.V.Togan, A.İnan, M.Ş.Ülkütaşır, F.Köprülü, Besim Atalay, Mahmut Raqıp Kösemihal, Saadettin Nüzhet, M.Şakir, Mehmet Halit Bayrı, F.A.Tansel, F.Kırzioğlu (Mirzade Fahrettin) kimi dövrün tanınmış elm adamları, M.Ə.Rəsulzadə, Sanan (M.Sadık Aran), Xəlil Xasmməmmədli, Səlim Rəfik Rəfioğlu, Məmməd Əli Rəsulzadə, Mustafə Vəkilli kimi azərbaycanlı aydınlar, Abdullah Battal, Ayaz İshaki, Akdes Nimet, Cəfər Seyit Ahmet, Abdullahoğlu Hasan, kimi Kazan və Kırımli aydınların da önəmli yazılırı yayımlanmışdır.

Bu elmi dərgi, Türkiyədə Azərbaycan tarixi, dili, ədəbiyyatı, etnoqrafiyası və hətta musiqisi haqqında bilgilər verən ən önəmli nəşrlərdəndir. Azərbaycanı öyrənmək baxımından bi-

rinci əldən qaynaqlar arasındadır.

Bu dərgidə Azərbaycan tarix və ədəbiyyatı ilə bağlı son dərəcədə önəmli yazılar nəşr edilmişdir. Məsələn, Adnan Cahitin “Azərbaycan zərb-məsəllərini mühtəvi iki məcmua”, Sadık Sanan “İran Azərbaycanı Türk Şairləri: Şükuhi, Sarraf”, M.Şakirin “Anadoluda Azəri Şairlərə aid bir neçə qeyd” adlı üç sayıda yayımlanan yazılarında Səbati, Qarabağlı Sədi və Nigarizadə Mahmud haqqında bu gün belə çox dəyərini qoruyan bilgilər vardır. Həbib Sahirin “İran Azərbaycanı Təbii Coğrafiyası” adlı buraxılış tezisi “Azərbaycan Yurt Bilgisi” dərgisində yayımlanmışdır. (Bunu Həbib Sahirin bioqrafiyasını yazarkən ilk olaraq mən istifadə etmişəm. Müəllif özü tezisnin nəşrindən xəbərsiz idi.)

Əhməd Cəfəroğlunun “Mirzə Fətəli haqqında bir vəsiqə” (Əlfaba proyektı haqqında), “Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi izləri”, “Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tldiqləri”, “Mirzə Kazım Bəy” və s. adlı məqalələri günümüzdə də əhəmiyyətini qoruyur. Ədəbiyyat baxımından Əhməd Cəfəroğlunun ən gərəklı araşdırması “Türk dünyası əl kitabı” adlı əsərdə yer alan “Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsidir. Bu mövzuda xalq üçün verdiyi bir konfransın mətni kitabça şəklində də nəşr olunmuşdur – “Azərbaycan Dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri”. Əhməd Cəfəroğlu elmi olaraq Azərbaycan Türkçəsi və ədəbiyyatını müxtəlif baxımlardan və dəyişik yönləriylə Türkiyədə ən yüksək səviyyədə araşdıran elm adamlarının başında gəlir. Zamanımız qısa olduğu üçün onun araşdırmalarından burada ancaq ad verərək söz açə bilirik.

“Vahid Azərbaycan” düşüncəsi Azərbaycan Cümhuriyyətini quranlar arasında da olmuşdur

Azərbaycan mədəniyyəti, siyasi-tarixi baxımından önəmli bilgilər ihtiva etməsinə baxmayaraq, vaxtında tamamlanmayıb yarıda qaldığı üçün gözdən qaçan bir ensiklopediya

vardır: “İslam-Türk ensiklopediyası”. Bu ensiklopediya İstanbulda 1942-ci ildə yayımlanmağa başlamış və ancaq bir cildi işıq üzü görmüşdür. Ayrıca bu maddə içində 769 səifədə, Sovetlər Birliyi və İran dövlət sərhədləri göstərilmədən Bütöv Azərbaycan xəritəsinin verilmiş olması da olduqca anlamlı və diqqətçəkicidir. Bu xəritə Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra Azərbaycanda ortaya çıxan “Vahid Azərbaycan” düşüncəsinin, çox daha öncə ilk Azərbaycan Cümhuriyyətini quranlar arasında da var olduğunu açıqca göstərdiyi üçün tarixi bir əhəmiyyətə sahibdir. Bənzəri bir xəritə, rəsmi dövlət sərhədləri göstərilərək “İslam ensiklopediyası”nda da yer almışdır.

Ankarada olan və 1951-ci ildən bu günə qədər fəaliyyətini davam etdirən “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin nəşr orqanı və aylıq olaraq çıxarılan “Azərbaycan” kultür dərgisi də, Türkiyədə Azərbaycan kultür və ədəbiyyatını geniş xalq kütləsinə çatdırmaqda mühüm işlər görmüşdür.

Burada yeri gəlmişkən qeyd edim ki, azərbaycanlı siyasi mültəcilərin, mühacirlərin Türkiyədə çıxarmış olduqları “Yeni Kafkazy”, “Azeri Türk”, “Odlu Yurt”, “Mücahit”, “Bildiriş”, “Yeşil Yaprak”, “Hazer” və s. kimi dərgilər, müvəqqəti yayımlar, Türkiyənin Azərbaycanı daha yaxından tanımasına yardımçı olduqları kimi, zamanında bu dərgidə yayımlanan bir çox məqa-

lə, xatirə, vəsiqə və s. bu gün də Azərbaycanın yaxın tarixi üçün ilk əldən qaynaqlar arasında layiq olduqları yeri almışdır.

Son zamanlarda Yavuz Akpınarın İbrahim Bozyellə birlikdə yayımlamış olduğu “Qardaş Ədəbiyyatlar” digər Türk ədəbiyyatları yanında Azərbaycan ədəbiyyatının da Türkiyədə tanıtılmasında önəmli rol oynamışdır.

Son zamanlarda Azərbaycanda Abid Tahirli, Nikpur Cabbarlı, Vakıf Sultanlı və Alxan Məmmədov, Tofiq Abidin, Şələlə Həsənova, Aygün Həşimova və digər bəzi araşdırmaçılar, Türkiyədəki sözügedən nəşriyyatı elmi baxımdan dəyərləndirməyə başlamışlar.

Türkiyədə vaxtı ilə yayımlanan “Tercüman-ı Hakikat”, “İkdam”, “Sıratı Müstakim”, “Türk Yurdu”, “Hakimiyet-i Milliye”, “Türk Amacı”, “Türk Kültürü”, “Türk Kültürü Araştırmaları” və daha bir çox başqa müvəqqəti yayında Əhməd Ağaoğlu, Hüseyinzadə Əli bəy, M.Ə.Rəsulzadə, Mirza Bala, Əhməd Cəfəroğlu, Abdulvəhab Yurtsevər, Hüseyin Baykara, Mustafa Haqqı Türkəqul, Əhməd Qaraca, Fevzi Aküzüm, Süleyman Təkinər, Məmməd Kəngərli, Cəmil Ünal və daha başqa şəxsiyyətlərin müxtəlif mövzulardakı yazılarını da burada xatırlatmaq lazımdır.

A.Vahab Yurtsevər Azərbaycan ədəbiyyatını obyektiv şəkildə tanıdanların başında gəlir. Onun “Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və Əsərləri”, “Azərbaycan dram ədəbiyyatı”, “Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri” adlı kitabçaları dövrü üçün çox yararlı olmuşdur. Ayrıca “Azərbaycan” dərgisindəki bir çox məqaləsini də unutmamalıdır.

Mustafa Haqqı Türkəqulun “Azərbaycan Türk şairi Hüseyin Cavid” adlı əsərinin H.Cavid haqqında yaxın dövrlərə qədər Azərbaycandan kənarında aparılmış önəmli araşdırmalardan biri olduğu mütəxəssislər tərəfindən qeyd olunur. Hüseyin Cavid haqqındakı digər araşdırmalar, mətn nəşrləri arasında Banıçişək Kırzioğlunun “Hüseyin Cavid”, “Keçmiş günlər və Hüseyin Cavid”, ana əsəriylə Erdoğan Uygurun “Hüseyin Cavid.

Ədəbi fəaliyyətləri və Topal Teymur Pyesi” adlı kitabları qeyd oluna bilər.

Dünya miqyasında tanınmış bir Şərqsünas və Türkoloq olan Turhan Gəncəinin Avropanın müxtəlif yerlərində elmi dərgilərdə yayımlanmış məqalələrini və kitablarını bir yana qoysaq belə, Türkiyədə də bir çox dərgidə Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi haqqında önəmli yazılarının nəşr edildiyini qeyd etməyimiz vacibdir. Bu kimi yayınlar arasında Şah İsmayıl haqqındakı bir kitab olduqca önəmlidir: Turhan Gəncəi Paris Milli Kitabxanasında olan 1541 tarixli əlyazma bir Şah İsmayıl divanını İtalyada yayımlamışdır. T.Gəncəinin “Azərbaycan Yurt Bilgisi”, başda olmaqla müxtəlif elmi dərgilərdə Azərbaycan klassik şairləri haqqında yayımladığı məqalələr olduqca önəmlidir.

Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında araşdırmalar artır

Türkiyədə son zamanlarda Azərbaycan ədəbiyyatı haqqındakı araşdırmaların da getdikcə artdığını görürük. Bunların arasında da İrfan Murat Yıldırımın vaxtı ilə buraxılış tezisi olaraq hazırlamış olduğu və hələ nəşr olunmamış və mövzumuz baxımından da olduqca önəmli olan buraxılış tezisi, “Türk mətbuat və nəşriyyatında Azərbaycan”ı və yenə onun “Selam Türkün Bayrağına” adlı kitabını və “Yusuf Vəzir Çəmənşəminlinin həyatı və ədəbi əsərləri üzərinə bir araşdırma” adlı doktorluq tezisini, Salih Okumuşun “Almas Yıldım” və “Çağdaş Azərbaycan şairi Məmməd Arazın həyatı, ədəbi şəxsiyyəti və əsərləri”, Hüsniyə Zal Mayadağlının “Bəxtiyar Vahabzadə – həyatı və əsərləri”; Sedat Adıgüzelin “Azərbaycan Ədəbiyyatında 1960-cı il nəşri, İlyas Əfəndiyev və Azərbaycanda nəşr olunan Elçin romanlarının struktural-sosioloji təhlili”, Ali Erolun “Abdula Şaiq Talıbzadə, Mikayıl Müşfiq – Azadlıq Dastanı və Azərbaycan şeirində romantizm 1905-1917”, Ənvər

Arasın “Xəzərdən Xəzərə Almas Yıldırım və Türkün sevgisi”, “Azərbaycanlı şair Məmməd İsmayıldan seçmələr”, Ənvər Uzunun “Güney Azərbaycan mətbuat tarixi – 1816-2002” və s. kimi araşdırmaları örnək olaraq göstərə bilirik.

Almaniyada Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutu tərəfindən bir neçə dildə, həmçinin, Türkcə də yayımlanan dərginin Azərbaycanın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı ilə də əlaqəli önəmli məqalələr nəşr etdiyini qeyd etmək yerinə düşər. Bunlar arasında xüsusilə Mirzə Bala və Süleyman Təkinərin yazıları mövzumuza görə önəmlidir. Bu yazıların bir qismi Türkiyədəki dərgilərdə də təkrar yayımlanmışdır.

Dil araşdırmalarına ümumi baxış. Türkiyədə Azərbaycan Türkcəsi haqqında edilən ilk araşdırmalar əsasən Türk dilinin tarixi inkişafı və ləhcələri haqqındakı araşdırmaların içəri-sindədir. Bu kimi araşdırmaları aparan elm adamlarımız arasında Fuad Köprülü, Rəşit Rahmeti Arat, Əhməd Cəfəroğlu, Muharrem Ergin, Saadettin Buluç, Zeynəp Korkmaz və bunların tələbələri olan daha gənc nəsələ mənsub elm adamlarını sayə bilirik.

Əhməd Cəfəroğlu əsasən Türk dilinin tarixi inkişafını müxtəlif dövrlər və müəyyən əsərlər daxilində araşdırmışdır. Onun Azərbaycan ədəbiyyatı və Türkcəsi haqqında başda “Azərbaycan Yurt Bilgisi” olmaqla bir çox elmi və populyar dərgidə yazılarının nəşr edildiyini söyləmişdik. Eyni şəkildə Türkiyə dia-

lektologiyası üçün etdiyi araşdırmalarda şərqi və cənub-şərqi Anadoludan topladığı materiallar içində Azərbaycan Türkcəsi materialları da vardır: “Güneydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar”. Bu əsərdə Azərbaycan Türkcəsi ağızlarını Irak Türklərinin ağızlarına bağlayan örnəklər var. “Doğu İllerimiz Ağızlarından Derlemeler: I, Kars, Erzurum, Çoruh”. Bu əsərdə isə Qars bölgəsi (indiki Qars, Ərdahan, İğdır vilayətləri) içindəki Azərbaycan Türkcəsi ağızlarının elmi üsullara uyğun toplanmış mətnləri var.

Ağız araşdırmaları baxımından digər bir əsər də Selahattin Olcay, Ahmet Bican Ercilasun, Ensar Aslanın birlikdə hazırladıqları “Arpaçay Köylerinden Derlemeler” adlı əsərdir. Bu əsərdəki dil materiallarının tamamı Arpaçay Azərbaycan Türkcəsi ağzına aid xalq ədəbiyyatı baxımından da dəyər daşıyan materiallardır. Şərqi Anadoludakı Azərbaycan Türkcəsi ağızları haqqındakı ən önəmli və bitkin elmi araşdırma Ahmet Bican Ercilasunun “Kars İli Ağızları”dır. Azərbaycan Türkcəsini bir az dolaylı olaraq maraqlandıran sahəsində çox dəyərli bir başqa araşdırma da Əfrasiyab Gemalmazın “Erzurum İli Ağızları”dır.

***“Azəri Türkcəsi” adlı araşdırma
bütün Türk universitetlərində dərslər kitabı olaraq oxudulur***

Azərbaycan Türkcəsi haqqında Türkiyədə indiyə qədər aparılan ən bitkin və önəmli araşdırma Muharrem Erginin “Şehriyarın Heyder Babaya Selam” adlı mənzum poemasının transkripsiyalı mətni, Türkiyə Türkcəsinə aktarılması və bu mətnlər üzərində derinləməsinə, tarixi perspektiv də diqqət alınaraq aparılan “Azəri Türkcəsi” adlı araşdırmasıdır. Bu əsər, yazıldığı tarixdən etibarən bütün Türk universitetlərində dərslər kitabı olaraq oxudulur. Kitabın başındakı “Ön söz”də Batı Türkcəsi içində zamanla inkişaf edən Azəri Türkcəsinin ortaya çıxışı, əski Anadolu Türkcəsi və Osmanlıca ilə mövcud bağları, tarixi inkişafın ana xətləri ilə ortaya qoyulmuşdur. Kitabta mət-

nə bağlı olaraq Azərbaycan Türkcəsinin fonetik və morfolojik xüsusiyyətləri açıqlanmış, bu xüsusiyyətlər əski Türkcə və qərb Türkcəsi içindəki inkişaf və dəyişmələrinə işarət edilmişdir. Araştırmada tutulan bu yol, Azəri Türkcəsinin klassik dil çalışmaları üçün də bir müraciət kitabı olmasına yardım etmişdir. Digər tərəfdən, bu əsər dünyada Güney Azərbaycan Türkcəsi üzərində aparılan ən etibarlı dil araştırmalarından biri olaraq tarixdəki yerini almışdır. Heç şübhəsiz ki, M.Ergin Bəyin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı haqqındakı araştırmalarının başında Dədə Qorqud üzərindəki monumental əsəri gəlir.

Azərbaycan Türkcəsiylə bağlı sözlüklər arasında da Həyatı Develinin “Azəri Türkcəsi Lüğəti”, Seyfəttin Altaylının “Azərbaycan Türkcəsi Sözlüyü”, Mərifə Hacıyevanın (Şahin Köktürk, Məhəbbət Paşayeva ilə birlikdə) “Azərbaycan folklor və etnoqrafiya sözlüyü”nü, Mərifə Hacıyevanın (Celal Tarakçı, Şahin Köktürklə birlikdə) “Azərbaycan ədəbiyyat terminləri sözlüyü”nü saya bilərik. Güney Azərbaycan dialektologiyası haqqında bir sözlük də Rəcəp Albayrak Hacıoğluğun “Azəri Türkcəsi dil rəhbəri” adlı əsəridir.

“Azərbaycan folkloru antologiyası” Azəri xalq ədəbiyyatını tanımaq və incələmək üçün faydalı olmuşdur”

Antologiyalar. Türkiyədə yayımlanan ilk antologiya Selim Refik Refioğluğun “Azərbaycan ədəbiyyatı, seçilmiş misralar” adını daşıyır. Kitabın başında özlü bir şəkildə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında bilgi verilmişdir. Klassik ədəbiyyat və xalq ədəbiyyatı üçün önəmlidir.

Semih Tezcan tərəfindən sonuna bir sözlük əlavə olunaraq “Azərbaycan xalq yazı örnəkləri” adı ilə əlifbamıza çevrilən Əhliman Axundovun “Azərbaycan folkloru antologiyası” adlı iki cildlik əsəri, Azəri xalq ədəbiyyatını tanımaq və incələmək üçün faydalı olmuşdur. Fəqət nədənsə kitabın adı dəyişdirilmişdir. Sözlüyün tərtibində də yetərli ölçüdə diqqətli davra-

nılmamışdır; mənası yanlış açıqlanan və ya lazım gəldiyi halda sözlüyə alınmamış bir çox kəlmə vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatını Türkiyədə tanııtma mənasında Fethi və Yusuf Gedikli qardaşların hazırladıqları “Çağdaş Azəri şeiri antologiyası” ilə “Dost elindən gələn durna” adlı hekayə antologiyası önəmlidir və bu antologiyalar bütünlüyü vermələri baxımından təsirli olmuşdur.

İrfan Ünver Nasrattınoğlunun “Çağdaş Quzey Azərbaycan şeiri antologiyası” adlı kitabda mətnlərin verilməsində heç bir prinsip əsas alınmamış və anlaşılmayan kəlmələr üçün də hər hansı bir açıqlama verilməmişdir. Turgut Karabey və Habib İdrisinin birlikdə yayımladıqları “Güney Azərbaycan şeir antologiyası”, İrandaki Türk şeirinin tanıtılmasında təsirli olmuşdur. Milli mövzularda yazılmış şeirləri toplayan bir antologiya olaraq Achmed Schmiedenin “Zülmətdə Vətən duyğuları: Qızıl Rus və Şahlıq İran İstibdadı illərində Azərbaycan şeirindən örnəklər” diqqəti çəkir.

Daha çox Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, folkloru haqqındakı yazıları ilə tanınan universitet müəllimi Dr.Zeynelabidin Makas, dalbadal yayımladığı teatr, hekayə və şeir, antologiyaları ilə Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyədə tanınmasında önəmli bir rol oynamışdır: “Azərbaycan dramları”, “Azərbay-

can çağdaş hekayə antologiyası”, “Çağdaş Azərbaycan şeiri antologiyası”. Ayrıca Z.Makasın “Çağdaş Azərbaycan aşiq şeiri biçimləri” adlı araşdırmasını da burada söyləyə bilərik.

***“Azərbaycanla bağlılığı olmayan bir çox şəxs və əsər
“Cənubi Azərbaycan antologiyası”na daxil edilmişdir”***

Əli Qafqazlının, “İran Türk ədəbiyyatı antologiyası” da əhəmiyyətli çalışmalardandır. 1-ci cildə “İran Türk Ədəbiyyatı” məqaləsindən sonra anonim xalq ədəbiyyatı örnəkləri (ata sözləri, bayatılar, əfsanələr və s.), hətta Dədə Qorquddan bəzi bölümlər də var. 2-ci cildə yenə “İran Türk Ədəbiyyatı-II” adlı məqalədən sonra ərəbcə və farsca yazmış azərbaycanlı şairlərə və digər şəxsiyyətlərə yer verilmişdir. Burada Həsənoğludan Vaqifə qədər bir çox şəxsiyyət vardır. Burada “Divanü Lügati’-Türk”, “Kutadqu Biliğ”, “Atabetü’l-Həqayıq”, Ahmet Yesevi, Hacı Bektaş Veli, Yunus Əmrəyə də yer verilməsi uyğun olmuşdur. 3-cü cildə XVIII-XIX əsr şairləri və Mirzə Əbdürrəhim Talıbov, Zeynalbədın Marağayi. Mirzə Həsən Rüşdiyə və Mirzə Ağa Təbrizi kimi farsca yazan şəxsiyyətlərin nəsr örnəkləri yer almışdır. Bu mətnlərin əksəriyyəti Azərbaycanda yayımlanan “Cənubi Azərbaycan Antologiyası” və digər kitablardan eynilə götürülmüşdür. Əsərin hazırlanmasında müəyyən bir metod və sistem yoxdur. Azərbaycanla bağlılığı olmayan bir çox şəxs və əsər də nədənsə bu antologiyaya daxil edilmişdir. Əli Qafqazlının “Çağdaş Azərbaycan qadın sənətkarları”, “Mikayıl Azaflı: həyatı, sənəti, əsərləri” adlı digər iki araşdırmasını da bu araştırmacıdan söz açmışkən əlavə edək.

Anar və Yavuz Akpınarın birlikdə hazırladıqları “Min ilin yüz şairi” adlı antologiyada Azərbaycan Türk şeiri Dədə Qorquddan yaxın dövrlərə qədərki təmsilçiləri ilə xronoloji bir sıra daxilində ələ alınmış, mətnlərdə olan, Türkiyə Türkcəsi baxımından anlaşılması çətin kəlimələrin tamamı qeyd olunaraq səhifə altında açıqlanmışdır.

Çıxışımın bir çox əksiyyəti olduğunu bilərək, zamanı daha artıq uzatmadan sözlərimi bitirmək istəyirəm. Salonda olan dostlarımla sualları ilə bəzi unudulan xüsurlərin, əsərlərin xatırlanması mümkün olacaq. Sözlərimə son verirkən mənə bu gözəl imkanı verən Xəzər Universitəsinin son dərəcə təvazü və nəzakət sahibi rektoru, professor Hamlet İsaخانlı Bəyə səmimi təşəkkürlərimi və minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm.

Çıxışımaya etibar edərək buraya qədər gəldiyiniz, mənə diqqət və səbrlə dinlədiyiniz üçün hər birinizə ürəkdən təşəkkür etmək istəyirəm. Sağ olun!

“Bəzən söhbəti bir yerdə saxlamaq çətin olur...”

Professor Hamlet İsaخانlı:

– Çox gözəl və ətraflı məlumata görə çox təşəkkür edirik, Yavuz bəy!

Geniş və sevdiyi, yaxşı bildiyi bir sahə haqqında danışarkən ən çətin işlərdən biri söhbəti bir yerdə saxlamaq, yekunlaşdırmaq, dayanmaq, durmaqdır. Çünki tədqiqatçı çox şeylər bilir, onların içindən seçib ən vacib hesab etdiklərini auditoriyaya çatdırmaq lazım gəlir. Vaciblərin yanından yavaş-yavaş o biri maraqlı məsələlər də baş qaldırır və dayanmaq çətin olur. Amma siz dayana bildiniz. Bu qədər qaynaqların, mənbələrin qabağında məruzənizi yığcam edə bildiniz, təşəkkür edirəm.

Müzakirələrə keçək. Müzakirələri əvvəlcə, suallar varsa, nəyisə aydınlaşdırmaq istəyirsinizsə, onlardan başlayarıq və biz Yavuz bəyin bu məsələlər haqqında fikrini dinləyərək. Sonra isə ümumiyyətlə, mövzuya girmək istəyənlər, mövzu ətrafında danışmaq istəyənlərə söz verək. Etirazınız yoxdursa, buyurun!

Professor Camal Mustafayev:

– Hamlet müəllim, mən bir söz demək istəyirəm. Mən burada yaxşı mütəxəssisləri görürəm. Mütəxəssislərə söz verin.

Çunki birdən-birə deyək ki, bir az məsələdən uzaq olan adam məsələni mahiyyətindən yayındıra bilər. Yavuz bəyə də mən öz minnətdarlığımı bildirirəm. Çox zənginləşdirdi bizim təfəkkürümüzü.

“Elm və Sənət Məclisimizin ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri də burada nəsilərin varisliyinin olmasıdır”

Professor Hamlet İsaخانlı:

– Ümumiyyətlə, bu məclisin, bizim Elm və Sənət Məclisimizin ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri budur ki, burada nəsilərin varisliyi var. Ağsaqqal da gəlir, çıxış eləyir, müzakirələrdə iştirak eləyir, gənclər də var, tələbələr də... Hamınıza çox təşəkkür eləyirəm.

Kamil müəllim, buyurun.

“Köprüludən sonra bu qədər dərin araşdırma aparan Yavuz bəydir”

Professor Kamil Vəli:

– Mən Azərbaycan universitetlərinin bəlkə həcmcə deyil, amma məzmunca ən böyüyü olan və bizim özümüzü xahişdən, minnətdən qurtaran, bizim əvəzimizə bu gözəl işi görən Xəzər Universitetinə ürəkdən təşəkkür eləyirəm. Doğrudan da sağ olun ki, belə bir vaxtda elm və sənətə bu qədər diqqət verirsiniz, dəyərli mütəxəssislərimizi bura dəvət eləmişiniz.

Bu gün Türkiyədən Yavuz bəyin bura gəlməsini ancaq Abbas Zamanovun xidmətləri ilə müqayisə edə bilərəm. Yavuz bəy Türkiyədə yetişmiş, Ege Universitetini bitirmiş, amma elə o vaxtdan könlünü Azərbaycana vermiş bir adamdır. Onu bir gün Abbas müəllim kəşf edəndə və ilk dəfə Ankaraya gedəndə, 70-ci ildə, biz universiteti təzə bitirmişdik. Dedi ki, orada sən yaşda çox inamlı, çox istiqanlı bir cavan oğlan var. Ünvanını sizə verirəm. Məktublaşın, öyrənin, öyrəndiklərini o da sizə öy-

rətsin və yaxın zamanda onu Bakıya çağırın. Belə də elədik. Sonra ilk dəfə Türkiyədən elm adamı olaraq Yavuz bəyin gəlməyi bizim əlaqələrimizə hələ Sovet hökuməti yıxılmamış çox böyük bir körpü oldu. Şəxsiyyətlər üzrə dövləşmə aparsaq, Köprülüdən sonra bu qədər dərin araşdırma aparan Yavuz bəydir, həqiqətən. Yavuz bəyin başçılıq elədiyi, rəhbərlik elədiyi “Qardaş ədəbiyyatlar” dərgisi “Azərbaycan yurd bilgisi”ndən sonra bilavasitə neçə illərdir Azərbaycan ədəbiyyatının həm qədim dövrünü, həm müasir dövrünü ardıcıl şəkildə işıqlandırır. Türkiyədə mən daha çox işləyirəm, daha çox xəbərim var, bilirəm ki, orada kim Azərbaycan ədəbiyyatından yazırsa, o, mütləq Yavuz bəylə əlaqədə olur. Çünki onun məsləhətini almasa, o araşdırmaları bir kənara çıxara bilməz. Ona görə də Yavuz bəy Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə bir akademiyanın görə biləcəyi işi görür. Bir gün də, məsələn, mən istərdim ki, Yavuz bəy Xəzər Universitetində tələbələr üçün danışsın. Həqiqətən, gözəl təcrübədir. Yəni riyaziyyatçıları, fizikləri, humanitar sahə mütəxəssislərini, ziyalıları, həvəskar tələbələri çağırırsınız,

gəlirlər, çıxış edirlər. Ədəbiyyat tarixinin yeni metodları, yeni sahələri haqqında mən Yavuzu çox dinləmişəm. Xüsusilə, Azərbaycanın güneyində yaşayan türklərin ictimai-siyasi və ədəbiyyat durumu sahəsində bizim gənclərimizin, xüsusilə doktoranturada oxuyan gənclərin Yavuzla çox böyük ehtiyacı var.

Bu yaxınlarda Yavuz çox yeni metodoloji jurnal çap eləyəcək. Məqsədi türk dünyası ədəbiyyatının bir çox məsələlərini müzakirəyə çıxarmaq, mümkün olduqca həll etmək və ümumiyyətlə, onları bir araya gətirməkdir.

Mən inanıram ki, İsmayıl Hikmətin də kitabları yeni əlifbamızla çap olunacaq. Mən həm Xəzər Universitetinə, Hamlet müəllimə, həm də bizim ədəbiyyatşünasımız, alimimiz Yavuz bəyə çox təşəkkür eləyirəm.

**“Bugünkü məruzədə
Yavuz bəy bir semestrlik kurs danışdı”**

Professor Hamlet İsaخانlı:

– 2 il bundan əvvəl ilk dəfə Xəzər Universitetində Azərbaycan ədəbiyyatı bölməsi yaradıldı. Biz onu düşünə-düşünə xeyli hazırlayıb yaratmışıq. Yaxşı gənclərə ehtiyacımız var.

Bugünkü internet dünyası geniş diapazonlu bir bələdçidir, beş dəqiqənin içərisində girirsən, görürsən, maraqlandığın məsələ haqqında ilkin məlumat toplayırsan. Amma üz-üzə görüşləri, canlı müzakirələri heç nə əvəz eləmir. Güman edirəm ki, Yavuz bəyin bura gəlməsi işin başlanğıcıdır. Biz bu barədə ayrıca, dünən bir xeyli söhbət etmişdik. Bu dediklərinizin və söyləməyə imkan tapmadığınız məlumatların hamısını elektron formada ala bilərik. Mümkündür ki, Xəzər Universiteti ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə aid Türkiyədə olan bütün materialları elektron formada yığmağa kömək eləyə bilər. Yavuz bəy də bu işdə iştirak edə bilər, yəni qarşıda çox işlər görə bilərik.

Bugünkü məruzəsində Yavuz bəy əslində sanki bir semestrlik kursun xülasəsini danışdı. Yavuz bəyə təşəkkür edək –

elmi söhbətə görə. Universitet elmdən başlayır, ali məktəb elm ocağıdır, elmi inkişaf məşğul olur. Yəni bizim tədqiqatçıları dəvət etməyimizdə, onlarla bərabər müzakirələr keçirməyimizdə qeyri-adi və tərifləməsi bir şey yoxdur, bu, bizim işimizdir. Tərifləməsi insan məruzəçimizdir. Yavuz bəy, sizə çox təşəkkür edirəm. Hamınıza təşəkkür edirəm.

Yavuz bəy söz demək istəyir, buyurun.

*“Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri
obyektiv şərtlər içərisində inkişaf edəcək”*

Yavuz Akpınar:

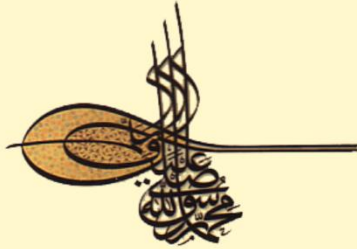
– Əziz dostlar! Güzəl sözlərinizə, xoş niyyətlərinizə görə sizə ürəkdən təşəkkür edirəm. Allah hər birinizə can sağlığı versin. İnşallah Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri bugünkü obyektiv, motivəedici şərtlər içərisində inkişaf edəcək. Mən hər zaman bu ortaq çalışmalara hazırım.

Bir daha bu imkanı mənə verdiyi üçün Hamlet bəyə təşəkkürlərimi, minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm.

Sağ olun!

ON DOQQUZUNCU MƏCLİS

20
may
2008

***ELM VƏ SƏNƏT
MƏCLİSİ***

**AZƏRBAYCAN-ALBAN
TARİXİNƏ AİD
QƏDİM YAZILARIN OXUNUŞU**

SAAT
16:00

*Xəzər
Universitəsi*
Bəyir Səfərəğli küç.122

Professor Firudin Ağasıoğlu (Cəlilov)
Azərbaycan

Professor Hamlet İsxanlı:

– Biz həmişə istənilən mövzuda məruzə olanda çalışırıq ki, kimin hansı cərəyanın, hansı fikrin arxasında durmasından asılı olmayaraq, o sahə ilə məşğul olanların hamısını dəvət eləyək. Çünki bu, bir elm məclisidir. Həqiqətən, müzakirə müxtəlif fikirlərin qovşağında daha yaxşı gedir. Xahiş etdim ki, Albanşünas hesab etdiyimiz alimlərin hamısına xəbər göndərsinlər. Onların bir qismi bura gəliblər, bir qismi gəlməyiblər. Bəziləri deyiblər ki, gəlmək istəmirik. Öz işləridir. Gələnlər xoş gəliblər. Gəlməyənlərin də canları sağ olsun.

Alban tarixinin problemləri

Alban tarixində “bu albanlar kimdir, yerli Qafqaz əhlidirmi, aralarında türklər varmı, etnik mənsubiyyətləri nədir” kimi suallar var. Bunlar haqqında mübahisələr bitməyib və bitməyəcək də. Alban adının mənşəi də tam məlum deyil... Mən inanmıram ki, tarixin bu qədim çağları İslamdan əvvəlki dövrdən

başlayaraq müasir dövrə qədər tam aydınlaşa. Ümumiyyətlə, qədim tarixin bir çox məsələlərini tam aydınlaşdırmaq olmur. Ona görə də, Firudin müəllimin bugünkü məruzəsini əvvəlcədən alqışlamaq lazımdır.

Alban tarixinin mürəkkəbliyi qaynaqların azlığı, qaynaqlardakı ziddiyyətlər, alban dilində yazının tarixşünaslığa ciddi töhfə verə bilməməsi ilə bağlıdır. Lakin bunlarla iş bitmir. “Albaniya” uğrunda mübarizə gedir, erməni və azərbaycan tarixçiləri üz-üzə dayanıb qələmlərini bir-birinə qarşı tuşlayıb atəş püskürürlər. Rusiyadan, İrandan, Avropa və Amerikadan sağlam səslər gəlsə də, tərəfkeşlik də baş verir.

Albaniya tarixinin bəzi məqamlarını, mübahisə doğuran, dava qoparan məsələləri qısaca yadımıza salaq.

Artıq birinci əsrdə (b.e.) Albaniya siyasi cəhətdən birləşmişdi, Qəbələ (Kabala, Kabalaka) paytaxt idi. Qafqaz dağları və onunla Kür çayı arasının, Dağıstanın cənubunun, İberiyanın qərbi və Xəzər dənizinin indiki Azərbaycan sahillərinin Albaniya ərazisi olduğunu əksər qaynaqlar və çağdaş tarixçilər təsdiq edirlər. Kür və Araz çayları arasındakı ərazilərin kimin olması və ya kimin təsiri altında olması barədə şiddətli mübarizə gedir. Tanınmış ABŞ Albanşünası Robert H.Hewsen Kür-Araz arasında və Xəzər dənizinə doğru uzanan ərazilərdə yaşayanlar haqqında “onların etnik mənsubiyyətləri nə olur-olsun, amma onlar erməni deyillər (utilər, qarqarlar, kaspilər və s.). Bir qədər irandilliləi olsa da, əksər əhali hind-avropa, dilləri ailəsinə daxil olmayan dillərdə danışır dılar” – deyər yazır (qeyd edək ki, R.H.Hewsen erməni əsillidir).

Qafqaz dillərində danışan xalqların çox qədimdən Qafqazda yaşamaqlarını heç kim təkzib etmək fikrinə düşməyib. Albaniya müxtəlif dilli 26 qəbilənin, xalqın yaşadığı tarixçilər, coğrafiyaçılar tərəfindən qeyd edilib. İndiki udinlərin, ləzgilərin və Azərbaycan və Şimali Qafqazda yaşayan bir sıra xalqların həmin Qafqaz Albaniyasının varisləri olduğunu inkar edənlər, zənnimcə, çox olmamalıdır. Hun dövründən başlayan və savir,

bulqar, xəzərlər və qıpçaqlar kimi türkdilli qəbilə və xalqların da Albaniyaya gəlmələri, savaşa girmələri və məskən salmaları barədə tarixçilər (o cümlədən, ərəb-İslam tarixçiləri) xəbər verirlər. Lakin, səlcuqlar gələndə qədər türkdilli əhalinin böyük faiz təşkil etməsi şübhə doğurur.

Albanlar, ermənilər və başqaları

Aluank, aqvank, arran, alban adlanan dilin indiki udin dilinin əcdadı olduğu güman edilir. Bu dilin əlifbası və yazısı olmuşdur. 4-cü yüzillikdə Albaniya xristianlığı qəbul etdi. Din, həmişə və hər yerdə dini kitabları oxumaq üçün, ayinlər üçün, təbliğat üçün yazıya ehtiyacı ortaya çıxarmışdır.

Dini yaxınlıq, təbii ki, albanlarla erməniləri yaxınlaşdırdı. Xüsusilə Kür çayının sağ tərəfindəki alban əhali ermənilərlə daha yaxın təmasda idi və zaman-zaman erməni təsirinə məruz qala bilərdi. Bəzən albanlar da aqressivlik nümayiş etdirib öz ərazilərini qorumaq və ya genişləndirmək haqqında düşünə bilərdilər. Erməni və ya alban təsirinin azalması və artmasında bu ərazilərə göz dikən Persiya rol oynayırdı.

Lakin alban (qədim udin) dili, görünür ki, Albaniyada yaşayan bütün xalqların qəbul etdiyi ümumüsiyyət dilinə çevrilmədi və bu səbəbdən də ciddi inkişaf edib böyük yazılı abidələr meydana gətirmədi (və ya onlar bizə gəlib çatmayıb...). Mümkündür ki, xalqın oxuyub-yazanları arasında, ən azı dini yaxınlıq səbəbi ilə, ermənicə yazmağa meyl edənlər (və ya orta – farsca?!) oldu. Əsasən gürcü tədqiqatçıların (İ.V.Abuladze, Zaza Aleksidze) əməyi sayəsində alban əlifbasını və albandilli yazı mətnlərini aşkar etmək mümkün oldu.

Mingəçevir qazıntılarında tapılan epiqrafiya nümunələrini də əlavə etsək, çoxlu boğaz səslərinə malik 52 dilli alban əlifbası və alban dili çağdaş udin dilinin əcdadıdır tezisi təsdiqləndi.

Persiyanın Qafqazda güclənməsi və “Böyük Ermənistanın” parçalanması 4-cü əsrin sonları və 5-ci, 6-cı əsrlərdə Albaniyanı bir tərəfdən gücləndirdi, digər tərəfdən Persiya ilə münasi-

bətlərə diqqətlə yanaşmağa məcbur etdi. İnkişafda eniş və çöküşlər bir-birini əvəz etdi (Cavanşirin uğurlu hakimiyyəti 530-cu ildən başlayır). Lakin 705-ci ildən Qafqazın böyük hissəsini nəzarət altında saxlamağa çalışan və buna yalnız qismən nail olan ərəblər əsas rəqibləri olan xəzərlərlə uzun savaşa girməyə məcbur oldular. Ərəblər gələndə Albaniyanın paytaxtı Bərdə (Partav) idi və orada “arran dilində danışdılar”. Bir tərəfdən Albaniyada yavaş-yavaş da olsa islamlaşma başlandı, digər tərəfdən xəzərlər və digər türklərin sayı və təsiri artdı, üçüncü tərəfdən isə xristian qalmaqda davam edən alban kilsəsi erməni kilsəsinin təsiri altına düşdü. Bu islamlaşma, türkləşmə, erməniləşmə, qismən də gürcüləşmə alban dövlətçiliyini, alban kimliyini və alban təsirini, yəqin ki, gözəçarpacaq dərəcədə zəiflətdi.

Saxtalaşdırmada günahlandırılanlar

Tanınmış Avropa və Amerika tarixçiləri (o cümlədən erməni əsilli olanlar), Rusiya və Azərbaycan tarixçiləri bir sıra Ermənistan tarixçilərini Albaniya və həmçinin Ermənistan tarixini saxtalaşdırmaqda günahlandırırlar. Onların fikrincə Ermənistan tarixçiləri:

Kürün sağ tərəfini erməniləşdirməyi xeyli qədimlərə çəkməyə çalışır, hətta bəzi erməni tarixçiləri “Kürün sağ tərəfində heç bir alban olmayıb, orada ermənilər qədimdən yaşayıblar” deməyə qədər gedirlər. Persiya idarəsi altında olan “Yeni Albaniya”nın əhalisi ermənilərdir, - onlar belə deyirlər. Ümumiyyətlə, “erməniləşmiş alban” kəlməsi və fikri bu erməni tarixçilərini əsəbləşdirir, onlara görə bu geniş ərazilərdə yaşayanlar, o cümlədən udinlər, qarqarlar, sadəcə elə başdan-binadan, erməni olublar.

Ümumiyyətlə, ermənilərin Şərqi, Ermənistan yaylasına və Qafqaza doğru hərəkətini Ermənistan tarixçilərinin çox qismi mümkün qədər qədimləşdirməyə çalışıblar. Bu tarixçilərə görə “amerikalı erməni alimlər... ermənilərin Qarabağ, Kilikiya, Naxçıvan, Gəncə və Türkiyə Ermənistanına qarşı ərazi iddiala-

rına zərər vurdular”. Erməni əsilli, Rusiya və Qafqaz tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis, Amerika tarixçisi R.G.Suny deyir: “Erməni alimləri milliyyətçi təfəkkürün dərinliyində ilişib qalıblar. Əgər siz bir alternativ baxış təqdim etsəniz, sizi çox kobud və qəddarcasına şəkildə tənqid edirlər”.

Lakin Amerika, Avropa, Rusiya alimləri və əlbəttə ki, erməni alimləri Azərbaycan tarixçilərini də tarixi saxtalaşdırmaqda az günahlandırmırlar. Onlara görə Azərbaycan tarixçiləri:

Albaniya tarixini ciddi əsas olmadan qədimləşdirir, onun gücünü və əhəmiyyətini şişirdirlər. Bir çox erməni tarixçi və mütəfəkkirlərini albanlaşdırır, bir çox erməni abidələrini, o cümlədən kilsə və xaçkarları (xaçdaş adı ilə) alban abidəsi elan edirlər. Ermənistan və Albaniya arasındakı tarixi sərhədləri Albaniyanın xeyrinə şərh edirlər. Albanları türkləşdirməyə cəhd edirlər. Mənbələrə nəşr edəndə ixtisarlara, sitat və göndərmələrdə təhriflərə yol verirlər. R.H.Hewsenə görə A.Ş.Mnatsakanyan və Ziya Bünyadov tarix elmini siyasətə tabe edirlər.

Təəssüf ki, bir sıra hallarda xaricdəki hörmətli alimlər də so-

nadək obyektiv ola bilmir, tərəfkeşlik edir və ya balansız pozur, bilərəkdən və ya bilincaltının təsiri ilə siyasətə qoşulurlar. Viktor Şnirelman (В.А.Шнирельман) dəyərli analizlərlə yanaşı aşağıdakı kimi “sadələvh”lüyə yol verir: “Ermənistan heç nə ilə Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları olduğunu göstərmir. Əgər 1989-1991-ci illərdə erməni siyasətçiləri Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsini istəyirdilərsə, sonralar onlar “bir xalq, iki dövlət” düsturunu qəbul etdilər”.

Göründüyü kimi, ərazi davasında, torpaq iddialarında mahiyyəti dəyişmədən daha sərfəli siyasi-diplomatik oyunları, düsturları tətbiq etməyi V.Şnirelman ərazi iddialarından kardinal geri çəkilmək kimi qələmə verir...

Təhsil qanunu...

Firudin müəllimlə bizim çox qəribə bir görüşümüz olub. Ondan əvvəl də bir-birimizi tanıyırdıq, amma əlaqələrimiz o qədər də sıx deyildi. Bir dəfə mən Türkiyədən gəlirdim, zənnimcə, bu, 1992-ci ilin son aylarına təsadüf edirdi. Firudin müəllimlə görüşdük, oturduq, bir az ordan-burdan söhbət elədik. Təyyarədə təhsildən söhbət düşdü. O vaxtlar mən İstanbulda çalışırdım, universitetlərdən birində işlədiyim, ümumiyyətlə Türkiyənin elm və təhsil həyatı ilə maraqlanırdım. Mən Firudin müəllimlə söhbətdə təhsil dünyada belədir, elədir, harada nə uğurlar, nə problemlər var kimi məsələlərə toxunur, islahatların aparılması haqqında bəzi sözlər deyirdim. Firudin müəllimin, “gəlin, oturaq, fikirləşək, bir şey eləyəək” sözüünə cavabım: “Biz iş eləməklə deyil, Firudin müəllim, gərək bu işlə məşğul olan və səlahiyyəti olan adamlar kömək edək” oldu. O isə, gülümsəyərək, “mən Təhsil naziriyəm, gəl oturaq, təhsil qanununu yazmaq” dedi.

Doğrudan da biz o vaxt yığışdıq, 4-5 adamlıq bir qrup olduq. Təhsil qanunu üzərində işlədik. Təhsil qanununa aid Avropa, Amerika modellərinə mən baxırdım. Çünki bu “bakalavr nədir, magistr nədir, PhD nədir, özəl təhsil necə olmalıdır” ki-

mi məsələləri bildirdim. Yaxşı bir təhsil qanunu hazırladıq. Ondan sonra, uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, təhsil qanunu, təəssüf ki, hələ qəbul olunmayıb, hadisələrin gedişi göstərir ki, heç bu il də qəbul olunmayacaq. (Yeni Təhsil Qanunu 2009-cu ildə qəbul olundu: o, təəssüf ki, mühüm yenilikləri özündə ehtiva etmədi – *red.*).

Firudin müəllim hələ o vaxtdan da tək dilçi kimi yox, həm də siyasi yazıları, çıxışları, mifologiyaya aid yazıları, etnogenezə aid çıxışları ilə tanınırdı. Sonralar bu fəaliyyət daha da şiddətləndi. İcazə verin, sözü mən birbaşa Firudin müəllimə verim, məruzəyə başlasın. Buyurun!

Professor Firudin Ağasıoğlu (Cəlilov):

– Mən də bu şəraiti yaratdığı üçün Hamlet müəllimə və bu universitetin bütün kollektivinə çox təşəkkür edirəm. İndiki dövrdə elmə qiymət vermək, alimləri bir yerə yığmaq və elmi mövzularda söhbətlər aparmaq böyük vətənpərvərlikdir.

Hamlet müəllim Xəzərlərdən başladı, elə lövhədə də Xəzərin xəritəsi var. Buraya bir daha qayıtmayaq deyə xahiş edirəm bu xəritəyə baxın.

“Böyük Armeniya” xəritəsi necə böyüdü?

(Artaşesin Kaspiana bölgəsini tutması haqqında yanlış bəlgə)

Ermən-Alban münasibətlərindən danışarkən nəzərə alınmalıdır ki, “Böyük Ermənistan” anlayışı I Artaşes (m.ö. 189160) hakimiyyətinin ilk dövründə və partların yardımı ilə m.ö. 95-də hakimiyyətə gəlib Erməniyə dövlətinin müstəqilliyini cəmi 20 il saxlaya bilən II Tiqranın vaxtında ortaya çıxmışdı. Doğrudan da, madalı Artaşes və onun soyundan olan Tiqran Erməniyənin

çarı olanda qonşu ölkələrdən xeyli torpaq zəbt etmişdilər, lakin m.ö. I əsrin ortalarından müstəqilliyini itirən Erməniyə qonşu ölkələrdə tutduğu torpaqları da itirdi. Beləliklə, aşağı-yuxarı 50 il fasilələrlə mövcud olan “Böyük Ərməniyə” dövlətinin tarixinə sonrakı hay yazarlarının fantaziyası ilə əlavə illər, əsrlər cəlandı. Artəşesin çağında Göycə gölündən bu yana keçməyən Erməniyə sınırını Artəşes yox, ilkin qaynaqları təhrif edən sonrakı “alimlər uzadıb” Xəzərə çatdırdılar. Bunu bir az sonra Artəşesə aid sınır daşı üzərindəki yazıda da görəcəyik.

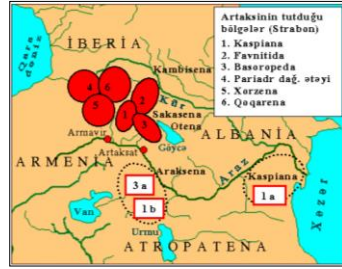
Yanlışıq Strabonun yazdığı bir cümlə ilə ortalığa çıxıb kitabdan-kitaba ötürülmüşdür. Strabon yazır ki, Artəşes iberlərin **Pariadr** dağlarının ətəklərini, **Xorzena** və **Qoqarena** bölgələrini, midiyalıların (Azərbaycanın) isə **Kaspiana**, **Favnitida** (*Faunit*) və **Basaropeda** bölgələrini tutmuşdur.⁹⁸ Burada adı çəkilən *Pariadr*, *Xorzena* və *Qoqarena* toponimləri bəlli bölgə adları olub, mübahisə doğurmur⁹⁹. Digər üç bölgənin yerini isə tədqiqatçılar dəqiq verə bilmirlər.

Artəşesin qonşu Midiyadan *Kaspiana*, *Faunite* və *Basaroped*, İberlərdən isə *Pariadr* dağının böyrünü, *Xorsen* və Kürün o tayındakı *Qoqareni* alması haqqında Strabonun məlumatını

⁹⁸ Страбон, XI. 14. 5.

⁹⁹ Q.A.Melikişvili yazır: “В Гогарене исследователи обыкновенно усматривают территорию исторического Квемо-Картли; Хорзена – территория, лежащая западнее от нее, очевидно, значительная часть исторической Земо Картли (Месхети). Горную цепь Париадра же почти все исследователи связывают с поздним Пархалом –территорией в горной цепи, раскинувшиеся севернее Саталы и Байбурга и идущей параллельно морскому берегу в направлении от Шebin-Караисара к устью р. Чорохи” (Меликишвили, 1959, 291).

şərh edən N. Emin yazır ki, kaspilər üzərinə yürüş edən m.ö. 189-da hakimiyyəti ələ almış I Artəşes deyil, 85-də hakimiyyətə gələn II Artəşes (Yervandin oğlu) olub, Midiyanın *Kaspiana* əyalətini tutmuşdur. Yazar qeyd edir ki, *Faunite* və *Basaropeda* güman ki, **Yuxarı Armeniyada** (!) hansısa bölgənin təhrif olunmuş adlarıdır¹⁰⁰.

A. E. Krımski və V.F.Minorski kimi tanınmış alimlər də Artəşesin Kaspiana bölgəsilə bərabər Midiyadan qopardığı Basaroped və Favnitid (Favnit) bölgələrinin Kürün sağ sahilində olduğunu qeyd etmişlər¹⁰¹. T.M.Məmmədov Basaropedin qarşılığı kimi hay qaynaqlarında Vaspurakan adının işləndiyini yazır¹⁰².

Vağarşakin çağında (m.ö.149-127) quzeydən bulqar-vənənd boylarının gəlib Ağrı bölgəsinə yerləşməsinə qeyd edən M. Xorenatsi yazır ki, Basian bölgəsinə gələn bulqar bahadırı Vendanın (*bulqar vexenduru Venda*) adı ilə bura *Vənənd* adlanır.¹⁰³ Həmin Vənəndin **Xorsena** bölgəsində olmasını əksər tədqiqatçılar qəbul edir.

Artəşesin m.ö. II əsrin əvvəllərində Azərbaycandan qopardığı və bir müddət gah Erməniyə, gah da İberiya dövlətinə tabe edilən, 387-dən isə birdəfəlik İberiyanın tərkibinə keçən **Qoqərəna** vilayətinin quzey-doğu qonşuluğunda yerləşən **Kamisena** bölgəsi Strabonun vaxtında Erməniyə-İber-Alban ölkələrinin sınırı sayılırdı. Ona görə də Strabonun dolaşmış bir mətni

¹⁰⁰ Хоренаци, 1858, səh.343, 1 və 2-ci qeydlər.

¹⁰¹ Акоюн 1987, 14; Y. A. Manandyan da *Kaspini* Axıska bölgəsində, keçmiş Gögər vilayətində verir (Манандян 1939, 74).

¹⁰² Mamedov 1977, 24-25; *Vaspurakan* Azərbaycanla Erməniyə arasında idi.

¹⁰³ Xorenaüi, 1858, 81; Görünür, M. Xorenatsinin yaşadığı V əsrdə bulqar boylarının Quzey Qafqazda olması onda belə bir qənaət yaradıb ki, elə 700 il əvvəl də Erməniyə ölkəsinə bulqarlar quzeydən gələ bilərdi. Əslində isə bulqarların Ön Asiyada izləri daha əvvəllərə aiddir. Qars bölgəsində Vənənd adının bulqarlarla bağlanması isə maraqlı bəlgədir. Belə ki, buradakı bulqarlar Qamər bəyliyində (m. ö. VII əsr) və sonra burada adı çəkilən subar (sper) boylarının içində vardı.

tekstoloji baxımdan təhlil olunanda adların yanlış yazıldığı ortaya çıxır. Mətn belədir: «Armeniyanın tərkibinə *Favena*, *Komisena* və çoxlu atlı döyüşçü çıxara bilən Orxistena bölgələri də daxildir. Ən quzey bölgələr olub daha çox qarla örtülən *Xorzena* və *Kambisena* İveriya, Kolxida və Qafqaz dağlarının sərhədindədir». ¹⁰⁴ Göründüyü kimi, birinci cümlədə adı keçən *Komisena* toponimi Erməniyə ərazisində, ikinci cümlədəki *Kambisena* isə Qafqaz dağlarının ətəyində verilmişdir. Tarixi qaynaqların hamısı Kambiçeni (Kambisena) İberiya ilə qonşuluqda Alban vilayəti kimi verir və hay tarixçiləri də bunu təsdiq edir.

Alban elinin hay, gürcü və yunan-latin qaynaqlarında *Kambeçan*, *Kambeçovani* və *Kambisena* şəklində adı keçən Kambiçe vilayəti Kür ilə Alazan çayı arasındakı vadiləri əhatə edirdi. ¹⁰⁵ Şirak (Sirak) düzü və Ceyrançöl bozqırı bu vilayətdə idi. ¹⁰⁶ Görünür, Kambiçe vilayətinin bir hissəsi də Qarayazı çö-

<p>1-ci yazı:</p> <p><i>*rtxšsi mlkbrzi zrtr rwndakxdt</i></p> <p><i>Artaxš(a)si m^elekh bar zi Zaritar... rawandakan (?) XLT.</i></p> <p>«Арташес, царь, сын Заритгара идущие (?). XLT(?)»</p> <p>2-ci yazı:</p> <p><i>[*rtxšsi [ml]kbrzi [zr]itr xl[t] ...bin...i...</i></p> <p><i>[Ar]taxš(a)si [m^e]jekh bar zi [Zar]itar XLT[T] .. BYN...Y...</i></p> <p>«Арташес, царь, сын Заритгара XLT(?).... между (средт)».</p>
--

¹⁰⁴Strabon, XI. 14. 4; Görünür, burada adı Kamisena ilə yanaşı verilən *Favena* bölgəsi vaxtilə Artaxesin Azərbiqandan qopardığı *Favnitida* bölgəsidir. Çünki Strabon yazır ki, Artaxes iberlərin Pariadr dağlarının ətəklərini, Xorzena və Qoqarena bölgələrini, midiyalıların (Azərbiqanın) isə Kaspiana, Favnitida (*Favnit*) və Basoropeda bölgələrini tutmuşdur (Strabon, XI. 14. 5); Adı məntiqə və o dövrün tarixi-siyasi şəraitinə görə, zəbt olunan bu bölgələrin hamısı bir-birinə yaxın olmalıydı.

¹⁰⁵ Görünür, burada uzanan dağ silsiləsinin *Qombor* adlanması *kambi/qambi* boyadı ilə bağlıdır. Belə ki, quzeydən gələn Güney Qafqaza və Kiçik Asiyaya yerləşən *qamər* boylarının içində adı *qam-ər*, *qam-be*, *qambe-çe*, *qambe-ər*, *qami-çe* şəklində işləən bilən uruqların olması mümkündür. M. Kalankatlı *Kambeçan* adının *Kambe-çe* şəklini də qeyd etmişdir (Kalankatlı, I. 17).

¹⁰⁶ Romaya qarşı vuruşan Mihrdat Alban-İberiya arasında yaşayan sirakların Zorsin (Sarçin?) adlı başçısından ona yardım etməyi xahiş edir. Zorsin bu savaşda ona kömək edir. Görünür, sirak boylarının bir qismi Erməniyədəki Şirak düzünə, bir qismi Şirvana getsə də, müəyyən hissəsi Kambeçe vilayətində qalmışdı.

lünün batı tərəfində Kürün sağ sahilində *Kamiçe* adlanan bölgə idi. Həmin bölgədə indi Ermənistanın Noyemberyan adlı rayonu yerləşir. Məhz bu *Kamiçe* adını Strabon bəzən *Kamisena*, bəzən də yanlış olaraq *Kambisena* kimi verir. Strabon yazır ki, *Kambisenada* (əslində *Kamisena* olmalıdır) ermənilər iber və albanlarla qonşudur. Başqa bir yerdə qeyd edir ki, *Favena* (Fənenə), *Komisena*, *Orxistena* Armeniya bölgələridir.¹⁰⁷ “Kambisena Erməniyə bölgəsidir” deyən Strabonun yanlış olduğunu və Kambisenanın Albaniya vilayəti olduğunu A. H. Hakopyan da qeyd edir.¹⁰⁸

Qarqar bəyliyi ilə Xəzər arasındakı ərəzilər qaynaqlarda **Kaspiana** kimi verilmişdir.¹⁰⁹ Kaspiananın sonralar *Balasakan* adlanması və burada *Biləsuvar* yeradının ortaya çıxması da diqqəti çəkir. Araz çayının hər iki tərəfindəki Muğanı əhatə edən **Balasakan** adını bəzi araşdırıcılar hun və saqa boyları ilə bağlayır.¹¹⁰ Kaspi boylarının adını əks etdirən Kaspiana hay qaynaqlarında *Kasbk//Kazbk* şəklində keçir.

Strabonun verdiyi bilgiyə görə, m.ö. II əsrdə Erməniyədə hakimiyyəti ələ alan Artəşes midiyalıların (Azərbaycan) *Kaspiana* bölgəsini zəbt etmişdi. Başqa bir yerdə Strabon yazır: “Kaspiana Alban ölkəsinə aiddir”¹¹¹. Göründüyü kimi, yazar biri Azərbaycan, digərisə Alban elində olan iki Kaspi bölgəsindən danışır. Artəşes albanların deyil, midiyalıların Kaspi bölgə-

---

¹⁰⁷ Strabon, XI. 4.1; XI. 14. 4; Strabon başqa münasibətlə də *Komisena* adını çəkir. O qeyd edir ki, əvvəllər kiçik ölkə olan Part indi genişlənmiş və onun tərkibinə Kaspi kəpənə, Raqa və tapirlərin ölkəsinə cənubda Midiyaya daxil olan əksər bölgələr kimi *Komisena*, *Xorena* da daxil olmuşdu (Strabon, XI.9.1).

¹⁰⁸ Akopəni 1987, 28-29.

¹⁰⁹ Urartu çağında Polad bölgəsindən aşağıda Xəzər ilə Urmu arasında Zikertu (Saka) bölgəsi və burada Bərdə (Parda) şəhəri vardı. Antik çağ və hay qaynaqlarında Kaspiana (Kaspk) vilayətinin adı çəkilir, onun batı tərəfində indiki Qarabağda isə Saka və Arsak bölgəsi və Bərdə (Partav) şəhərinin adı verilir. Buradakı Kaspi-Saqa qonşuluğu 15-ci Əhəməni satrapiyasının formalaşması üçün də əsas olmuşdur. Daha güneydə qalan kaspilər isə 11-ci satrapiqada yer almışlar. İ.M.Dyakonov Kaspi (Paytakaran) bölgəsini Qarabağda verir (Дьяконов 1956, 448).

¹¹⁰ Адонц .1971, 423; Гейбуллаев 1991, 98-99.

¹¹¹ Strabon, XI. 14. 5; XI. 4. 5.

sini tutmuşdu, bu bölgə Xəzər yaxasında yox, Azərbaycanın qüvey-batı bölgəsi kimi Erməniyə ölkəsinin yaxınlığında idi. Lakin Strabonun deyimini yanlış yozan bəzi tədqiqatçılar kimi F. Məmmədova da yazır: “Kaspiana (Paytakaran) m.ö. II əsrdə erməni çarı I Artəşes tərəfindən tutulmuş və m.ö. 55-ə qədər Armaniyanın tərkibində olmuşdur”.¹¹²

Hayların bölgələr üzrə hərbi qüvvələrinə aid sənəddə 3 min atlısı olan *Kaspi* knyazı Gögər (Qoqar) bölgəsinə aid qrupda verilir.¹¹³ Əvvəla, mərzbanlıq dövrünə aid olan bu sənəddə adı keçən *Kaspi* Xəzər dənizi tərəfdəki *Kaspi* (Kaspiana) ola bilməzdi, çünki hay yazarlarının özləri də deyir ki, həmin çağda doğudakı Kaspiana Erməniyəyə aid deyil. İkincisi də, doğudakı böyük Kaspi vilayətinin o qədər az atlısı ola bilməzdi. Beləliklə, sənəddə Kaspi adlı kiçik bir bölgənin hərbi qüvvəsi verilmiş və o bölgə Gögərə yaxın olduğundan eyni qrupa düşmüşdür. Məhz vaxtilə Artəşesin Iber və Azərbaycan ellərindən qopardığı torpaqları Strabon bir-birinə yaxın bölgələr kimi vermişdir.

¹¹² Мамедова .1986, 98.

¹¹³ Адонц 1971, 282.

Yuxarıda deyildiyi kimi, kaspilər yalnız Xəzər yaxasında deyil, Güney Qafqazın müxtəlif bölgələrində yaşamışlar. Əhəməni çağında imperiya satraplıqlara bölünəndə kaspilər qədim Azərbaycanın həm güneyində XI satrapiyada, həm də quzeyində XV satrapiyada yer tuturdu.

Bir çox uzmanlar, özəlliklə Alban elinin coğrafi sınırlarını və etnik tərkibini araşdıran tədqiqatçılar, adətən kaspi boyunun yalnız bir bölgədə yaşadığını güman edir və qədim qaynaqlarda kaspilərin bir-birindən aralı bölgələrdə verilməsini yanlış sayaraq, qədim yazarların verdiyi bəlgəni “düzəltmək” istəyirlər. Halbuki hər hansı bir boyun ölkə daxilində və ya qonşu ölkədə müxtəlif bölgələrdə yaşaması təbiidir. Ona görə də qədim yazarları qınamaq deyil, onların verdiyi informasiyaya həssas yanaşmaq lazımdır. Bu irad qədim Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə səpələnmiş kaspi boyları ilə bağlı verilmiş bəlgələrə də aiddir, çünki kaspilərin izi bütöv Güney Qafqazda vardır.

Antik dövr tarixçiləri kaspi boylarını Xəzərin güney yaxasında (Elbrusda *Kaspi qapısı*) və batı yaxasında Astara-Dərbənd arasındakı müxtəlif bölgələrdə qeyd edir, Kaspiana bölgəsini isə əsasən indiki Muğan-Talış bölgəsində verirlər.¹¹⁴ Klavdi Ptolemey *kaspi* adlı boyların həm Azərbaycanın (Mədanın) Erməniyəyə yaxın batı bölgəsində yaşadıklarını qeyd edir, həm də Madanın doğu bölgəsindən Part ölkəsinə gedən yolun *Kaspi* qapısından keçdiyini göstərir.¹¹⁵ Tiflisdən batıda Kaspi rayonu və burada arxeoloji bəlgələrə görə m.ö. I minilin ortalarından yaşayış yeri olan Kaspi şəhəri vardır. Bugün azər

---

¹¹⁴ Страбон, XI. 4. 5.

¹¹⁵ «Западную часть (Мидии) близ Армении занимают *каспии*, ниже которых лежит Маргиана (=Матриана) вдоль всей ассирийской стороны, а поморье - кадусии, гелы и дрибики (=дербики), за которыми тянутся в глубь материка земли амариакон (=анариакон) и мардов. Соседние с областью кадусиев (=касписиев) земли занимают *кардоху*». (Птол. Эогеограф. VI. 2. 5; Акопян 1987, 40-42); Van gölündən doğuda yerləşən Vaspurakan bölgəsində I minilin ortalarında *Qazrikan* knyazlığı vardı (Adonü 1971, 321). Bu knyazlığın müxtəlif dialektlərdə Kaspi və Qazrikan adlanmasına səbəb, görünür, qazri//qazari etnoniminin *azər//xəzər* və *kaspi* boyadı ilə eyni kökdən olması idi.

türkləri yaşayan həmin şəhərin adı islamöncəsi qaynaqlarda da *Kaspi* şəklində keçir. Gürcü qaynaqlarında göstərilir ki, kartli çarı Arsuk m.ö. I əsrin sonunda Kaspi şəhərini tutmuşdu.¹¹⁶ Bu qaynaqlara görə, “*Böyük Kaspi*” şəhəri ətrafdakı *Aspi*, *Kaspi* və *Uplistsixe* qalaları ilə müdafiə olunurdu.¹¹⁷ Yəne həmin qaynaqlara görə, qədim Kartlidə işlənən dillər arasında *xəzər* dili də vardı və Kaspi yaxınlığındakı Sarkel şəhərində buntürk bəyinin yerləşdirdiyi hunlar Böyük İskəndərlə vuruşub şəhəri tərk etmişdi. İndiki Cavaxetiya bölgəsində Axalkalaki yaxınlığında da IV əsr yol xəritələrində göstərilən *Kaspi* (müasir Xospi) məntəqəsi vardı.

Göründüyü kimi, m.ö.I minildə kaspi boyunun adına müxtəlif bölgələrdə rast gəlmək olur. Tarixi qaynaqlarda *Dərbənd*, *Kador* (və ya Daryol), *Xəzərin* güneyində *Gədik* keçidləri “Kaspi qapısı” kimi verilmişdir. Təbii ki, bu keçid qapıları kaspilər yaşayan ərazidə idi¹¹⁸. İ.M.Dyakonov yazır ki, bir sıra boyların ümumi “kaspi” adı ilə verildiyini güman etmək olar.¹¹⁹ Beləliklə, Strabonun verdiyi bəlgənin yanlış yozumu “Böyük Armeniya” xəritəsini böyüdüb Xəzər sahili Kaspi bölgəsinə qədər uzadılmasına səbəb olmuşdur. Lakin Azərbaycan tarixçiləri hələ də bu yanlışlığı tekstoloji şərhə təkzib etməmişlər.

Artəşes çağındanqalma yazılı daşlar

Artəşes m.ö. II əsrdə Selevki dövlətinin Erməniyə ölkəsindəki strateji idi. O, Arpa (Axuryan) çayının Araza qovuşduğu yerdə salınmış Armavir (keçmiş Kürdüklü) şəhərində otururdu. Selevki hökmdarı III Antiox romalılara məğlub olanda (m.ö.190) onun canişini Artəşes bu fürsətdən istifadə edib özü-

---

¹¹⁶ Меликишвили, 1959, 452.

¹¹⁷ Меликишвили, 1959, 446.

¹¹⁸ Mədiyada yunanlıların saldıği şəhərləri sadalayan Strabon yazır ki, Kaspi qapısından güneydə Raq yaxınlığında Selevk Nikatorun saldıği Yevrop şəhərinə partlar *Arsaki* deyirdilər (*Strabon*, XI. 13.6).

¹¹⁹ Дьяконов 1956, 448.

nü çar elan etdi və ona tabe olan Ərməniyənin ərazisini böyütmək üçün qonşu İber (Gürcüstan) və Atropaten (Azərbaycan) ölkələrindən müvəqqəti də olsa, bir-iki bölgə qopara bildi. Beləliklə, Artəşes ömrü uzun olmayan ilk Erməniyə dövlətini qurdu.

Adı türkcə *Ərtəş* (Artaş) olan Erməniyə çarı Artəşesin (m.ö.189-160) milli mənsubiyyəti bəlli olmasa da, onun midiya (mada) soylarından birinə aid olması mümkündür, çünki M. Xorenatsi onu *mar*, yəni madalı adlandırır. Hər halda Artəşesin hay olmağını əksər tarixçilər söyləyir.

Qədimdə ayrı-ayrı məbədlərə, mülkədara və ya hökumətə aid torpaqların hüdudu, bölgə və ölkə sınırları, müəyyən işarələrlə nişanlanırdı. Erməniyədə bu ənənə Artəşesin vaxtında ortaya çıxmışdı. Onun vaxtında yeni siyasi-inzibati ərazilər yaratmaq, ayrı-ayrı feodallara verilən torpaqların sərhədlərini müəyyən etmək üçün başı üçdiş şəkildə yonulmuş sınır daşlarından istifadə olundu və uzun müddət bu daşlar “Artəşesin mərz (sınır) daşı” kimi yaddaşlarda qaldı.

Bu olaydan 700 il sonra V əsrdə M. Xorenatsi yazırdı ki, torpaq reforması aparan Erməniyə hökmdarı Artəşesin vaxtında feodal mülklərini və ayrı-ayrı bölgələri bir-birindən ayırmaq üçün sınırlarda torpağın üstündə azacıq başı görünən dördkünc şəkildə yonulmuş daş bəlgələrindən istifadə olunurdu. Üzərində yazısı olan bu sınır bəlgəsi daşlarından ikisi Göycə gölü yaxasındakı Qulalı və Yuxarı Qaranlıq kəndlərindən 1906 və 1932-ci illərdə tapılmışdır. Belə yazılı daşlar Zəngəzurda da tapılmışdır. Aramey hərflərilə yazılmış həmin yazıları müxtəlif dillərdə oxumaq istəyən uzmanlar (Dupont-Sommer, Borisov, Kokovtsov, Payazat, Türo-Danjen, Dyakonov və Starkova, Perixanyan, Tirasyan və başqaları) hələlik qəbul olunması bir nəticə əldə edə bilməmişlər. Yalnız ilk iki sözün *Artəşes məlik* olduğunu əksər tədqiqatçılar təsdiq etmiş və burada Artəşesin adının yunan-makedon deyiminə uyğun *Artaxşasi* (Artaksati) yazılması qeyd olunmuşdur.

A. Dupont-Sommer bu yazının aramey dilində olub, güya Göycə gölündə Artaşesin “balıq tutması” haqqında məlumat verdiyini qeyd edir. Əvvəla, yazı aramey əlifbası ilə olsa da, aramey (sami) dilinin qaydalarına uyğun gəlmir, ikincisi də, bu yazılı sınıır daşı ilə K. Trever demişkən, balıq tutmağın heç bir əlaqəsi yoxdur. I.Dyakonovun K.Starkova ilə birgə yazdığı məqalədə

daşın üzərindəki yazıda kiməsə torpaq sahəsi ayrılması və ya kiminsə torpaq sahəsinin sınırlanması haqqında məlumat olduğunu qeyd edirlər, lakin aramey dilinin qaydalarına uyğun gəlməyən bu yazıda hansısa yerli dilə aid ideogramların aramey hərfləri ilə verilməsini də istisna etmirlər. A.Borisov isə yazının güya arameycə başlanıb hay və ya fars dilində davam etdiyini yazsa da, cümləni bu dillərin heç birində tamamlaya bilmir. Qədim hay qaynaqlarında bu sınıır daşlarının icmaları əhatə edən kənd, qəsəbə anlamında hayca *qevl* və şəxsi mülk sayılan sahələri, tarlaları bildirən *aqarak* sınırlarında (*sahmank*) qoyulması qeyd olunsa da, gözdən keçirdiyimiz daşlar üzərindəki yazıda *qevl*, *aqarak*, *sahmank* sözlərinin heç biri yoxdur. Beləliklə, kiçik bir mətnin şərhində irəli sürülən müxtəlif fərziyyələr biri digərini təkzib edir.

Birinci daşın üzərindəki yazı tamdır, ikinci daşın yazısında isə sağdakı işarələr zədələndiyi üçün yarımçıqdır. Yarımçıq yazıların gümanlarla oxunuşu həmişə mübahisəli olur. Buna baxmayaraq, birinci bütöv yazının oxunuşuna yardım edəcəyini düşünüb, hər iki daşın və onların üzərindəki yazıların müxtəlif qaynaqlarda verilən şəkillərini əldə edəndən sonra onu oxumaq mümkün oldu.

Sağdan sola yazılan bu yazıların m.ö. II əsrə aid olduğunu təsdiq edən uzmanlar onun soldan sağa transkripsiyasını və müxtəlif oxunuşunu verir, lakin belə oxunuşların mənasız söz

yığını olduğu-
nu da etiraf
edirlər. Burada
həmin oxunuş-
ları təkrar et-
məyə lüzüm

transkripsiyası	oxunuşu	anlamı
<i>artğssi</i>	<i>Artağsasi</i>	«Artaşes məliyin
<i>mlkbryi</i>	<i>məlik birəyi</i>	birəyi (mərzli) yeridir.
<i>yritr</i>	<i>yeritir</i>	Burda qoyuldu (qon- duruldu)».
<i>bwndknğlt</i>	<i>bunda konğilti</i>	

yoxdur, yalnız əksər uzmanların daha elmi saydığı semitoloq
A. Borisovun transkripsiyasını və oxunuşunu verək:

Burada 1-ci daşın yazısındakı son sətirin ilk işarəsi “*r*” hər-
filə verilmişdir (bunu “*d*” və “*n*” sayanlar da var), halbuki daş-
dakı yazıya diqqətlə baxanda onun “*b*” hərfi olduğunu seçmək
olur. II yazıda da son sətir “*b*” kimi oxumuşlar. Aramey yazı-
sında bəzən eyni və ya oxşar işarə iki ayrı-ayrı səsi bildirir,
özəlliklə Arşak (Arsağ) sikkələrində “*z*” və “*y*” səsləri “*σ*” işa-
rəsi ilə verilir. Bu yazıların aramey əlifbası ilə olduğunu söy-
ləyən tədqiqatçılar yazının hansı dildə olmasını müəyyən edə
bilmir, yalnız “yerli dillərdən biri” olacağını söyləyirlər. Onu
udi, hay, iran və aramey dilində oxumağa cəhd edənlər hələlik
qəbul olunması nəticə əldə etməmişlər.

Yazının tapıldığı bölgədə Urartu və Saqa eli çağından pro-
toazər boylarının yaşadığını “Azər xalqı” kitabında vermişdik,
Artaşesin vaxtında da (m.ö. II əsr) burada azər boyları ya-
şayırdı. İlk Ərmən dövlətinin formalaşdığı həmin çağda bu
bölgəyə başqa etnik boyların sızması şübhə doğurmur, lakin adı
çəkilən yazı yerli aborigenlərdən olan azərlərin dilində oxuna
bilir. Belə ki, uzmanların verdiyi transkripsiyada yalnız bir

<p> τ η ϵ h h γ η η <i>i s ş x t r a</i> </p>	[artxşsi]	(A r t ^h x ş ^h s i)
<p> τ l γ γ γ λ <i>i y r b k l m</i> </p>	[mlk bryi]	(m ^h l ^h k b ^h r ^h y i)
<p> γ h τ γ l <i>r t i r y</i> </p>	[yritr]	(y ^h r i t ^h)
<p> h λ h γ η γ <i>t l x n k dnwb</i> </p>	[bund knxlt]	(b u n d ^h k ^h n x ^h l ^h t ^h)

hərfi dəyişməklə (z/y)
aşağıdakı yazılış və oxu-
nuş alınır:

Buradakı *bryi* kimi
yazılmış söz *baryı* (ba-
rısı), *bəriyi*, *beriyi* və *bi-
rəyi* şəklində oxuna bilir.
Qədim türk dilində *barık*

“görünən nəsnə” (M. Kaşğari, I. 456-2; DTS, 84), *berik* “bərکیدilmiş”, *birə* “ölçü” (DTS, 95,101) və *beri* “bu tərəf, sağ, güney” sözləri olsa da, bunlardan yalnız ölçü anlamlı *birə*

(mərz) sözü mətnin məzmununa daha uyğun gəlir.¹²⁰ İkinci daşın üzərindəki yazıda isə sözlərin ilk hissələri pozulduğundan onu oxumaq olmur. Ancaq həmin daşın da sınır bəlgəsi olub, üzərindəki yazının məzmunca əvvəlki yazıya yaxınlığı görünür: [ar]tğşsi [ml]k bryi [yr]itr ğl [...]nbin [...]i.

Qaynaqlarda I və II sınır daşlarının şəkilləri və üzü köçürülmüş I və II yazılar belə verilmişdir:

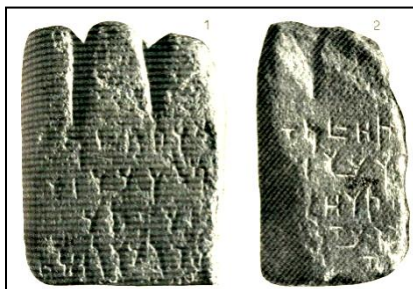
Göründüyü kimi, bizim variantda yalnız 4-cü sətirin ilk hərfi şəkildə olduğu kimi cizgisi azacıq əyilmişdir. Bu isə başqalarının *r*, *n*, *d* kimi oxuduğu səsi deyil, *b* səsini bildirən işarədir və həmin hərf 2-ci sətirin dördüncü işarəsində də özünü göstərir. Qalan işarələr isə digər uzmanların verdiyi işarələrdən fərqlənmir:

Ermənistan Elmlər Akademiyasında saxlanan həmin bəlgə daşların Qərbi Azərbaycanın qədim əhalisi haqqında verdiyi bilgi çox önəmlidir. Göründüyü kimi, o çağlarda Ön Asiyanın müxtəlif bölgələrində işlək olan aramey yazısı Göycə bölgəsinə də gəlib çatmışdı. Ərtaş məliyin göstərişi ilə mərz daşının iki sahə arasındakı sınırda qoyulması haqqında olan bu yazı isə hələlik azər dilinin

Birinci daş

İkinci daş

¹²⁰ B.Ögəl qeyd edir ki, qədim türk xaqanlarının yazılı sınır daşlarına *belgü//bəlgü* deyilmişdir (Ögel, 1988, 114)

şula bildiyi kimi (*namaz qılmaq*), keçmişdə feilə də qoşulmuşdur. Dədə Qorqud boylarında feilin əmr forması kimi *ğıl-//gil* morfemi (*durğıl, tikdirgil, öldürgil, etgil, toyurğıl, tonatğıl*) geniş işlənir: “Əzrailə buyuruq elədi kim, ya Əzrail, var dəxi ol dəli qavatın gözüne *görüngil*, bənzini *sarartğıl!* – dedi; canını *xırlatğıl, alğıl!* – dedi”.¹²³ Artıq şəkilçiyə çevrilmiş *qıl-* köməkçi feilinə M.Kaşğari *alqıl, turqıl, tergil* sözlərini və *eve kirgil, süt sağqıl, bu kün barğıl* deyimlərini örnək verir.¹²⁴ Göytürk yazılarında da *sabımı eşidgil* (sözümü eşit) deyimi işlənmişdir.

Göründüyü kimi, m.ö. II əsr yazısında ***konğiltı*** sözünün tərkibində *kon-* feilinə *ğıl-* köməkçi feilinə və *-tı* şəkilçisinin qoşulması (*kon-ğıl-tı*) türk qramatik qanununa uyğundur.

Fonetik yozum:

Mətndəki **σ** hərfini «y» deyil, «z» ilə oxusaq, onda *birəyi* və *yeritir* sözləri *bərzi* (mərz) və *zeritir* şəklini alır ki, bu da türk dillərində özünü göstərən *y/z* (yer/zer) dialekt fərqlərini üzə çıxarır. Belə ki, vaxtilə M.Kaşğari ayağ/azak, kayınq/kazınq fərqlərini izah edərkən “z” variantını daha çox rum diyarına yaxın olan subar, bulqar, kıpçaq boylarının danışığında olduğunu göstərir.¹²⁵

“Alban əlifbası”deyimi üzərində elmi spekulyasiya

Azərbaycanda “Alban əlifbası” adı ilə təqdim olunan yazılar kiçik fraqmentlər olduğundan oxuna bilmir. Əslində, Azərbaycanca ayrıca bir alban dili olmadığından, “alban əlifbası” da ola bilməzdi. Bu ad altında təqdim olunan yazı nümunələri isə Azərbaycanın Arazdan yuxarı ayrı-ayrı dialektlərdə Alban/Aran və hay-erməni qaynaqlarında Alvan/Aqvan adlanan hissəsində istifadə olunan yazılardan biridir və bunun “alban” və

¹²³ KDQ, 79.

¹²⁴ MK. I. 51, 340; II. 43-44.

¹²⁵ MK, I, 32.

ya “qarqar” əlifbası adı ilə yayılmasına səbəb V əsrdə M.Xore-natsinin verdiyi məlumatın düzgün şərh olunmamasıdır.

Hay tarixçilərinə görə, güya hay, gürcü və alban əlifbalarını Mesrop Maştos yaradıb. Gürcü əlifbasının armaey əlifbası əsa-sında formalaşması bəllidir. Hay əlifbası da aramey-yunan və türk runik əlifbalarının qarışığından yaranıb. Maştosun xidməti bundadır ki, yunanlı kallıqraf Rufan ilə birlikdə hay əlifbasının hərflərini əvvəlki əlifbalara nisbətən daha uyumlu biçimə sal-mışdır. O ki, qaldı alban əlifbasına, bu, sadəcə, hay tarixçiləri-nin uydurması, sonrakı hay şərhçilərin yozumu və yanlış tə-rçümələrin nəticəsində ortaya atılmış qondarma bir fikirdir. Bu fikirin geniş yayılıb, elmdə dərin kök salması isə “alban” adı altında türk deyil, qafqazdilli bir tayfa ola biləcəyi ümidi idi. Lakin ömrüboyu udilərlə “Alban əlifbası” arasında bir bağ ax-taran rəhmətlik Voroşil Qukasyanın tədqiqatları da ortaya bir şey çıxarmadı. Çıxara da bilməzdi, çünki olmayan şeyi necə tapıb ortaya çıxarmaq olar? Yeri gəlmişkən, deyim ki, hələ Maştosdan çox öncə Part (indiki Türkmənistan) ölkəsindən gələn Anak bəyin oğlu xristian ruhanisi kimi Azərbaycanda və ermən boyları arasında xristianlığın yayılmasına çalışırdı. Sual

olunur, udi və hay dilini bilməyən bir türkmənsoylu rahib bu təbliğatı hansı dildə aparırdı?

İlkin qaynağa deyil, sonrakı tərcümələrə əsaslanan Azərbaycan tarixçiləri hələ də *hay labirintində* vurnuxurlar. Bu labirinti cızan ilk hay yazarlarından biri Koryun hələ V əsrdə iki dolaşmış cızıq çəkib: birində deyir ki, Mesrop Maştos Alban ölkəsinə getməmişdən öncə əslən alban soylu keşiş Beniamin onun yanına gəlmiş, o da alban dilinin özəlliklərini öyrənib, bu dilin əlifbasını düzəltmiş və onu Alban ölkəsinə gətirmişdir; digər yerdə isə deyir ki, albanlar üçün yazını güya Albaniyaya gələndən sonra yerli ruhanilərin köməyi ilə ortaya qoymuşdur. Əslində isə, Maştosun həyat və yaradıcılığını qələmə alan Koryun yeni əlifba yaratmaqdan yox, mövcud əlifbanı təkmilləşdirmədən bəhs etmişdir. Onun 1854-də nəşr olunmuş əlyazmasında “*albanların ölkəsinə gəlib, onların əlifbasını yeniləşdirdi*” şəklində olan cümləsini sonrakı nəşrlərdə “*albanlara əlifba düzəltdi*” deyimini ilə dəyişmişlər.

Azərbaycanda xristianlığı qəbul etmiş türklərdən biri olan Beniaminin adı “Alban tarixi” kitabında *Beniamin Tarkman* şəklində verildiyi üçün onun tərcüman (tərcüməçi) olduğunu güman edirlər. Ola bilər. Lakin ərəb dilində işlənən *tərcüman* (tarquman) sözünün özünün *türkman* adından yaranması haqqında qaynaqlarda məlumat verilir. Ancaq Koryunun İslamdan öncə yazdığı əsərinin başlığında həmin ərəb deyimini işlətməsi bir az şübhə doğurur, həm də onun yazdığı kitabın adında *tarkmançı* sözü vardır. Hər iki halda, xristian ruhani Beniaminin türkman və ya tərcüməçi olması o qədər də önəmli deyil. Əsas odur ki, Koryun kimi, M. Xorenatsi və M. Kalankatlı da Albaniyada yerli boylardan birinin dili üçün əlifba tərtib edən Maştosu bu işdə Beniaminin kömək etdiyini vurğulayır, çünki A. Perixanyanın dediyi kimi, “alban” dilini bilməyən Maştos özü “alban əlifbası” yarada bilməzdi. Buna əmin olmaq üçün ilkin mənbələrin verdiyi bəlgələrə və onların sonrakı yanlış tərcümələrinə baxaq. Bunu da qeyd edim ki, Koryunun əlyaz-

masına olan düzəliş və Kalankatlinin əsərində “alban əlifbası” məsələsi M. Xorenatsinin yazısını təkrar edir.

M.Xorenatsiyə görə, Ağvan (Alban) ölkəsinə gələn Maştos *alban* dilinə yox, *qarqar* dilinə uyğun bir əlifba düzəltmişdir. Bu, Xorenatsinin yazısında və müxtəlif çağlarda N.Emin və A.Akopyanın biri digərindən o qədər də fərqlənməyən ruscaya tərcümələrində aydın əks olunmuşdur:

“(Месроп) создал письменна языка Гаргарацци, языка обильного горловыми звуками, безсвязного, варварского, в высшей степени нескладного”.

“(Маштоц) создал письменна для богатого горловыми звуками, безсвязного, варварского, в высшей степени нескладного гаргарского языка».

M. Kalankatlinin “Alban tarixi” kitabında da həmin cümlə təxminən eyni şəkildə təkrar olunur, burada yalnız “bənzer” anlamlı hayca *aynorik* sözü yoxdur. Bu kitabın başqa bir əlyazmasında isə (b) [*qarqar*] əvəzinə [*qanqar*], yəni “*kəngər*” boyadı yazılıb: *steğts nşanaqirs kokordaxos ağxazur xjakan xetsbekazuni lezuin (lezun) qarqaratsots (qanqaratsots)*. Bu cümlənin də rus və azər dillərinə tərcüməsini belə vermişlər:

“Прибыли они к Месропу и с ними вместе (Месроп) создал письменна для изобилующего гортанными, грубейшими, варварскими и труднопроизносимыми звуками языка гаргарийцев”.

“Onlar Mesrobun yanına gəlib, onunla birlikdə qırtlaq, qaba, barbar və çətin səslənən *qarqar* dilinin əlifbasını yaratdılar”.

Hər iki tarixçinin verdiyi mətndə və həmin mətnlərin tərcüməsində söhbət *qarqar* (bir yerdə isə *qanqar*) dilindən gedir. Göründüyü kimi, burada “alban əlifbası” deyimi yoxdur, heç əlifba sözü də yoxdur. Halbuki, hay yazısı ortaya çıxan çağlardan hayca “əlifba” *aybuben* və *alpapet* sözlərilə verilirdi. Buradakı *nşanaqir* sözünün hərfi mənası isə “hərflə yazı”, “nişanlı yazı” deməkdir. Ola bilər ki, Qafqaza gələn hay tayfaları damğalar əsasında yaranmış və aramey, pəhləvi, yunan, latın əlifba-

larından fərqlənən türk runikasına nşanagir demişlər. Bütün bu ehtimal və gümanları bir tərəfə qoyub, əsas məsələyə, hay tarixinin “atası” sayılan M. Xorenatsinin ilkin mətninə qayıdıb.

Bu cümlənin qədim haycadan hərfi tərcüməsi belədir: “*boğazda danışan aǧxəzər* (³ÖĒ³¹/₂áðñ) *yabanı pozuq əlifbasını qarqarların dilinə uyğun düzəltdi*”

Göründüyü kimi, burada söhbət əlifbanın (nşanagir) alban dili üçün yox, “pozuq” aǧ-xəzər əlifbasını qarqarların dilinə uyğunlaşdırmaqdan gedir. Tarixçinin bu deyimi təhrif edildiyindən rus dilinə dəqiq tərcümə olunmamışdır. Bu cümləni “*Maştos ən yüksək səviyədə uyumsuz, vəhşi, pozuq, boğaz səslərilə bol olan qarqar dilinə əlifba yaratdı*» şəklində tərcümə edən A.Akopyan da etiraf edir ki, alban dilinin özəlliyi haqqında tarixçinin istifadə etdiyi spesifik terminlər dəqiq tərcümə oluna bilmir. Əslində, Maştosun işlətdiyi sözlər sırasında hay dili üçün yalnız *aǧxazur* (**aǧxazir**) sözü yaddır, digərləri isə hayca izahlı lüğətlərdə vardır.

Əgər hay-erməni dilində olmayan *aǧxazur* sözünü tərcüməçilər qondarma “*в высшей степни нескладого*” ifadəsi ilə yox, ilk mətndə olduğu kimi *aǧ-xəzər* oxusaydılar, onda bu

qədər dolaşılıq ortaya çıxmazdı. Halbuki, qədim hay qaynaqlarında *xəzər* (*xazir*) boyadı bir neçə yerdə keçir və bu da bəllidir ki, ağhun-qarahun bölgüləri olduğu kimi, xəzərlərin də ağxəzər-qaraxəzər bölgüsü olmuşdur. Zaxariy Ritor Xəzər qapısından yuxarıda yaşayan türkləri sadalayarkən əslində *ağxəzər* boyundan danışır. M.Xorenatsi isə xəzərlərlə (*xazir*) bağlı olayları “Xəzərlərlə savaş” adı ilə hətta II kitabında yarımbaşlıq kimi verir. Xəzər-azər adlarının isə eyni söz olub, müxtəlif dialekt deyimi ilə yaranması məlumdur. Vaxtilə, N.Akinyan Maştosun alban əlifbası yaratması məlumatının doğru olmadığını yazmışdı. Belə ki, mətnə alban dili üçün yox, ağxəzər əlifbasını qarqarların dilinə (dialektinə) uyğun düzəltməkdən danışılır. Təhlil etdiyimiz qaynaqlarda adı keçən *ağ-xəzər*, *qarqar* və *kəngər* etnonimlərinin isə türk boylarına aid olması bəllidir. Maştosla bağlı adı çəkilən ağxəzər əlifbasının qədim türk runik əlifbası olmasına şübhə yoxdur, çünki Xəzər dövlətində yəhudi əlifbasından öncə runik yazıdan istifadə olunurdu. O çağlarda Bibliyanın, özəlliklə, İncilin xristian türklər arasında yayılması üçün runik işarələrlə yazılıb-oxunmasına böyük ehtiyac vardı. Xristianlıq isə Alban ölkəsində suvar, xəzər (azər), qırçaq, qarqar, alban (aran), hun, gögər, kəngər boyları arasında geniş yayılmışdı.

O çağlarda *erməni*, *alban* adı, etnik anlamdan daha çox, “xristian”, “xaçpərəst” anlamında işlənirdi. Haylar hələ Azərbaycana gəlməmişdən öncə burada xristian məbədləri (*vəngləri*) olan ermən və alban boyları vardı. Görünür, Mesropun Albaniyada fəaliyyəti müqəddəs kitabın tərcüməsi ilə bağlı idi. Hay tarixçiləri isə bunu əlifba yaratmaq kimi vermişlər. Təəssüf ki, Qafqazın müxtəlif bölgələrində tapılan runik yazılar qısa mətnli olub, geniş tədqiqat aparmağa imkan vermir.

Beləliklə, runik yazıya aid olduğu halda, illər boyu elmi ədəbiyyatda dövrə vuran “alban əlifbası” deyiminin “alban yazısı” kimi təqdim olunan yazılara dəxli yoxur. Həmin yazılar isə Azərbaycanda işlənən bir çox yazı növünün biridir, onun

adı yalnız dili açıldandan, oxuunan sonra bilinəcək. Azərbaycanda İslamdan öncə türk boyarının ayrı-ayrı dili yox, bir-birindən az və ya çox fərqlənən dialektləri ola bilərdi, ona görə, ayrılıqda bayat dili, tərəkəmə dili, avşar dili olmağı kimi, alban boyunun da ayrıca dili olmamışdır. Albanlar azər dilinin bir dialektində danışmışlar və bu dialekt hay tarixçilənin “qaba qarqar dili” dediyi dialekt deyildi, çünki hay yazarı Mixitar Ayriyanlı (XIII-XIV əsr) albanların danışığını “gözəl dil” adlandırır və həmin çağda bir çox hay yazarı şeirini beynəlxalq ünsiyət vasiləsi olan bu gözəl azər (“alban”) dilində yazırdı. Azərbaycanda İslama qədər müxtəlif yazılardan istifadə olunmuşdur. Bunlardan biri də Naxçıvanda sökülən bir evdən tapılan əlyazmadır. Perqament üzərində olan bu yazının hansı dildə və hansı əlifba ilə yazıldığını müəyən etmək olmadı. Azərbaycanda tapılan aramey, yunan və latın yazıları ilə yanaşı, part (pəhləvi) yazılarına da rast gəlmək olur. Sonralar ərəb işğalı ilə gələn ərəb yazısı kimi, bu yazıların da əksəri, yabançı istilacıların gətirdiyi yazılardır.

Professor Camal Mustafayev:

– Firudin müəllim, çox sağ olun!

Çox geniş məlumat verdiniz, çox gözəl mütəxəssissiniz. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ziyalisinə nümunəsiniz.

Bizim mövzumuz “Azərbaycan-Alban tarixinə aid qədim yazıların oxunuşu”dur. Təxminən 7-8 il əvvəl bir gürcü müəllifin “Qafqaz Albanları danışdılar” adlı kitabı çıxıb. Mən istədim ki, siz onu da xatırladasınız və münasibət bildirəsiniz.

Sonra bu tərcümələrə iradlar tuturdunuz. Mən indi doğrusunu bilmirəm. Çünki mən bu sahədə mütəxəssis deyiləm. Siz özünüz bir ixtisaslı dilçi kimi, dil tarixçisi kimi izah edə bilərsinizmi, niyə tərcümələr ortada yoxdur? Niyə qaynaq variantlara nüfuz edilməyib? Niyə qaynaqlar əsasında yazılmış obyektiv, elmi səviyyədə əsərlər yoxdur? Mən bilirəm ki, tarixçilərimizin əksəriyyəti rus müəlliflərindən istifadə edirlər,

rus müəllifləri onların qaynaqlarıdır. Sonra da deyirik ki, düzgün tərcümə onun deyil. O zaman özümüz tərcümə edək və bilək ki, onlar harada səhv ediblər.

Məni xəritə məsələsi də maraqlandırır. Siz Strabonun adını qeyd etdiniz. Mən də Strabonla bir dövrdə yaşamış yəhudi tarixçisinin adını çəkmək istədim – İosif Flaviy (I əsr). Onun böyük xəritəsi var. O, orada Böyük Ermənistanı, Kiçik Ermənistanı qeyd edir. Amma Albaniya haqqında məlumat vermir. Məncə, onun heç bir şəxsi-qərəzçiliyi yox idi. Yəqin ki, belə bir dövlət haqqında məlumatı olsaydı, yazardı. Elmdən söhbət gedəndə milli hissləri kənara qoyub elmi həqiqət əsasında danışmaq lazımdır. Əlbəttə, hər birimiz millətimizi, Vətənimizi, xalqımızı sevirik. Amma hər şeydən yüksəkdə duran həqiqətdir! Sağ olun!

Professor Firudin Ağasıoğlu:

– Camal müəllim, çox sağ olun!

Burada yalnız mütəxəssislər olmadığını nəzərə alaraq, çox xırdalığlara getmədim. O ki qaldı adını çəkdiyiniz kitaba, qeyd etdim ki, Azərbaycan ərazisində 10-15 əlifba mövcud olub.

Mən Alban əlifbası ətrafında gedən sperkulyasiyalara aydınlıq gətirmək istədim ki, orijinalda olmayan şeyləri ortaya atıblar. Mən o vaxt Gürcüstan Elmlər Akademiyasından xahiş et-

dim ki, o yazıların heç olmazsa bir səhifəsinin surətini Azərbaycanca göndərsinlər. Dediyim odur ki, nə qədər ki, Azərbaycandakı yazılar oxunmayıb, onların dilini müəyyənləşdirmək olmaz. Yəni mən qeyri-adi heç nə demədim, məlum şeylərə öz münasibətimi bildirmişəm!

Professor Süleyman Əliyərli:

– Mən təklif edirəm ki, Firudin müəllimə sual verməyək. Kifayət qədər geniş məruzə oldu. Burada iki albanşünas alim iştirak edir. Mən onların bu məruzəyə münasibətini gözləyirəm.

Burada kifayət qədər yeniliklər var. Məsələnin qoyuluşu isə tamamilə yenidir.

Onu da qeyd edirəm ki, nə qədər ki, bizim akademiklərimiz öz əvvəlki mövqelərində qalacaqlar, bu məsələ öz həllini tapmayacaq. Bizim tariximizin bu vəziyyətdə olmasının birinci səbəbi odur ki, tariximizi bizə nə şəkildə aşılamaq istəyiblərsə, eləcə də qəbul etmişik. Baxmayaraq ki, müstəqilliyimizin 17-ci ilidir, hələ də heç nə dəyişmişir.

Firudin müəllim və ya qeyrisi təkbaşına nəsə yazacaq. İmkan olsa, xaricdə nəşr etdirəcək, aparıcı universitetlərin birinin kürsüsündə çıxış edəcək. Amma bu, akademik təhsilimizə gəlməyəcək, çünki universitetlər elmi mərkəzlər deyil. Mən təkcə Xəzər Universitetini buradan çıxmaq istəyirəm. Xəzər Universiteti istisnadır.

Alban tarixi ilə bağlı digər bir məsələni də qeyd edirəm. Firudin müəllimin tədqiqatına dəstək olaraq bu sözləri deyirəm.

Üç orta çağ İslam qaynağında Qarqar etnosunun adı keçir. Amma necə keçir? – Qarqar-Qırçaq xanlığı. “Dədə Qorqud”da albanların adı qeyd olunur. Əgər belə mötəbər bir mənbələrdə bu cür faktlara rast gəlinirsə, tədqiqatçıların işi onu araşdırmaqdır. Mən demirəm ki, bu olub, ya olmayıb. Amma tədqiqatçı araşdırmalıdır. Bu cür biganə şəkildə isə hələ uzun müddət tariximizi araya-ərsəyə gətirə bilməyəcəyik.

Professor Hamlet İsaخانlı:

– Çox sağ olun, Süleyman müəllim!

Bir şey də var ki, “Dədə Qorqud”da albanlara nəşə işarə varsa, onu niyə albanşünaslar araşdırırsınlar və ya tək albanşünaslar bununla məşğul olsunlar? Bu, türkoloqların da işi deyilmi? Türkoloqlar yazsınlar, nüfuzlu bir jurnalda çap etdirsinlər, ca-maat da oxusun.

Professor Süleyman Əliyahlı:

– Tamamilə haqlısınız.

Mühərrem Ergin 1958-ci ildə Drezden nüsxəsində olan yazının transkripsiyasını vermişdi. Amma mətnə deyil, səhifə altında yazmışdı.

“Ey, nə yatırsan? Albanlar başı Qazan Alp oğlancığı ilə sər-xoş yatır”. Bütün türkoloqlar “Albanlar” sözünü “Alpllar” kimi oxumuşlar. Halbuki Albanlar və Alpllar sözləri bir cümlədə iş-lənsələr də müxtəlif cür yazılır.

Professor Tofiq Hacıyev:

– Azərbaycanda türk xalqlarının olması, yazısı və s. məsə-ləsini tarixçilər qaldırmayıblar, dilçilər qaldırıblar. Firudin müəllim bunu məruzəsində də qeyd etdi.

1890-cı ildə Bartold öz əsərlərində Aristovun “Massagetlə-rin türk olması” ilə bağlı fikrinə rəy verərkən yazır ki, “Aristov bunu qeyd edir, amma ideologiya icazə vermir ki, bunu deyək”.

Firudin müəllim bu gün çox yaxşı bir məruzə elədi. Engelsin bir sözü var: “Harada doğulmağından asılı olmayaraq, bu gün yaşadığın ərazinin tarixi sənə məxsusdur”. Yəni Mannanın, Midiyanın... tarixi bizimidir.

Eyni mətnin müxtəlif dilçilər tərəfindən fərqli oxunmasının əsas səbəbi yazılarda sait hərflərin olmamasıdır. Deyək ki, “et-rusk” və ya “alp” sözünü birisi bir cür oxuyur, bir başqası başqa cür.

Bartold kimi rus alimləri alim kimi o qədər böyük olublar

ki, rus ideologiyasına xidmət etsələr də, elm onları həqiqəti deməyə məcbur edib. Bartold əsərində Şizenhauzen haqqında yazır. Biz onun kim olduğunu sonradan bildik. Şizenhauzen öz əsərində Ukrayna ərazisində türk dövlətinin olduğunu qeyd edib. Əsər ruscaya tərcümə edilib və çar həmin əsəri qadağan edib. İkinci cildin tərcüməsini isə tərcüməçilər yarımçıq qoyublar. Yəni onlar həqiqəti yazırdılar. Firudin müəllim bu yazıları tapıb, kifayət qədər çoxlu əlifbalar var orada.

İndi Türkiyədə deyirlər ki, Orxon-Yenisey əlifbasını Avropaya etrusklardan başlayaraq, türklər gətiriblər.

SSRİ dağılan ərəfədə qədim slavyan əlifbası ilə yazılar tapılıb. Həmin yazını rusca və digər slavyan dillərində oxuyublar, ancaq anlaşılmayıb. Sonra türkcə olduğu məlum olub.

İndi deyirlər ki, niyə bir qərara gələ bilmirik? Nə qədər ki, “gəldik, danışdıq, dağılışdıq...” olacaqsa, bu məsələlər də eləcə həll edilməmiş qalacaq.

Bir digər səbəb də bu sahəyə yeni alimlərin gəlməməsidir. Köhnə nəsil gedir, yenisi gəlmir.

Mən Hamlet müəllimə öz təşəkkürümü bildirirəm ki, bu cür elmi bir mühit yaradıb, elmi müzakirələr aparılır.

Firudin müəllimə də təşəkkür edirəm ki, bu tədqiqatları davam etdirir.

Sağ olun!

Professor Firudin Ağasıoğlu:

– Mən burada iştirak edənlərə, öz münasibətini bildirənlərə öz təşəkkürümü bildirirəm. Şəxsən Hamlet müəllimə bu məclisi təşkil etdiyinə və burada mənim çıxışıma imkan yaratdığına görə dərin təşəkkürümü bildirirəm!

Professor Hamlet İsxanlı:

– Çox sağ olun!

Çox gözəl fikir mübadiləsi və müzakirə oldu. Hərçənd ki, heç bir müzakirə nəyəsə nöqtə qoymaq deyil. Elmdə nöqtə

qoymaq heç də asan deyil. Yəni biz bir ideyanı ortaya qoyduqda onu yaxın çevrəmizlə müzakirə edirik. Əgər maraq doğurursa və ya ideyamızın qiymətini hiss edirdiksə, sonra onu daha geniş sahədə müzakirəyə çıxarıyıq. Müzakirələr nəticəsində ortaq bir məxrəcə gəliriksə, onu elmə qəbul etdirdik, - deyə bilərik.

Burada olan fikir ayrılıqları da təbiidir. Çox-çox istisna hallar ola bilər ki, adam səkkiz hipotez irəli sürsün, səkkizi də qeyd-şərtsiz qəbul edilsin. Hökmən onları qəbul edənlər və etməyənlər olur. Amma fikrimizdə olanı, söylədiklərimizi sənədlərlə, müqayisəli araşdırmalarla isbat etmək və yalnız bu yolla elmi ictimaiyyətə qəbul etdirmək mümkündür, bu, yeganə elmi yoldur...

Burada məsələ qalxdı ki, biz öz aramızda razılığa gələ bilmirik. Məncə, öz aramızda razılığa gələ bilməyəcəyik. Çünki öz aramızdakı məsələlər elmi yox, bəzən bir az siyasi və ya milliyətçi şəkil alır. Əlbəttə, siyasət, dövlətçilik, milli məsələ çox böyük və vacib məsələlərdir. Amma elmi həqiqətlər yalnız elmi yolla isbat və qəbul oluna bilər.

Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti türklərdir. Orta əsrlərdə də Azərbaycan və onun ətrafında, Qafqazda türklər olub – bu da bəllidir. Amma çox qədimlərdə etnik baxımdan Qafqazda, Azərbaycanda kimlərin yaşadığı, kimlərin və nə vaxt məskən saldığı mübahisə doğurur. Bu ərazilərdə tarixən müxtəlif xalqlar yaşayıblar, bu gün də yaşayırlar. Ona görə də, burada obyektiv vəziyyət yalnız bütün variantları, bütün qaynaqları, dil, tarix, arxeologiya, folklor... yəni bütün sahələri araşdırmaqla və dünyada xüsusilə qərb ölkələrində yazıb-yaradan tarixçilərlə müzakirə etməklə ortaya çıxma bilər. (Onlar sanki daha obyektiv ola bilər və bir çox hallarda dərin analiz etməyə çalışırlar...). Şikayətçi olmaq məsələni həll etmir. Biz deyirik ki, Sovet dövründə bizi yazmağa qoymurdular. Həqiqətən, senzura var idi və bir sıra məsələlər haqqında yazmağa qoymurdular. Amma Sovet dövründə “Sovet türkologiyası” jurnalı Bakıda çıxmırdımı?

Sovet dövründə və daha əvvəllər yaşayan böyük alimlər türkologiya sahəsində yol açıblar, bunu danmaq olmaz. Biz onları oxuyuruq. İndiki mütəxəssislər onlara əsaslanır, bir az daha dərinə getməyə çalışırlar, ümumiləşdirirlər.

Məncə, biz ortaya elmi dəlillər qoya bilsək, zaman keçsə də, qəbul olunacaq. Çünki elmi həqiqət özünə tərəfdarlar tapır, özünə yol açar. Yox, əgər elə olmasa, söylədiklərimiz sadəcə ürəyimizdən keçənlərdən ibarətsə, geniş elmi ictimaiyyətə onu qəbul etdirə bilmiriksə, zaman keçəcək, dediklərimiz isbat olunmayacaq və unudulub gedəcək, izi-tozu qalmayacaq.

Bizim Elm və Sənət Məclisimizin məqsədi elmi yanaşmanın siyasi və milliyyətçi mövqedən yüksəkdə durmasını təmin etməkdir. Elm və Sənət Məclisində İngiltərədən, Türkiyədən, Rusiyadan, Birləşmiş Ştatlardan, İrandan, Ərəbistandan... gəlib məruzə edirlər. Sizin təklif edəcəyiniz alimlərin, məşhur adamların, bizi maraqlandıran mövzu üzrə mütəxəssislərin hər birini buraya dəvət etməyə hazırıq.

İstəyirik ki, böyük elmi mübahisələr, mülahizələr böyük elmi məktəblərlə, böyük alimlərlə təmasda ətə-qana gəlsin, durulsun, ortaya çıxsın. Biz öz aramızda müzakirə edirik. Bu müzakirələr kitab şəklində, Azərbaycan dilində çap olunacaq. Çünki məruzə azərbaycancadır. Bəlkə xarici mütəxəssislər gəlib-gedəndə bizim məqalələrin çapına kömək edəcəklər. Gərək rusca, ingiliscə nüfuzlu jurnallarda məqalələr çap etdirə bilək.

Düşüncələrimizi elmdə qəbul etdirmək üçün ayrı yol varmı?! Ona görə xahişimiz budur ki, bu işin irəli getməsinə kömək edək, bir-birimizdən də şikayət etməyək, **bir-birimizi dinləmədən, arqumentlərə baxmadan inkar etməyək, eyni zamanda köhnə qəlibləri təzələri ilə əvəz etməyək.**

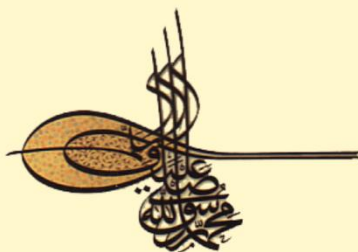
Burada mənim fikirlərimlə razı olmayanlar da ola bilər və bilirəm ki, var. Amma mən heç bir xüsusi məqsəd güdmürəm, elmi rəqabətdə, yarışda, əməkdaşlıqda ortaya çıxan elmi sağlam təfəkkürün əsas götürülməsini istəyirəm və sadəcə, bu istiqamətdə aşıma gələnləri, düşüncələrimi söyləyirəm. Hər hansı ciddi məsələnin müzakirəsində, istəyirəm ki, müxtəlif çür düşünən insanlar iştirak etsinlər. Fikir müxtəlifliyi o deməkdir ki, elm var, elmi düşüncə ölməyib. Ona görə də yaxşı olar ki, **hər məruzəçi özünə opponent olsun, mümkümsə özünə opponent gətirsin.** (Xüsusilə bu cür mübahisəli, mürəkkəb və siyasi don geyindirilmiş məsələlərdə...) Onun üçün mən Fəridə xanımın (Fəridə Məmmədovanın – *red.*) burada iştirak etməsini istəyirdim. Çünki o albanşünasdır, bir sıra əsərlərin müəllifidir, hücum edən və hücumu məruz qalan tarixçidir. O da öz münasibətini bildirsə, müzakirədə qazanardıq...

Təşəkkür edirəm!

İYİRMİNCİ MƏCLİS

10
iyun
2008

ELM VƏ SƏNƏT MƏCLİSİ

**AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ
ELEKTRON MƏKANDA**

**Azərbaycan musiqisi
elektron məkanda
TARİYEL MƏMMƏDOV
Sənətşünaslıq doktoru, professor**

**İNTERNET şəbəkəsində
ədəbiyyat
AYDIN XAN
Yazıçı-kulturoloq**

SAAT
16:00

*Xəzər
Universiteti*
Bəyir Səfərəğli küç.122

***“Bugünkü mövzumuz
ənənəvi mövzularımızdan bir qədər fərqlənir”***

Professor Hamlet

İsaخانlı:

– Biz həmişə qeyd eləyirik ki, bizim Elm və Sənət Məclisində mövzu məhdudiyəti yoxdur. Yəni “maraq doğuran konkret bir sahəni götürüb, yalnız onunla məşğul olaq” fikrindən uzağıq. Ayrıca ədəbiyyat və ya mədəniyyət seminarı, ayrıca tarix seminarı ola bilər. Amma burada Azərbaycanın riyaziyyatçıları, bioloqları, geoloqları, iqtisadçıları, tarixçiləri, ədəbiyyatçıları, arxeoloqları,

dilçiləri, elm və sənət sahəsinin bütün qollarından olan adamlar yığışa bilir və elmin və sənətin maraqlı kəsb edən müxtəlif və aktual sahələri haqqında söhbət açmaq imkanı yaranır. Öz mütəxəssislərimiz və ya xaricdən dəvət olunanlar məruzə edir, müzakirələr aparırıq, suallarımıza cavab tapmağa çalışırıq.

Elektron məkan...

Bugünkü mövzumuz ənənəvi mövzularımızdan bir qədər fərqlənir. Ənənəvi mövzularımız daha çox tarix, ədəbiyyat, siyasət, fəlsəfə və s. ətrafında olur. İlk baxışda bir qədər fərqli görünsə də, bugünkü mövzumuz həmin sahələrlə birbaşa əlaqədarlıdır. Bu dəfə biz qeyd olunan sahələrə dünyadan fərqli bir baxış bucağı altında baxmağa çalışacağıq. Müasir dünyada yeni yanaşmalar, formalar, üsullar varmı? Başqa sözlə desək, dünyada adi, elmi, coğrafi və s. məkanlardan başqa, çox mühüm olan bir elektron məkan da var. O, artıq xəyal dünyası deyil.

Bu, konkret maddi dünyamız qədər dərin, zəngin, nəhəng dünyadır. Bu dünyada özümüzü necə hiss edirik, Azərbaycan özünü necə hiss edir, Azərbaycan mədəniyyəti özünü necə göstərir? Bu, həddindən artıq vacib bir məsələdir. Ümumiyyətlə, əvvəlcə fikirləşmişdik ki, Azərbaycan mədəniyyətinin, fəlsəfəsinin, müxtəlif sahələrinin elektron məkanda, internetdə inkişaf tarixini, bu gününü bir xülasə eləyək. Sonra qərara aldığımız ki, daha dəqiq, daha düzgün məlumat almaq üçün mövzunu iki sahə ilə məhdudlaşdıraq. Ola bilsin ki, gələcəkdə digər sahələrə də qayıdacağıq. Amma bu gün Azərbaycan musiqisi və Azərbaycan ədəbiyyatının elektron məkandakı vəziyyətindən danışacağıq.

Fikrin, sözün ötürülməsi. Teleqraf

İndi internet xüsusilə, gənclərin həyatının çox mühüm hissəsidir. Elmlə, sənətlə, yaradıcı fəaliyyətlə məşğul olan yaşlı insanlar da bu məsələni diqqətdən kənar qoya bilmirlər. Ümumiyyətlə, insan tarix boyu öz yaradıcılığı haqqında məlumatı, fikrini, sözünü yaymaq, başqa yerlərə çatdırmaq istəyib. Amma bu, elə asan olmayıb. Qədim dünyada səs ancaq gözlə görünə bilən müəyyən bir məsafəyə çatırdı. Oradan o tərəfə nə etməli? Ona görə də, qədim dünyada xəbər çatdırmaq vasitəsi at və gəmi idi. Bu da məsafədən asılı olaraq, həftələr, aylar çəkə bilirdi. Təkər icad olundu, arabalar, karetilər əmələ gəldi. Maraqlıdır ki, XIX əsrin ortalarına qədər bu nəqliyyat vasitələri – torpaq üzərində at və suda gəmi dəyişmədi (gəmilər təkmilləşsə də). Düzdür, qədim zamanlardan bəri tüstü və işıqla, alovla işarə vermək də vardı. Güzgü vasitəsilə işıq şüaları, şərti işarələr göndərmək və onların digər güzgü ilə qəbulu 19-cu əsrdə Avropada yayılmışdı. 1780-ci ildə Fransada kəşf olunan və tətbiqinə başlanan optik teleqraf (semafor) 19-cu əsrin ortalarında da fəaliyyətdə idi. Qüllələrin başındakı hərəkət edən lövhələr vasitəsilə işarələr – hərflər digər qüllə tərəfə göndərilirdi. Bu cür stansiyalar şəbəkəsi məlumatı uzaqlara ötürməyə imkan

verirdi. Napoleon bu sistemdən uğurla istifadə edirdi. Semaforlar dəmiryolunda daha uzun müddət istifadə olundu. Yol işıqları (rusca: svetofor) semaforların sadələşdirilmiş variantı idi, ilk dəfə 1868-də Londonda istifadə olundu.

1837-ci ildə C.Morse elektromaqnit teleqrafı icad etdi. O, əlifbanın hərflərini nöqtə və tirelərin kombinasiyası ilə ifadə edən bilən teleqraf kodundan istifadə edirdi (buna Morse əlifbası deyilir).

1866-cı ildə transatlantik teleqraf kabeli çəkildi. T.Edisonun səyi nəticəsində teleqraf sistemi təkmilləşdirildi və 1902-ci ildə Sakit Okeanı keçən teleqraf xətti ilə dünya teleqraf sistemi əmələ gəldi. Teleqrafın icadı ilə yazılı məlumatın ötürülməsi, xəbər çatdırmaq vasitəsi və sürəti qeyri-adi dərəcədə dəyişdi.

1895-ci ildə A.S.Popov və 1896-cı ildə G.Marconi simsiz teleqrafı icad etdilər, yəni kabelsiz siqnal göndərmək və qəbul etmək məsələsi həll olundu. Buna radioteleqraf və ya sadəcə radio adı verildi. Təqribən bir əsrə yaxın bir vaxt keçəcək, teleqraf dövrü tam bitəcək və insanlar bir-birinə e-mail, yəni elektron məktub göndərə biləcəkdilər.

XIX əsrin ortalarında elektromaqnetizm və elektromaqnit dalğalarının təbiəti aydınlaşdırıldıqdan sonra dünya tamam yeniləşdi. Dəyişkən olan şey bir dalğa yaradır. O dalğalar müxtəlif uzunluqda ola bilər, yəni o dalğalar fərqlidir və o dalğalar məlumatı özlərinə yığıb başqa yerə apara bilər. Teleqrafı Krım müharibəsində artıq sınaqdan çıxarmaq oldu. İlk dəfə T.Edison səsin yazılması və yenidən səsləndirilməsini, yəni fonografi kəşf eləyəndə (1877) sifariş almışdı. Bu nə sifariş idi? Ölülər, onların yola salınması, basdırılması ilə məşğul olan bir cəmiyyət var idi. Onlar Edisonun xahiş elədikləri ki, bir məsələnin həllinə kömək etsin. İnsanlar öləndə vəsiyyət eləmək istəyirlər; yaxşı olardı ki, vəsiyyət edən insanın səsi yazılıb qalsın. Edisonun ixtirası bu məsələni həll etdi. Bunun əsasında qramofon və patefon əmələ gəldi.

Kompüterlər və İnternet

Əlbəttə, kompüterin də böyük bir tarixi var. Amma müasir kompüterlərə birbaşa dəxli olan ciddi sözü ilk dəfə XIX əsrin ortalarında 2 nəfər ingilis söylədi. Charles Babbage və Ada Lovelace (Lord Bayronun qızı). Lovelace (Lovleys) nəzəri olaraq, müasir kompüterlərin ilk dizaynını hazırlamışdı. Amma sonralar məlum oldu ki, o, dövrünü çox qabaqlayıbmış, ona görə də bu fikrini həyata keçirə bilmədi. Müasir kompüter 1930-cu illərin sonları və 1940-cı illərin birinci yarısında quruldu. 1940-44-cü illərdə İBM-lə birlikdə qurulmuş “Mark I” kompüteri Harvard universitetində işləməyə başladı. Kompüterin qurulması ilə dünya dəyişdi. Amma, amerikalılar deyirlər ki, kommunikasiya tarixində dünyanı dəyişdirən 2 çox mühüm hadisə olub: biri 1858-ci ildə Atlantik okeandan Avropa ilə Amerika birləşdirən kabel çəkilməsidir. O kabel cəmi 2-3 gün işlədi, sonra 1866-da onu tam təzələdilər. İkincisi, Sovet “Sputnik”inin kosmosa buraxılmasıdır. Doğrudan da, 1957-ci ildə

meydana gələn peyk bütün Qərb dünyasını, onun elm və təhsil siyasətini dəyişdirdi. Amerika, həmçinin Avropa elmin, texnologiyanın inkişafına çox böyük sərmayə qoymağa, bir növ, məcbur oldu.

Biz internetin, bəzən dünyanın qan dövrünü kimi şərh edilən bu fenomenin yaranması tarixinə çox qısa bir nəzər salaq. 1969-cu ildə texnoloji bir məsələ qoyuldu və kompüter, internet inqilabı sanki bununla başladı. APRANET adlı şəbəkə quruldu; Amerikada UCLA, Los-Anceles Kaliforniya Universitetində dedilər ki, gəlin biz elə şey fikirləşək ki, burada kompüterimizdə yazdıqlarımız Standard Research İnstitut`dakı kompüterdə görünsün, üzə çıxsın. Onlar oktyabrın 29-da saat 10:30-da yığıldılar, telefonla Standard Research İnstituta zəng edib dedilər ki, biz burada bir iş görürük, siz kompüterinizə baxın. Kompüterdə “LOGIN” sözünü yazmağa başladılar; telefonla dedilər ki, “L” göründümü? Cavab gəldi: “Var!” Yenə soruşdular: “O” varmı? Cavab gəldi: “Var”. Sonra “G” varmı deyəndə, əlaqə kəsildi. Bu, tarixin böyük anı oldu. Bir saatdan sonra “Login” sözü tam ötürüldü. Dekabrın 5-də artıq dörd universitet arası şəbəkə işlədi. Sonra müxtəlif ölkələrdə kompüter şəbəkələri qurulmasına başlanıbdı. 1990-cı ilin əvvəllərində Amerikada, Avropada və Yaponiyada bir şəbəkə quruldu. Bu 3 şəbəkə birləşdirildi və bununla da dünya şəbəkəsi əmələ gəldi. Dünyanı hörümçək toru kimi örtmək vəzifəsini üzərinə götürən bu şəbəkə, yəni – internet artıq insanların yeni fəaliyyət məkanına, onların ən azı bir qisminin zəruri ehtiyacına çevrildi. Bacarırsansa, internetə musiqi, şeir, film, şəkil, yazı qoya bilərsən və ona dünyanın hər yerində insanlar ona baxa bilərlər. Biz bu işdə hələlik o qədər də uğur qazanmamışıq. Milli internet saytların sayı ilə bağlı sizə bəzi statistik məlumatları çatdırmaq istəyirəm. Görək, dünyada hər ölkədə nə qədər internet saytları var? Məsələn, Niderlandda 17 milyon sayt, Türkiyədə 1 milyon 160 min, Estoniyada 479 min, Qırğızıstanda 68 min, Ermənistanda 60 min, *Azərbaycanda cəmi 19 min*. Bu işlə gözəl

məşğul olan insanlar, xüsusilə gənclər çoxdur. Vəziyyət yaxşılaşmağa doğru sürətlə dəyişməkdədir; saytların həcminə görə vəziyyət bir qədər yaxşıdır və ümumiyyətlə internetə qoşulma, internetə maraq sürətlə artır.

Elektron məkanda bizim elmimizin, mədəniyyətimizin görünməsi çox vacibdir. Çünki elm, mədəniyyət təbliğ olunmalı, görünməlidir. Ona görə də, Azərbaycan musiqisinin, Azərbaycan ədəbiyyatının elektron məkanda vəziyyəti haqqında məruzə dinləməyi vacib saydıq.

Mən istəyirəm, əvvəlcə Təriyel müəllimə söz verim. İlk dəfə Təriyel müəllim bu barədə Musiqi Akademiyasında təqdimat elədi. Mən çox sevindim və təsirləndim, inanmadım ki, azərbaycanlılar belə bir iş görüblər. İkinci məruzəçimiz Aydın Xan isə gənc tanınmış mədəniyyətşünas, jurnalist və yazıçıdır. Ondan da xahiş eləmişik ki, Azərbaycan ədəbiyyatının elektron məkandakı vəziyyətindən danışsın.

***“Təhsil alan şəxsi maraqlandırmaq
və öyrətmək daha asandır”***

Təriyel Məmmədov:

– Müasir dövrdə açıq cəmiyyətin (“sərhədsiz cəmiyyətin”) yaradılması bəşəriyyət üçün çox aktualdır. Onun formalaşmasının əsas şərti kimi təhsil sisteminin şəffaflıq və sərbəstlik prinsipləri əsasında təkmilləşdirilməsi, tədris prosesinin bütün iştirakçılara bərabər imkanların yaradılması, informasiya və bilik resurslarından istifadə imkanlarının əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Bu məsələ bütövlükdə

Azərbaycan üçün, xüsusilə respublikanın aparıcı təhsil mərkəzlərindən uzaqda yerləşən regionları üçün böyük aktualıq kəsb edir.

Yeni tədris texnologiyaları sistemində təhsilin distant, virtual formalarına xüsusi yer verilir. Bu baxımdan, informasiya, kommunikasiya və kompüter texnologiyaları sahəsində əldə olunan birbaşa, şəxsi ünsiyyətdən kənar tədrisin əhəmiyyəti daha qabarıq üzə çıxır.

Multimedia yeni bir istiqamətdir. Buna baxmayaraq, onu artıq özünəxas xüsusiyyətlərə, daxili qanunauyğunluqlara malik janrlara bölmək olar. Bu da yeni problemləri ön plana çəkir. Bu kimi janrlara oyunları, dərsləkləri, dərslər vəsaitlərini və sair tədris-metodik vasitələri aid etmək olar.

Multimedianın metodik baxımdan qüvvətli cəhəti ondan ibarətdir ki, təhsil alan (və ya informasiya əldə edən) şəxsi maraqlandıрмаq və öyrətmək daha asandır. Çünki o, bilikləri yalnız informasiya axını kimi qəbul etmir, həmçinin, emosional təsirə məruz qalır. Burada həm diktörün səs tembrini, diksiyasını, inandırmaq bacarığını və intonasiya dəqiqliyinin olması, həm musiqi tərtibatı, həm illüstrasiyaların dəyişmə ritmi, həm də istifadə olunmuş videomaterialın ardıcılığı vacib şərtədir. Başqa sözlə desək, bütün mətn kütləsi bədii cəhətdən dərk olunmalı və rejissor ssenarisi ilə yenidən qurulmalıdır.

Azərbaycanda musiqi quruculuğunun banisi, dahi bəstəkar, görkəmli musiqi xadimi, publisist, dramaturq, maarifçi, müəllim, alim Üzeyir Hacıbəylinin qələminə məxsus “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” kitabı klassik ensiklopedik traktatlara əsaslanan nadir elmi tədqiqat əsəri olub, XX əsrin musiqili-ədəbiyyat abidəsi kimi qiymətlidir.

Müəllif ilk dəfə olaraq öz elmi tədqiqatında Şərqi və Qərbi çoxəsrlik musiqi nəzəri fikri təcrübəsinə istinad edərək, Azərbaycan xalq musiqisinin lad sisteminin təsnifatını vermişdir.

Ü.Hacıbəylinin misilsiz xidməti ondan ibarətdir ki, Azər-

baycan musiqisinin yazılışı zamanı o, Qərbi Avropanın bərabertemperasiyalı notasiyasından istifadə edərək, mahiyyət etibarını ilə:

a) ənənəvi folklor nümunələrinin – muğamların, xalq mahnılarının, rəqslərin və s. qorunub saxlanmasına;

b) yeni peşəkar musiqi janrlarının – opera, balet, simfonik muğamlar, kamera əsərlərinin yaranmasına;

c) Azərbaycan musiqi elminin – etnomusiqişünaslığın formalaşmasına;

ç) Azərbaycan musiqisinin təbliği və dünya birliyinin mədəniyyət təbəqələrinə daxil olmasına şərait yaratmışdır;

d) Azərbaycan musiqisinə keçmişin mənəvi dəyərlərinin təsiri sayəsində onun bədii ifadə vasitələrinin zənginləşməsinə və nəticədə bütün sərhədləri aşmış keçən bu incəsənətin maksimum orijinallığını sübut etmişdir.

“Məlumatların elektron formada yayılması daha çox üstünlüyə malikdir”

Minilliklər ərzində məlumatların vaxtında ötürülməsi və qorunub saxlanması məsələsi bəşəriyyəti düşünməyə məcbur etmişdir.

Quttenbergin dahiyənə kəşfi və çap dəzgahlarının beş yüz illik hökmranlığı çap nəşri şəklində məlumatların yayılmasının əsas formasını təsdiq etdi, mədəniyyət, ənənələr və məlumatlardan istifadə stereotiplərinin yaranmasına gətirib çıxartdı.

Ü.Hacıbəylinin təqdim olunan “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” kitabı informasiya sisteminin müəyyən təbəqəsinə – elektron nəşrlərə aiddir. Bununla belə, müstəqil tamamlanmış sayt kimi, o, çap orijinalına uyğun olaraq, bütün məlumatları özündə saxlayır (səhifələr üzrə bölmələr, fəsillər, not nümunələrinin nömrələnməsi və s.) və elektron məhsulu kimi geniş spektrdə istifadə imkanları yaradır (bax: <http://musbook.musiqi-dunya.az>).

Elektron formasında məlumatların yayılması onun çap orijinalı ilə müqayisədə daha çox üstünlüyə malik olduğunu göstərir: Birincisi, məlumatların daha yığcam saxlanmasına imkan verir. İkincisi, mütəşəkkil qaydada ünvanına çatdırır və başlıcası, hər dəfə genişləndirmək, əlavələr etmək, bəzən isə imkan daxilində rəqəmlər texnologiyasından istifadə etməklə şəbəkə resurslarından məna çalarları blokunu çıxararaq manipulyasiya etmək imkanları verir.

Məhz Ü.Hacıbəylinin kitabının elektron nəşrinin müasir multimedia texnologiyaları şəbəkəsi vasitələrində tətbiq edilməsi sayəsində Azərbaycanda musiqi tədrisinin distant formasının, elektron dərsləklərinin hazırlanması (dərs vəsaiti, metodiki materiallar, fakultativ kurslar), virtual universitet dinləyicilərinin müstəqil işinin təşkilinin aktuallığı barədə məsələni irəli çəkmək yerinə düşərdi.

Elektron nəşr kimi Ü.Hacıbəylinin kitabı ənənəvi tədris dövrünün çərçivələrini genişləndirməyə imkan verir. Biliklərin ötürülməsi və qavranılması prosesində multimedia texnologiyalarından istifadə olunması (musiqi nümunələrinin səsləndirilməsi, hiper istinad, qrafik fayllar), nəinki çatdırma kanallarının müxtəlifliyini, hətta tələbənin hisslərinə təsir kanallarının müxtəlifliyini nəzərdə tutur.

***“İnformasiya texnologiyaları yeniliklərinin tətbiq olunması
keyfiyyətə yeni informasiya məhsullarının
yaradılmasını stimullaşdırır”***

Elektron nəşr tək-cə məlumat ötürülməsi vasitəsi deyil, eyni zamanda ən müxtəlif praktikumlar, attestasiyalar, o cümlədən özünü attestasiya vasitəsidir. O heç bir halda çap variantını əvəz etmir, lakin Quttenberq kitabının çatdırma bilmədiklərini həyata keçirə bilir. Nəhayət, o, yeni elektron kütləvi kommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə müasir texnologiyaların tətbiqi və təhsilin “kompüter didaktika”sının formalaşması üçün şərait

yaradır.

Ü.Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” elektron nəşrinə daxil edilən “didaktik material” bölməsi müntəzəm olaraq yeniləşdirilən və Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının “Musiqinin elektron kitabxanası”nın (<http://e-library.musiqi-dunya.az>) məlum bazasından edilən əlavələr açıq informasiya sistemi kimi müəllif orijinalının arxitekturasını pozmur. Əksinə, informasiya texnologiyaları yeniliklərinin tətbiq olunması keyfiyyətcə yeni informasiya məhsullarının yaradılmasını stimullaşdırır, informasiyanın vizuallaşdırılması üföqlərini, milli musiqi elminin, təhsilin və mədəniyyətin infrastrukturunu genişləndirir.

Təqdim olunan internet səhifəsinin əsas vəzifəsi şəbəkənin istifadəçilərinə bilavasitə real müddətdə səsli səviyyədə kolleksiyalaşdırılmış arxiv materiallarının öyrənilməsinə imkan verən musiqili didaktikanın yeni metodunun işlənilib hazırlanması, şəbəkə oxucusunun səsləndirilən materialın, onu maraqlandıran seqmentin mətnini orfoqrafik not yazısı ilə birlikdə fraqmentlərlə əlaqələndirməyə imkan verir. Bununla yanaşı,

bütövlükdə distant musiqi tədrisi dövründə gələcəkdə texniki cəhətdən daha geniş imkanlar yarada bilər.

Səsyazma korpusunun metodik sisteminin yaradılmasına verilən bu cür tələb başlıca olaraq Ü.Hacıbəylinin kitabında Azərbaycan xalq musiqisinin ladlarının düzülüşlərinə həsr olunmuş nəzəri materialın praktiki mənimsənilməsi xarakterilə müəyyən edilir.

Kitabın elektron nəşrinin MP3 formatda təklif olunan musiqili illüstrasiyaları internet istifadəçilərini Azərbaycan musiqisinin rəngarəng dünyası, onun janr zənginliyi – xalq mahnıları, rəqslər, muğamlar, Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri ilə tanış edir. Bununla birlikdə bu janrlardan hər biri Azərbaycan xalq musiqisinin ladlarının əsas xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir.

Təhsil və informasiyalaşdırma Azərbaycanın gələcəyini müəyyən edən əsas faktorlardır

Ü.Hacıbəylinin kitabının elektron nəşri müəlliflik hüquqlarının və ənənəvi biliklərin ümumdünya şəbəkəsində müdafiə problemlərini aktuallaşdırır.

27 dekabr 1998-ci ildə Türkiyədə nəşr olunan “Hürriyyət” qəzetində dərc olunmuş “Azəri musiqisinin ən baba əsərini bilə yürütdülər” məqaləsində deyilir ki, İstanbul Texniki Universiteti konservatoriyasının müəllimi Şanel Onaldı Ü.Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” kitabının adını dəyişərək onu “Muğamın nəzəriyyəsi və türk musiqisinin kompozisiya prinsiplərinin öyrənilməsi” adı altında nəşr etdirmişdir. Plagiatçılıq faktı, necə deyərlər, göz qabağındadır.

“Xalq qəzeti”nin 12.01.99-cu il tarixli sayında “Üzeyir bəyin əsərləri talan edilir” (müəllif S.Fərəcov) məqaləsindən və Respublika Müəllif Hüquqları Agentliyinin vaxtında gördüyü tədbirlərdən sonra mövcud pirat surət İstanbul təhsil müəsisələrinin tədris prosesindən çıxarılmış, müəllif isə iş yeri ilə vidalaşmalı olmuşdur.

Ü.Hacıbəylinin kitabının elektron nəşrinin kiberməkanda geniş yayılması, çapı, nəşri faktının özünü təsdiq edərək gələcəkdə plagiatçılığın qarşısının alınmasına kömək edir. Ümumdünya İntellektual Mülkiyyət Təşkilatının (WIPO) qəti tələblərinə uyğun olaraq, müəllif hüquqlarının qorunması üçün maddi daşıyıcıların fiksasiyası vacibdir. Bununla belə, fiksasiya vasitələri müxtəlif formalarda ola bilər. Rəqəmli tərzdə işlər ikirəqəmli ardıcılıqla irəli sürülən tələblərə uyğun yazılır.

E-book Ü.Hacıbəylinin müəllif-mülkiyyət hüquqlarını pozmur, belə ki, “Müəlliflik hüquqları və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun III hissə, 25 maddəsinə uyğun olaraq “müəlliflik hüququ əsərin yaradılması ilə yaranır, müəllifin bütün həyatı boyu və onun ölümündən sonra 50 il müddətində qüvvədə qalır”.

İlk dəfə 1945-ci ildə nəşr olunmuş mövcud kitab “public domain” (ümumistifadə) sırasına aid edilir və Azərbaycan xalqının milli sərvətidir.

Ü.Hacıbəyli ənənəvi musiqilə bağlı axtarışlarında Azərbaycan xalqının ənənəvi biliklərindən istifadə etmişdir.

“Ənənəvi biliklərin qorunması, innovasiya və yaradıcılıq”, “İntellektual mülkiyyətin qlobal sualları” WIPO II əsas proqramları ənənəvi biliklərin qorunması problemi çərçivəsində xüsusi yer tutur. Onun məqsədi milli, regional və qlobal səviyyələrdə intellektual mülkiyyət və ənənəvi biliklər sistemi arasında birgə əlaqələrin səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir. WIPO tərəfindən “ənənəvi biliklər” termini ənənələrə əsaslanmış, fəaliyyətdə olan obyektlərin qeyd olunması üçün istifadə edilir. Onların sırasına ənənəvi musiqi də (musiqi folkloru və xalq yaradıcılığı) daxildir.

Odur ki, şəbəkə icmallarında, Ü.Hacıbəylinin *e-book* saytı Azərbaycan xalq musiqisinin ladlar sisteminin varlığının təsdiqinə və qeydiyyatına imkan yaradacaq.

Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd edək ki, Ü.Hacıbəylinin “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” elektron kitabı

elmi, tədris vəsaiti və maarifçi nəşr kimi şəbəkə oxucularının müstəqil olaraq Azərbaycanın ənənəvi biliklərlə tanış olmasına şərait yaradacaq, Şərq və Qərb musiqi elminin ideya və biliklərinin dünya – internet birliyində inteqrasiyanı gücləndirəcək.

Professor Hamlet İsaخانlı:

- Çox sağ olun, Tariyel müəllim.

Gəlin ikinci məruzəni də dinləyək. Sonra fikir mübadiləsi apara bilərik.

***“Multimədəniyyət, multisənət,
multiədəbiyyat...
planetar düşüncəni ifadə edir”***

Aydın Xan:

– Hamınızı salamlayıram.

Düzünü desəm, mən şokdayam.

Mən Tariyel müəllimin gördüyü işləri bilirdim. İcazə almaq şərti ilə, bir az ondan “şəbəkə oğurluğu” eləmişdim, saytlarımda istifadə etmişdim. Amma orada belə böyük bir iş və bu qədər

yeni bir sayt yaratmasını mən bilmirdim. Fikirləşdim ki, “Elm və Sənət Məclisi”ndə məruzəmi necə qurum ki, hamıya maraqlı olsun. Hər şeyi nəzərə alıb, belə bir tamaşa hazırlamağı qərara aldım.

Hər çağın öz dəbləri olur: bir müddət ictimai şüurda yer edən bu ümumilik istər geyimdə, istər estetik düşüncədə, istərsə də mədəniyyət və ədəbiyyatda öz diqtəsini yeridir. Başqa sahələrlə işimiz yoxdur, mədəniyyətdə və ədəbiyyatda son illərin estetik-kulturoloji dəbləri barədə bilgilər, zənn edirik ki, Azərbaycanın yaradıcı intellektuallarını da düşündürməli, çağın tələblərinə uyğun ədəbi-mədəni nümunələr yaratmağa həvəsləndirməlidir...

Məşhur oxşatma var: tarlada yalnız lalələr gül açsa, başqa çiçəklər olmasa, çöl gözəl görünərmə? Bir ağızdan cavab ver-

mək mümkündür ki, yox! Təbiət gözəlliklərinin bütün çalarlarıyla birlikdə görünməsi üçün mütləq rəngarənglik mövcud olmalıdır: orada lələnin də, qızılgülün də, çınarın da, hətta qanqal və sarmaşığın da yeri görünür.

Əgər özündə varolmanın bütün incəliklərini gizlədən bu sadə fəlsəfəni estetik-bədii texnologiyaya çevirsək və ondan multimədəniyyət anlayışının izahı kimi istifadə etsək, əlavə şərhlərə ehtiyac qalmaz. Son illər dünya estetik-kulturoloji məkanında səs çıxarmış sənət nümunələrinə diqqətlə nəzər salanda, maraqlı müşahidələrlə rastlaşırıq. Kulturoloqların, filosofların, filoloqların, ən çox da mədəniyyət yazarlarının – humaniteryönlü jurnalistlərin və bloqların həvəslə ictimai düşüncəyə gətirdikləri yeni anlayışlar məhz multimədəniyyət, multi-sənət, multiədəbiyyat, başqa sözlə planetar düşüncə nümunəsi kimi ifadələrdir. Qloballaşan dünyada müxtəlif mədəniyyətlərin, fərqli millətlərin, yad xalqların, hətta bir-birinə rəqib – uzaq sivilizasiyaların ən dəyərli tərəflərindən bəhrələnmək yaradılmış ədəbi-mədəni əsərlər multimədəniyyət məhsulları, yaxud planetar düşüncənin nümunəsi sayılır.

Sözsüz, bəşər sivilizasiyası tarixində müxtəlif xalqların bir-birinin mədəni-estetik düşüncə texnologiyalarından – mədəniyyətlərindən, ədəbiyyatlarından bəhrələnməsi, yaxud sintez formasında Şərq və Qərb yaradıcılıq poetikalarının birləşdirməsi hadisələrinə aid minlərlə misal göstərmək mümkündür: dahi alman mütəfəkkiri İ.Hötenin “Şərq-Qərb” divanını, yaxud böyük Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasını yada salmaq kifayətdir. Fəqət, bizim haqqında məlumat verdiyimiz multimədəniyyət anlayışı daha geniş kulturoloji prosesləri özündə ehtiva edir ki, onu da, əslində, dövrün estetik dəbindən çox, bəşər sivilizasiyasının indiyəqədər qazandıqlarının inkişaf etdirilərək yeni mərhələyə çevrilməsi kimi – qlobal ictimai-mədəni hadisə tək dəyərləndirmək, qəbul etmək vacibdir.

***“Multimədəniyyət hadisəsi müxtəlif dəyərlərdən yeni,
daha qiymətli standartlar, dəyərlər yaratmaq
texnologiyasıdır”***

Qloballaşan dünyada özündə mədəniyyətlərin inteqrasiyasını, fərqli sivilizasiyaların ən dəyərli tərəflərini cəmləyən estetik-ədəbi nümunələr yaratmaq, onu daha geniş insan kütlələrinə çatdırmaq işində yaradıcı intellektuallara elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətləri – yazılı və elektron KİV, internet, elektron informasiya daşıyıcıları, mobil rabitə vasitələri böyük yardımçı olur. ABŞ-dakı soydaşlarının həyatından yazan yapon yazarının romanını, yaxud da İstanbulda sərgisi açılmış Azərbaycan rəssamının yaradıcılıq uğurları barədə dünyanın hər yerində yaşayan insanlar sürətlə xəbər tuturlar: yetər ki, maraq, texniki imkan, innovativ bacarıq və həvəs olsun.

Multimədəniyyət hadisəsi müxtəlif dəyərlərdən yeni, daha qiymətli standartlar, dəyərlər yaratmaq texnologiyasıdır: bu, gündəlik tələbat mallarından tutmuş, ədəbiyyat və mədəniyyət nümunələrinə kimi hər şeyi özündə birləşdirən bir mürəkkəb prosesdir. Məsələn, hər hansı bir azərbaycanlı ana dilində əsər yaradır, onu Çində istehsal edilmiş kompüterdəki Amerika proqram təminatı məhsulu yardımıyla latın şriflərində yığır, ingiliscəyə çevirir, Rusiya internet resurslarındakı fərdi saytında yerləşdirir: əgər həmin şəxs yaratdığı dəyərli ədəbi-bədii nümunəni dünya oxucusuna çatdırmaq fikrinə düşübsə, o, yalnız Azərbaycan insanını düşündürən məsələlərə toxunmamalıdır. Əksinə, planetimizin bütün sakinlərini narahat edən, özü də çoxları tərəfindən rahatlıqla qavranılan problemləri qabartmalıdır. Son illərin düşüncə-əksetdirmə dəbinə çevrilmiş və get-gedə də mövqeyini möhkəmləndirməkdə olan multimədəniyyət texnologiyasının poetikası məhz bunu tələb edir.

Əlbəttə, multimədəniyyəti qloballaşmanın ideologiyası, yaxud kütləvi mədəniyyətin yeni forması kimi də qəbul etmək olar, amma geniş mənada o, planetar düşüncənin ən maraqlı is-

tiqaməti, çağımızın dəbdə olan kulturoloji qatı sayıla bilər. On-
suz da bütün dövrlərdə ictimai-estetik düşüncənin elitar, orta-
bab və diletant nümunələri yaranıb: qlobal hadisə sayılan mul-
timədəniyyətin də kütləyə, ciddi sənətə və əbədiyyətə ünvan-
lanmış məhsulları ortaya çıxacaq...

Necə deyərlər, yaşırıyıq – görərik.

Dünyanın yeni – kulturoloji dərkisi

İndi tənbelliyin daşını atamağı bacaranların əksəriyyəti
çağdaş milli fikri formalaşdırıcı düşüncə adamlarını tənqid et-
məyi xoşlayır: Azərbaycan ictimai-elmi, mədəni-ədəbi fikrinin
səviyyəsi dünya standartlarından çox geri qalır; bizdə niyə dün-
yaşöhrətli filosoflar yoxdur; beynəlxalq aləmdə qəbul edilən
yaradıcı fərdlərimiz, tanınmış intellektuallarımız görünmür; belə
getsə, müxtəlif sahələr üzrə Nobel mükafatı alanımız olacaqmı!?

Kifayət qədər kəskin səslənsə də, subyektiv iradlardır və
bu yerdə düşüncə adamlarımız, müxtəlif bəhanələr gətirərlər

də, sonda bircə məsələdə razılaşmalıdırlar: bilgini, elmi, intellekti, bir sözlə, ictimai-mədəni fikri xalq, kütlə deyil, ayrı-ayrı seçilmiş peşəkar fərdlər inkişaf etdirir, zənginləşdirir, sivilizasiya məhsuluna – bəşəri uğura çevirir...

Son illər həyatımız kimi, elm və texnika, insan düşüncəsinin müxtəlif sahələri çox sürətlə inkişaf edir, canlı orqanizm kimi durmadan irəliyə doğru hərəkətdədir. Azərbaycan toplumu olaraq zamanın diktəsini yerinə yetirməsək, yəni qlobal proseslərdən bircə addım kənara qalsaq, ortaya çıxacaq uçurumu əsrlər boyu doldura bilmərik.

Bu mənada vurğulamaq yerinə düşər ki, dünyada yaranan yeni düşüncə texnologiyalarını elmi-mədəni düşüncəmizdə çağında tətbiqi məsələsi yenə də öz aktuallığını və kəskinliyini saxlamaqdadır. İnsan şüurunun digər istiqamətləri barədə mülahizələr söyləmək imkanımız olmasa da, humanitar sahəimizə aid maraqlı bir problem barədə fikirlərimi bölüşmək istəyirəm.

Bəşər sivilizasiyasının tarixinə ekskurs edəndə görürük ki, yaşadığımız dünyanın dərki və inikası ilə bağlı müxtəlif forma, eləcə də fərqli texnologiyalar mövcud olub: reallığın mifoloji, dini, ədəbi, bədii, elmi, fəlsəfi, riyazi, hətta poetik inikası məsələsi əsrlər boyu düşüncə adamları arasında böyük polemikalara, elmi mübahisələrə, hətta fikri münaqişələrinə səbəb olub. Zaman-zaman bu formatlar – düşüncə texnologiyaları yerlərini, mövqelərini dəyişmiş, bəziləri uzun müddət, digərləri isə müəyyən vaxt ərzində ictimai-humanitar düşüncədə birinciliyi əlində saxlamışdır. Qeyd etmək də yerinə düşər ki, onların bir çoxu (dini, elmi, ədəbi-bədii) bəşər tarixində – sivilizasiya gedişatında nəzərəcarpacaq çevrilişlərə, nəhəng yeniləşmələrə təkan vermişdir.

Son əlli ilin düşüncə texnologiyalarının içində maraqlı hadisə – dünyanın kulturoloji dərki məsələsi ətrafında beynəlxalq intellektual-yaradıcı çevrələr qızgın polemikalara girişiblər. Dünyanın, gerçəkliyin, həyatın, əbədiyyətin və zamanın kulturoloji dərki, təhlili və inikası problemləri əksər sivil ölkələ-

rin intellektuallarının, yaradıcı-elmi dairələrinin, filosof və alimlərinin müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Təssüflər olsun ki, bizim mədəni-intellektual çevrələrimiz hələ də bu qlobal beyin-bilgi proseslərinə qoşulmayıb və kulturologiyanı yalnız mədəniyyətşünaslıq kimi qəbul etmək meylləri kimi komplekslərdən uzaqlaşa bilməyiblər.

İntellektual ədəbiyyatlarda bir elm sahəsi olaraq kulturologiyanın vahid tərfi ətrafında hələ də mübahisələr getsə də, ensiklopedik lüğətlərdəki müəyyən məlumatlardan bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq mümkündür. Sosial və humanitar biliklərin vəhdəti nəticəsində insan, eləcə də cəmiyyət həyatını öyrənən elm sahəsi kimi kulturologiya böyük mənada mədəniyyəti varlığın əlahidə tamlığı kimi öyrənir. Kulturoloji elmlər deyildikdə isə üç bilgi sistemi – humanitar kulturologiya, sosial kulturologiya və tətbiqi kulturologiya nəzərdə tutulur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu bölgü kulturologiyanı bir elm kimi dərk edəndə işlək sayılır. Öz növbəmizdə onu da əlavə etmək istəyirəm ki, geniş mənada, yəni fəlsəfi və poetik tərəflərinə, bildüşüncə texnologiyası kimi götürəndə, kulturologiya dar çərçivədən çıxıb, qlobal sivilizasiya formasına – dünyagörüşünə çevrilir. Bu zaman ondan yararlanaraq indiyə qədər dərk edilməyən bir çox qlobal problemlərə yeni və fərqli baxışlarla nəzər salmaq, əbədi sualların sadə cavabını tapmaq mümkündür.

Təkrarən qayıdırıq kulturoloji elmlərə, yaxud elmin kulturoloji dərkinə, təhlilinə. Dünya kulturologiya elmi son 50-60 ildə çox böyük bir inkişaf mərhələsi keçib ki, vaxtilə və indinin özündə də Rusiya, rus dili vasitəsilə onun bəzi qatları barədə informativ bilgilər əldə edirik.

Humanitar kulturologiyanın istiqamətləri çox genişdir: ümumi profili tarixi-mədəni araşdırmalar; mental mədəniyyətin tədqiqi; dini aspektlərdən mədəniyyətin öyrənilməsi; mədəniyyət tarixinin ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiqi; mifoloji mədəniyyətin tarixi; etnolinqvistik və semiotik nöqtəyi-nəzərdən təhlil; sənətşünaslıq və estetika kimi sahələrinin qarşılaş-

dırılması nəticəsində əldə edilən bilgilər və b.

Sosial və mədəni antropologiya; mədəni-tipoloji istiqamət; mədəni-psixoloji istiqamət; kulturoloji-ekoloji və b. qollar isə kulturologiyanın sosial-elmi profili sayılır.

Ən geniş yayılan tətbiqi kulturologiya da müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişaf edib: mədəniyyət institutlarının fəaliyyəti və mədəniyyət siyasətinin nəzəriyyəsi; sosial-mədəni proqnozlar, layihələşdirmə və tənzimləmə metodları; təhsilin kulturolojiyədirilməsi; şəxsiyyətin sosiallaşdırılması və sosial-mədəni pedaqogika; mədəni irsin qorunması formaları; muzey işi; diyarşünaslıq və b. Bütün bu sadalanan istiqamətlər üzrə dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində kulturoloji məktəblər, intellektual çevrələr, elmi-fəlsəfi institutlar, tədqiqat mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

Ötən il Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə Ölkə Kulturoloqlarının I Forumu, 2008-ci ilin iyununda isə Kulturoloqların I Beynəlxalq Bakı Forumu keçirildi. Bu faktların özü də sübut edir ki, artıq dövlət tərəfindən kulturologiyaya xüsusi diqqət göstərilir və ictimai-intellektual düşüncəmizdəki boşluqlar tezliklə aradan götürüləcəkdir...

Virtual Azərbaycan: e-real dünyanın real imkanları...

XX əsrin sonları, XXI əsrin əvvəllərində dünyanı yeni bir texnologiya dalğası bürüdü. internet dövrünün hücumlarına gözləməyən bəşəriyyət tezliklə qlobal informasiya şəbəkəsi adlanan yeni texnologiyanın həmlələrinə dözməli oldu.

Texnoloji dəyişikliklər özüylə tamam fərqli, yeni dünya-görüş, ictimai-mədəni düşüncədə maraqlı istiqamətlər açmış oldu. Yeni ədəbi-mədəni, kulturoloji-estetik, ictimai-elmi standartlar zamanın diqtəsinə öyrəşmiş insanlarda fərqli, interaktiv, yaradıcı münasibətlər tələb edirdi.

Bizim çoxumuz dövrün nəbzini tutmağa çalışdıq. Əvvəlcə yeni nəslin nümayəndələri, sonra orta nəslin, sonda isə yaşlı

nəslin nümayəndələri yeni ünsiyyət texnologiyalarını mənimsəməyə həvəs göstərməyə başladı.

İndi əksəriyyətimiz hər zaman, istənilən məkanda mobil telefon rabitəsindən yararlanırıq, evdə, işdə, təhsil ocaqlarında kompüter, internet texnologiyası imkanlarıyla əhatələnmişik. Bəs mədəniyyət və ədəbiyyatımız necə, bu yeni texnologiya və onun meydana gətirdiyi fərqli formatlar, kulturoloji modellərə hazırdırımı?

Xaricdə artıq 20 ildən çoxdur ki, bu ciddi kulturoloji məsələlər ətrafında geniş müzakirələr, qızğın polemikalar aparılır. Azərbaycan humanitar-mədəni düşüncəsində də qloballaşmanın gətirdiyi yeni bilgi, texniki və kulturoloji texnologiyalar haqqında maraqlı diskussiyalar gedir: internet əsrinin, qlobal şəbəkə dünyasının gətirdiyi yeniliklərin xeyri və ziyanı, gənclərimizin, yeni nəslin nümayəndələrinin elektron aləmə aludəsi nəticəsində kitab oxumağı yadırgamaları, elektron poçt vasitəsi ilə, mobil telefon ismarıclarıyla yazışan virtual aləmin sakinləri və internetçilərin tamam fərqli yazı və mütaliə mədəniyyətinin daşıyıcılarına çevrilməsi...

İndi muzeylərə, kitabxanalara da virtual baş çəkmək az qala dəb halını alıb.

Bu yerdə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin xətti ilə ölkəmizdə ilk virtual muzeyin yaradılması üçün aparılan işi yüksək dəyərləndirir və bütün muzeylərimizin e-variantı, şəbəkə forması meydana gəlməsini arzu edirik...

Bütün bu sadalanan cəhətlər nəinki Azərbaycanımız, həm də bütün dünya üçün həssas və qlobal problemə çevrilməkdədir.

Bəs bizdə necə, belə əhəmiyyətli məsələyə ciddi münasibət varmı, çağdaş dövrümüzün qlobal problemi ətrafında polemikalar qızıışırmı. Fikrimizcə, istənilən səviyyədə və geniş dairələrdə hələ ki bir tərpnəniş hiss olunmur.

Dövlət səviyyəsində ciddi resurslar işə salınıb ki, Azərbaycanda virtualizm bərqərar olsun.

Azərbaycan Respublikasında məktəblərin kütləvi surətdə kompüterləşdirilməsi proqramı gerçəkləşdirilib, bu yaxınlarda isə məktəbəqədər müəssisələrdə və ali təhsil ocaqlarında bu texnoloji prosesə start veriləcək. İnternetə – qlobal informasiya məkanına şəbəkə bağlantısı artıq dövlət proqramı ilə tənzimlənilir. Ölkəmizdə elektron hökumət layihəsi gerçəkləşdirilir, əlaqədar orqanların, nazirlik və digər dövlət qurumlarının internet saytları geniş ictimaiyyət və dünya üçün açıqdır.

Belə bir vaxtda Azərbaycan mədəniyyətini və ədəbiyyatını istər 50 milyonluq soydaşlarımıza, istər 300 milyonluq Türk Dünyasına, istərsə də dünya xalqlarına tanıtdırmaq, gedən qlobal proseslərdə həm real, həm də virtual iştirak etməklə yeni texnologiyaların bizlərə verdiyi geniş imkanlardan lazımınca yararlana bilərik.

Bu yöndə yaradıcı insanlarımızın, düşüncə sahiblərimizin ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərimizin fərdi saytlarından tutmuş, dövlət qurumları, elm və təhsil mərkəzləri, ictimai qurumlar və əlaqədar təşkilatların yaratmış olduğu internet səhifələrinin, portalların səviyyəsi, günümüzün ən vacib şərtlərindən bi-

ridir. Əgər bu günə qədər qlobal virtual məkanda intellektual-informativ, kulturoloji-texnoloji yarışmada Azərbaycandilli şəbəkə resursları zəif idilərsə, indi artıq bu sahədə də bir canlanma hiss olunmaqdadır...

Sözsüz ki, hər bir yenilik müqavimət və qurbanlar tələb edir. Fəqət, yeniliyin qarşısını almaq da olmaz.

Son zamanlar elektron məkanımızda – Azərnetdə yaradılan internet saytlarının arasında mədəniyyət, elm, bilgi, təhsil, ədəbiyyat kimi yaradıcı-intellektual sahələrə şamil edilən resursların sayı, həmçinin səviyyəsi get-gedə artmaqdadır.

Özündə milyonlarla elektron kitabları, internet resursların ünvanlarını, dünya elektron kitabxanalarının yerini birləşdirən **www.xariciədəbiyyat.azeriblog.com** saytı ölkəmizdə və xaricdə minlərlə şəbəkə istifadəçisinin marağını, diqqətini cəlb etmiş Virtual Hiper Elektron Kitabxana, eləcə də Sadələşdirilmiş Milli e-Axtarış Sistemi kimi yaradılıb.

Yeni Yazarlar və Sənətçilər Qurumunun sədri kimi mənim rəhbərliyimlə “Virtual Azərbaycan” Milli-Kulturoloji Layihənin bir hissəsi kimi yaradılan **www.artyazar.tk** internet ünvanlı portalın bir istiqaməti kimi artıq 200 mindən çox insanın yararlandığı bu qlobal informasiya-bilgi resursları – şəbəkə işi respublikamızı dünyada, qlobal dünyanı isə ölkəmizdə tanıtmaya baxımından, eyni zamanda yeni mütaliə mədəniyyəti, qlobal bilgilərə yiyələnmək, fərqli ünsiyyət forması, interaktiv informasiya əldə etmək sahəsində yenilik kimi də qəbul etmək olar.

Özünün 1000-ə yaxın elektron səhifəsi olan saytın istifadəçisi 1-5 saniyə ərzində müxtəlif kitabların elektron variantını əldə etmək imkanı qazanır. **www.xariciədəbiyyat.azeriblog.com** ünvanına daxil olmaqla Azərbaycan, türk, rus, ingilis və başqa dillərdə olan elmi, tarixi, bədii, dini, ictimai-siyasi kitablardan istifadə etmək mümkündür. Saytda, eləcə də dünya ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümələri də geniş yer alıb. Yeri gəlmişkən, onu da bildiririk ki, bu günlərdə bu portal **www.kitabxana.net** internet ünvanı ilə fəaliyyətə başlayacaq. Saytın geniş

şəbəkə – virtual e-kitabxana kimi resurslarından istifadə etmək çox rahatdır və dünya azərbaycanlıları üçün pulsuzdur. YYSQ-çilərin təqdim etdiyi dünya ədəbiyyatının – ədəbi-bədii, elmi-filoloji, fəlsəfi-kulturoloji düşüncəsinin maraqlı, bir sözlə, bəşəriyyətin indiyə qədər yaratdığı dəyərli nümunələrindən ibarət intellektual – virtual e-kitabxana hamımıza gərəklidir...

İnteqrasiya çağının ədəbiyyatı

Dünya kulturoloji-fəlsəfi dövrlərində yaşadığımız çağı müxtəlif xalqların və fərqli mədəniyyətlərin, başqa sözlə, İslam, xristian, yəhudi, buddizm – Asiya, Şərq, Türk, Avropa, Amerika, ərəb, Afrika sivilizasiyalarının inteqrasiyası dövrü kimi şərh olunmağa başlanıb. Ayrı-ayrı sahələrin mütəxəssislərinin, dünyanın aparıcı intellektuallarının, yaradıcı şəxslərinin, müxtəlif nüfuzlu düşüncə adamlarının fərqli – rəngarəng sivilizasiyaların qaynayıb-qarışdığı mərhələ kimi səciyyələndirdikləri bu dövr artıq özünün çiçəklənmə mərhələsinə qədəm qoyub. Lokal formatda, yəni ictimai-siyasi, sosial-mədəni, kulturoloji-fəlsəfi forma şəklində Avropa Şurası və Avropa Birliyi, bir qədər də poetikləşdirsək, Avropa Evi ideyası məhz bu baxımdan gerçəkləşdi.

Bir qədər tarixə nəzər salsaq, görərik ki, imperiya, xilafət, Sovetlər Birliyi, qloballaşma adlanan bu planetar hadisələrin – beynəlxalq proseslərin indiyə qədər müxtəlif variantları mövcud olub. Amma dini basqıların, böyük millətlərin hökmranlığının, totalitar ideologiyaların məhsulu sayılan və şəxsiyyətin – fərdin azadlığından çox, fəvqəlgücün diqtəsi ilə yaradılan bu tipli inteqrasiyalaşma heç də uzunömürlü olmayıb – bəşəri xarakter daşmayıb deyə, dünya tarixinin arxivinə köçüb.

Yaşadığımız çağlarda dünya ölkələrinin – müxtəlif xalqların birləşməsinin iki forması özünü büruzə verməkdədir: Avropanın təklif etdiyi inteqrasiya və ABŞ-ın ortaya qoyduğu qloballaşma. Daha çox mənəvi-mədəni dəyərlərə söykənən birinci

forma – müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus fərqli sivilizasiya daşıyıcılarının qarşılıqlı münasibətlər əsasında yaxınlaşaraq birləşməsi ideyası öz fəlsəfəsinə görə daha dayanıqlı, dərin və intellektual sayılır ki, son nəticədə Avropa Birliyinin yaradılması, həm də genişlənməsi bunu əyani sübut edir. Əksinə, iri kapitalın diqtəsi, birqütblü güc mərkəzinin hökmranlığı və ictimai-siyasi, hüquqi-demokratik prinsiplərə söykənən, daha liberal proseslər, geopolitik çevikliklər tələb edən qloballaşma prosesi Yaxın Şərqdə, Balkan ölkələrində, postsovet respublikalarındakı regional münaqişələr meydana çıxdığına, dünya dövlətlərini birinci, ikinci və inkişaf etməkdə olan ölkələrə böldüyünə görə hələ ki, uğur qazanmayıb. Baxmayaraq ki, ikinci format özünün fəlsəfəsinə görə daha qlobal, geniş və əhatəli sayılır...

Qeyd etdiyimiz kimi, bu proseslərin başında həmişə düşüncə adamları, yaradıcı şəxslər durub. Dünyanın birləşdirilməsi, Avropa Evinin yaradılması ideyasını əvvəlcə yazıçılar, filosoflar, fantastlar, sosioloqlar, futuroloqlar, kulturoloqlar düşüncə meydanlarına gətirərək polemikalaşdırıblar, daha sonra bu intellektual-yaradıcı təkliflər, modellər ictimaiyyətçilər, siyasətçilər, hüquqşünaslar, dövlət adamları tərəfindən gerçəkləşdirilib.

Özünün coğrafi mövqeyinə, etno-kulturoloji düşüncəsinə, yaşam tərzinə görə Azərbaycan son beş əsrdə yaradılmasında fəal iştirak etdiyi Avropa məkanına daxil olan məmləkətlərdən sayılır. Odur ki, biz ədəbiyyatçılar da Azərbaycanımızın Ümumavropa Evinə özünəlayiq mənzil qurması prosesində mütləq fəal iştirak etməliyik.

***“Azərbaycanda az oxunan saytlar
Azərbaycandilli saytlardır”***

Professor Hamlet İsaخانlı:

– Təşəkkür edirəm. Bəlkə ürəyinizdən keçən sözlər var, arzu və təkliflər var, varsa buyurun! Bütövlüklə musiqi haqqında, ədəbiyyat haqqında və onlara yaxın olan sahələr haqqında xeyli söhbət elədik, əslində, ədəbiyyat haqqında bu qədər

saytların olması bəzi adamlara çox görünə bilər. Amma gedib qonşu ölkələri araşdırsaq, qonşu dillərə baxsaq, orada ədəbiyyatın internet məkanında tutduğu yerin qat-qat çox olduğunu görürük. İnternet saytlarının xüsusi mexanizmi var ki, hansı saytlara nə qədər, hansı ölkələrdən adamların girib baxdığını və hətta nə qədər baxdığını öyrənmək olur. Qeyd olunub ki, Azərbaycanda az oxunan saytlar Azərbaycandilli saytlardır. Azərbaycanda rusdilli saytlar xeyli çox oxunur. Buna təəccüblənmək də, təəssüflənmək də lazım deyil. Hər şeydən əvvəl bizim intellektualların xeyli hissəsi rus dilində oxuyurlar və rus dilində ədəbiyyatlardan istifadə edirlər. Digər tərəfdən, qeyd olunub ki, Azərbaycan dilində istifadədə faydalı, gəşəng, gözəl saytlar nə qədərdir? Yəni geniş, səviyyəli məlumat verən, dünyaya ilə səsleşən saytlar çox azdır. İnsanlar daha zəngin və dərin məlumat almaq üçün gedirlər ingilis dilində, rus dilində və ya bildikləri digər böyük dillərdə axtarış aparırlar. Əlbəttə, biz istəyerdik ki, elm və sənətin bütün sahələrində, məsələn, hamımız sevdiyimiz tarix sahəsində çoxsaylı saytlar olsun. İndi müəyyən işlər görülüb. Amma çox sanballı, çox geniş, elm adamlarının böyük əksəriyyətinin iştirak etdiyi, böyük polemikaların getdiyi saytlar, təəssüf ki, yoxdur. Mümkündür ki, bizim bu Elm və Sənət Məclislərinin xüsusi bir veb-saytını yarıda bilərik. Burada vaxtaşırı ayda bir-iki dəfə, maraqlı müzakirələr gedir, onlar kağız şəklində çap olunur. Amma məclislərin elektron versiyalarını yaratmaq və onların ətrafında poemikalar yaratmaq çox yaxşı olardı. Doğrudan da elə bir Elm və Sənət Məclisimiz olmayıb ki, orada maraqlı bir məsələ qoyulmasın və ya məclis maraqsız keçsin. Bugünkü məclis də qeyri-adi dərəcədə maraqlı oldu. Məqsədimiz elektron, virtual dünyanın reallarına nəzər salmaq, imkanlarını nümayiş etdirmək idi. Nümayişin nəticəsi ən azı nə edəcəyimiz haqqında əsaslı düşünmək fikri ola bilər.

Yəqin ki, buradakıların hamısı ingilis dilində **Wikipedia** adlı ensiklopediya haqqında bilir. Bu, dəhşətli böyük, vacib və

maraqlı bir ensiklopediyadır. Yəni dünyanın tarix boyu yazılmış ensiklopediyalarının ən böyüyüdür, yazılmış ən böyük ensiklopediyalardan yüz min və daha çox dəfələrlə böyükdür, rəqəmi dəqiq deyə bilmərəm. Wikipediya sərbəst ensiklopediyadır, insanlar o ensiklopediyaya bildiklərini yazırlar, məsələn, bir alimimiz və ya yazıçımız haqqında orada bir məqalə, həyat və fəaliyyəti barədə sözlər yazılıbsa və mən onu tanıyıramsa ona girib, əlavələr edə bilirəm, mənə ixtiyar verilir ki, ora əlavə edim. Digər insanlar mənə əlavəmi redaktə edə bilirlər. Beləcə, insanlar əlavə eləyə-eləyə çox maraqlı bir ensiklopediya alınır və çox suala orada cavab tapmaq olur. Wikipediya qeyri-professional şeylər də çoxdur. Çünki orada peşəkar, mü-təxəssis olmayan adamlar da yazır. Amma hamı ora daxil olur deyə, qərribə görünsə də, iş düzəlir, peşəkar və ya sadəcə savadlı adamlar səhvləri düzəldirlər. Yəni demokratik bir ensiklopediyadır. Azərbaycan dilində olan saytların sayını artırmaq, eləcə də Azərbaycan wikipedia ensiklopediyasının gücünü, həcmi və keyfiyyətini artırmaq lazımdır.

Məruzəçilərə bir daha təşəkkür edirəm. Tofiq müəllim deyəsən söz demək istəyir. Buyurun.

“Bugünkü məclisin məruzələri bizi çox məlumatlandırdı”

Professor Tofiq Ababsquliyev:

– Bugünkü hər iki məruzə həqiqətən də şəxsən mənə üçün çox maraqlı idi. Həm də bizim bu məclislərin mövzularından xeyli açıq idi.

Yəni indiyə qədər məruzəçilər məlum məsələlərdən apar-dıqları araşdırmalarının nəticələrini bizə təqdim eləyiblərsə, burada sırf texniki cəhətdən onlar öz yanaşmalarını bizə təqdim elədilər. Bizə imkan yaradıblar ki, biz həmin imkanlardan istifadə eləyək. Həqiqətən bugünkü məclisin hər iki məruzəsi bizi çox məlumatlandırdı, zənginləşdirdi, bizim sahəmizi genişləndirdi. Mən bir istifadəçi kimi, oxucu kimi bu məruzələrdən çox məmnun oldum, çox razı qaldım. Mən sizə öz təşəkkürümü

bildirirəm. Tariyel müəllim, bilmək istəyirəm ki, bu qədər zəhmət tələb eləyən iş üzərində neçə nəfər işləyibdir?

Tariyel Məmmədov:

– 20 nəfər...

*“Əgər lazımınca araşdırma bilsək,
mədəniyyətimiz hamını valeh eləyəcək”*

Professor Firudin Cəlilov:

– Mən hər iki məruzədən çox ləzzət aldım. Ümumiyyətlə, bugünkü hər iki mövzu kulturologiya ilə bağlıdır. Son 100 ildə etnologiya elmi təzədən ortalığa çıxıbdır. Amma bu elm hələ bu günə qədər öz araşdırdığı obyektlərin elmi mənzərəsinin mənəvi tərəfini ehtiva etməirdi. Bu araşdırıcılar, təhqiqatçılar, elm və texnikanın inkişafından istifadə eləyib o qədər qabağa gediblər.

Bizim kulturologiya elmində iki termin öz yerində işlənmir. Biri “kultura” sözüdür, biri də “mədəniyyət” sözüdür. O da dünya elmində, yəni o son yüz illik inkişaf yoluna baxanda müxtəlif məqsədlər tətbiq ediblər. Biri var ki, rusların və yaxud dünyanın sivilizasiyası, mədəniyyəti, biri də var ki, hər bir konkret etnosun kulturası. Bu, yemək kulturasıdır, geyim kulturasıdır, musiqi kulturasıdır və s. Bunların hamısının məqsədi bütövlükdə etnoxalqın mədəniyyəti ola bilər, oriental bir mədəniyyət ola bilər. Bu mənada bizim Azərbaycanın bu kultur sənədləri çox zəngindir, məsələn, yemək kulturu. Əgər lazımınca araşdırma bilsək, hamımızı valeh eləyəcək ki, doğrudan da dünyanın hansı ölkəsində bu cür mədəniyyət var: yemək mədəniyyəti, geyim mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti və s. Bu mənada sizin bu gün milli musiqi kulturu haqqında dediyiniz məlumatlar çox gərəklidir, çox lazımlıdır. Bu məruzələri sonra məktəblərə paylamaq lazımdır ki, dərslərdə və s. onlar da istifadə eləsinlər. Əslində siz Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin

böyük bir işini görmüsüz.

Mən hər iki məruzəçiyə təşəkkür edirəm. Bir daha Hamlet müəllimə təşəkkür eləmək istəyirəm ki, bu cür mövzuları gündəmə gətirir. Amma yaxşı olardı ki, burada tələbələr də olsun. Bunlar nadir məruzələrdir.

Çox sağ olun.

Professor Hamlet İsxanlı:

– Mən hər iki məruzəçiyə çox maraqlı, çox vacib və ruh yüksəldən, işə, əmələ dəvət edən məlumatlar verdikləri üçün öz təşəkkürümü bildirirəm.

Çox sağ olun!

Assembly of Science and Art – the Need for Communication

A scientist or artist thinks about creation of a scientific work or piece of art, develops it in their mind and heart (sometimes over a period of years) individually until one day, suddenly, he or she brings the work up to the surface and announces it to others. Sometimes, scientific or art works can be created collectively by a small group, with joint efforts of more than one person. In this case too, first, individual members of the group think about the work individually, guarantee their participation on the basis of their personal knowledge, talent and energy, and the collective result is achieved through communication, joint analysis and discussion of individual inputs.

Creative people of art and science, intellectuals in general, always need communication among them and attach great importance to it. Undeniably, we need to tell of our new inventions and discoveries, ideas and works, and our thoughts, boiling up inside us, all to like-minded people who would understand us and share our happiness as well as concerns. It is a delight to talk with a professional, to exchange ideas and let them share in the joy of your discovery of original ideas. As we make them happy with our pleasant surprises in turn we generate more positive energy, pleasure and inspiration... On the other hand, receiving criticism and advice from professionals makes us think broader and deeper, and thus, increases our chance to come closer to the truth.

Even if an issue of discussion is not connected with their professional field, looking at the issue and asking questions from different perspective, a broad-minded and creative person can affect one's opinion and way of thinking. Of course, creative and intellectual people always inspire by sharing their new ideas with others and at the same time hear of new ideas from them. These, as well as, the need for educating and enlightening people are among the main factors bringing creative people together.

I understood the great importance of communication in scientific activity when I was a doctoral student and researcher at the Moscow State University named after Lomonosov and also at the Institute of Mathematics named after Steklov in Moscow. Weekly scientific seminars, attended by prominent scholars, researchers and students, had no equal in terms of receiving information about important ongoing scientific works and achievements worldwide, analyzing problems of our scientific interest and discussing issues with the people who opened new paths in science. We first felt and realized the phenomenon of the 'scientific school' in the extraordinary power these seminars generated.

The mixed feelings that came with the collapse of the Soviet Union, consolidation of the materialistic approach based on new capitalist relations and the destruction of traditional systems of moral values by the globalization process confused people, including artists and academics. Interest in scientific researches decreased and the education system became chaotic. The need for intellectuals, scholars and men of arts coming together in a "wise" place, to discuss and share their problems increased. How could we help with bringing into life our wishes that originated from the demands of our day and essence of our soul – changing from complaining to analysis and from grievances to research, revitalizing scientific-cultural

environment, and becoming informed about events and developments in the world of science and culture?

During the spring and summer of 2006, we finalized our idea by establishing the Assembly of Science and Art to discuss important issues in any field without limitations. We decided to invite speakers to every meeting of the Assembly, listen to their speeches, ask questions, receive comments and hold discussions.

The first meeting of the Assembly was held on October 10, 2006. We invited specialists and prominent men of arts and sciences from both Azerbaijan and outside the country to the following meetings. Shortly, our Assembly of Science and Art became known and liked.

Materials of the second 'ten' (11th - 20th) meetings are published in this book, which is the second volume in a series where we have tried to keep the text as close as possible to the original speeches and discussions.

Hamlet ISAXANLI

CONTENTS

Assembly of Science and Art – the Need for Communication (<i>from Editor, in Azeri</i>)	7
Assembly 11. Spiritual Inheritance of the Generations (Speaker: <i>Jamal Mustafae</i> v)	10
Assembly 12. Islam in the Globalizing World (Speaker: <i>Mustafa Islamoglu</i>)	25
Assembly 13. Huns in Eurasia. History, Culture and Identity (Speaker: <i>Hamlet Isakhanli</i>).....	45
Assembly 14. Shams Tabrizi and Movlana Jalaladdin Rumi: the Myth and the Truth (Speaker: <i>Elnur Nasibli</i>)	90
Assembly 15. Culture of City. History, Today and Future (Speaker: <i>Ismail Serageldin</i>).....	136
Assembly 16. About the Problem of 'Armenian Genocide' (Speaker: <i>Norman Stone</i>).....	169
Assembly 17. Edward Said, Orientalism and Post-colonial Researchs (Speaker: <i>Touraj Atabaki</i>).....	188
Assembly 18. History of Researchs on Azerbaijan Literature and Culture in Turkey (Speaker: <i>Yavuz Akpinar</i>)	204
Assembly 19. Reading of the Ancient Information about Azerbaijan-Alban History (Speaker: <i>Firudin Agasioglu</i>)	242
Assembly 20. Azerbaijani Culture in the Electronic Area (Speakers: <i>Tariel Mammadov & Aydin Khan</i>)..	276
Assembly of Science and Art – the Need for Communication (<i>from Editor, in English</i>)	305

© Khazar University Press, 2010
All rights reserved.

ASSEMBLY OF SCIENCE AND ART

11 – 20

Book Two

Compiled and edited
by **Hamlet Isakhanli**

Khazar University Press
11, Mehseti str., Baku, AZ1096.
Azerbaijan

Elm və sənət adamları, ümumiyyətlə yaradıcı, ziyalı insanlar həmişə öz aralarında ünsiyyətə ehtiyac duymuş, buna həmişə çox əhəmiyyət vermişlər. Yeni kəşfimizi, yeni ideyamızı, yeni əsərimizi, içimizdə qovrulmuş düşüncələrimizi bizə bənzər birinə, bizi anlayacaq birinə söyləmək, sevinc və qayğımızı bölüşmək ehtiyacı danılmazdır.

Yeni olanı bilmək ehtirası, yeni olanı mütəxəssislərin öz ağzından eşitmək həvəsi ilə yanaşı maarifləndirmək istəyi də yaradıcı insanları bir yerə toplayan mühüm amillər sırasındadır.

2006-cı ilin yaz-yay aylarında Xəzər Universitetinin Konfrans mərkəzində Elm və Sənət Məclisi təşkil etmək, heç bir sahə məhdidiyyəti qoymadan vacib hesab etdiyimiz problemləri müzakirəyə çıxarmaq barədə fikrimiz qətiləşdi. Hər dəfə bir və ya iki mütəxəssisin məruzəsini dinləmək, onları sual atəşinə tutmaq, söz, fikir söyləmək istəyənləri dinləmək, məruzə və müzakirənin nəticələrini əvvəlcə "Xəzər Xəbər" dərgisində, sonra isə qruplaşdırıb kitab şəklində nəşr etmək qərarına gəldik. 2006-cı il oktyabrın 10-da birinci məclis baş tutdu. Həm Azərbaycandan, həm də müxtəlif ölkələrdən mütəxəssisləri, elm və sənət adamlarını məruzə üçün dəvət etməyə başladıq. Qısa zamanda Elm və Sənət Məclisimiz tanındı və sevildi.

Canlı danışığı tərzini olduğu kimi saxlamağa çalışdığımız bu kitabda ikinci on məclisin (on birinci - iyirminci məclislərin) materialları çap olunur.

Hamlet İSAXANLI

ISBN 978-9952-20-065-2

9 789952 200652